

*Алещенко В. І. доктор психологічних наук, професор, професор кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
<https://orcid.org/0000-0003-1560-731>*

*Юркова О. І. ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
<https://orcid.org/0000-0002-5679-6584>*

КІЛЬКІСНИЙ ТА ЯКІСНИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТАНКОВИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДО ВИКОНАННЯ БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ

У статті висвітлені результати етапу констатування дослідження розвитку психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань. Дослідження проводилось на основі п'яти компонентів психологічної готовності танкістів: когнітивного, мотиваційного, емоційно-вольового, функціонального та індивідуально-психологічного. Опрацювання та інтерпретація отриманих результатів стали основою для розроблення рівнів психологічної готовності танкістів: високого, середнього та низького.

Ключові слова: психологічна готовність; танкові підрозділи; рівні розвитку; бойове завдання; компоненти.

Вступ. Повномасштабне вторгнення військ російської федерації стало одним із найбільших викликів з часів оголошення незалежності нашої держави. З початку силового протистояння по всій лінії фронту танкісти ведуть оборонні та наступальні дії, виконують бойові завдання на відкритій місцевості та в населених пунктах, здійснюють переміщення у визначені райони та прикриття державного кордону. Отже, спектр професійної діяльності танкових підрозділів дуже широкий, саме вони є «стелевим хребтом» всіх Сухопутних військ Збройних Сил України [1]. Воїни-танкісти набули безцінного бойового досвіду, який був як позитивним, так і негативним. Позитивний – переріс в успішні дії і придушення живої сили та техніки противника, закріплення на стратегічних позиціях, а негативний – на жаль, завдав шкоди психологічному та фізичному здоров'ю особового складу, призвів до знищення бойової техніки та втрати зайнятих позицій.

З перших днів війни стало зрозуміло, що існуючі підходи до підготовки військовослужбовців танкових підрозділів, ведення ними бойових дій не дають очікуваного результату. Паралельно на

практиці з'являються нові способи вогневого ураження, прийоми маневрів та схеми бойових порядків тактичних груп. Наразі ми спостерігаємо значну модифікацію танків у технічному плані, що висуває нові вимоги до екіпажу машини. Слідом за професійними вимогами зростає і питання психологічної готовності танкістів. На нашу думку, процес удосконалення бойової техніки та методів ведення бойових дій має спричинити процес трансформації професійної підготовки військових та відбуватися синхронно з ним.

Виконання бойових завдань танковими підрозділами часто супроводжується значними психоемоційними та фізичними навантаженнями та безпосередньо загрожує життю та здоров'ю кожного з членів екіпажу. Нині ми зможемо перемогти лише тоді, коли будемо враховувати всі фактори, які впливають на психологічну готовність особового складу до виконання бойових завдань, а також здійснювати уміле керування військовими колективами [2].

Наведене вище актуалізує потребу розвитку психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до такого рівня, який дасть їм змогу

ефективно виконувати бойові завдання. За таких обставин кількісний та якісний аналіз стану психологічної готовності танкових підрозділів до виконання бойових завдань вкаже на проблемні напрямки професійної підготовки та окреслить способи розвитку психологічної готовності і, як результат, підвищить ефективність їхньої професійної діяльності.

Мета статті полягає у оприлюдненні результатів дослідження щодо кількісного та якісного стану психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань

Теоретичне підґрунтя. Проблема психологічної готовності військовослужбовців різних родів військ до виконання бойових завдань посідає важливе місце в обороноздатності ЗС України. Серед українських та закордонних вчених психологічні особливості специфіки десантно-штурмових військ описували у своїх роботах В. Сисоєв, В. Стасюк, О. Блінов, С. Будник; снайперське мистецтво вивчали В. Лобаєв, В. Тимченко, О. Резанов, О. Потапов, С. Лебедева; діяльність саперів досліджували А. Бабаджанян, В. Ковальський, О. Мацько, О. Хміляр, О. Недвига; прикордонники стали об'єктом досліджень О. Сафіна, О. Самойленка, Є. Потапчука, С. Мула; дії військовослужбовців національної гвардії вивчали А. Желаго, В. Молотай, В. Пасічник, І. Приходько, І. Воробйов. Зацікавленість науковців темою психологічної готовності обумовлена бажанням підвищити рівень ефективності професійної діяльності військовослужбовців та потребою збереження їхнього психічного здоров'я під час виконання бойових завдань.

Характерологічним пошуком рівнів сформованості психологічної готовності займалися М. Боришевський, О. Ганюшкін, М. Дьяченко, Є. Калінін, Л. Кандилович, Л. Кондрашова, О. Коропецька, О. Мешко, В. Моляко, Л. Орбан, Д. Софіян. У працях цих та інших науковців кількість рівнів сформованості варіюється від трьох до шести та не має однозначного тлумачення.

Вивчаючи досвід країн-партнерів НАТО, ми звернули увагу, що ключову роль у підтриманні психологічної

готовності підрозділу має лідер. Окрім досягнення оперативних цілей, саме лідер оцінює особистісну психологічну готовність кожного військовослужбовця та, оперуючи цими фактами, приймає рішення про придатність підрозділу виконувати бойового завдання [3].

Що стосується психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань, то у науковому середовищі зазначена проблема залишається поза увагою, що і зумовило необхідність нашого дослідження.

Методи дослідження. Під час проведення аналізу попередніх джерел та наукової літератури з визначеної проблематики, дотичних до досліджуваної проблеми, ми використали як теоретичні, так і емпіричні методи дослідження, а саме: ретроспективний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, опитування, анкетування та тестування.

Результати і обговорення. Сучасний танк репрезентує комплекс складних систем та приладів, а виконання бойового завдання танковим підрозділом розгортається у поліфункціональний, багаторівневий процес, який детермінований безліччю негативних чинників впливу, тому, процес розвитку психологічної готовності танкового підрозділу набуває ключової позиції, як запорука ефективної діяльності. Разом з тим, наукової розвідки свідчать про відсутність методики, що відповідає за принципи психодіагностики під час визначення компонентів психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів.

Отже, таке дослідження було здійснено з застосуванням методу експертних оцінок, а його результатом стало виокремлення основних компонентів психологічної готовності танкістів, а саме: когнітивного, мотиваційного, емоційно-вольового, функціонального компонента та індивідуально-психологічних якостей. Визначений зміст компонента дав нам змогу окреслити основні напрямки дослідження розвитку психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів, а враховуючи те, що на

сьогодні відсутній єдиний інструментарій щодо дослідження цього феномену, обрати валідний та надійний психодіагностичний блок методик.

Когнітивний компонент психологічної готовності ми дослідили завдяки методиці «Складні аналогії» та діагностиці особистісної креативності Є. Туніка. Провівши дослідження за допомогою першої методики, ми встановили, що 33,64% танкістів мають високі показники мисленнєвої діяльності. Сильною стороною цієї групи є встановлення причинно-наслідкових, кількісних та узагальнюючих логічних зв'язків. У таких досліджуваних превалює образний та абстрактно-логічний тип мислення. На нашу думку, воїн-танкіст, який має такі характеристики, здатен не тільки більш точно та об'єктивно оцінити обстановку і приймати рішення, а й зможе уявно спроектувати майбутній бій та прогнозувати його результати і наслідки. Більша частина (37,18%) танкістів продемонструвала середній рівень за цією шкалою. Вказана група мала знижену концентрацію уваги, що вплинуло на тривалість виконання тестового завдання. Такий факт актуалізує потребу розвитку динаміки мисленнєвих процесів. Найбільш успішними для групи з середніми показниками були завдання з встановлення антонімічних та синонімічних логічних зв'язків. Низький рівень виявився у 28,24% досліджуваних, які зазнали труднощів з такими мисленнєвими операціями, як абстрагування, узагальнення і конкретизація.

Аналізуючи дані, отримані завдяки методиці діагностики особистісної креативності Є. Туніка, ми помітили високу варіативність по всіх факторах, що може свідчити про різноманітність виконуваних завдань. Так, допитливість притаманна 28,87% військово-службовців танкових підрозділів. Вони прагнуть розібратися у сутності явищ та ситуацій, продукуючи ідеї, які б могли пояснити труднощі у виконанні бойових завдань, та перебувають у постійному пошуку нових варіантів їх вирішень. Половина (51,13%) досліджуваних має середній рівень допитливості. Тобто, їхня увага прикута переважно до життєво необхідних процесів

та не сягає такої глибокої суті, як у попередньої групи респондентів. Ці військовослужбовці здатні продукувати нові ідеї, проте це, швидше, вимушена міра, спровокована новизною обстановки, ніж їхнє бажання. Низький рівень допитливості властивий 20% військовослужбовців, які навіть у нестандартних обставинах не будуть шукати нові шляхи виконання бойових завдань, а використовуватимуть вже існуючі прийоми. Добре розвинена уява виявилась у 11,54% танкістів, які здатні не тільки в деталях відтворювати обриси місцевості, а й, перебуваючи далеко від місця майбутнього бою, наперед прораховувати різні варіанти розгортання подій. Значно більший (64,79%) групі притаманний середній рівень уяви. Ця група не генерує настільки точні картини майбутнього бою, як попередня, проте, оперуючи відомими даними, здатна прогнозувати хід майбутнього бойового завдання. Другою за величиною є група з низьким рівнем уяви (23,67%). Важливо наголосити, що переважна більшість танкістів з високим рівнем уяви мала більший досвід виконання бойових завдань. Це дає підстави припустити, що розвиток уяви безпосередньо корелює з наявним бойовим досвідом військовослужбовця. Отримавши дані щодо фактора «складність», ми можемо спостерігати їхню подібність до фактора «допитливість». Так, високий рівень орієнтованості на виконання складних завдань продемонстрували 32,19% танкістів. Часто вони обирають більш складні шляхи досягнення мети, ніж це потрібно. Однак позитивним боком такої властивості є те, що ці військовослужбовці здатні самостійно опановувати нові прийоми бою, генерувати складні військові маневри та успішно застосовувати військову хитрість. До групи з середнім показником належать 56,8% досліджуваних, які успішно, проте без особливого натхнення, розбираються в нових, складних ідеях та надають перевагу вже освоєним. Танкістів, які не мають бажання освоювати складні прийоми ведення бою, виявилось 30,61%. Схильність до ризику притаманна 19,22%, а саме респондентам, для яких характерна наполегливість у відстоюванні своїх

позицій та бажання втілювати їх у життя. Значно більша частина (75,41%) має середні показники схильності до ризику, тож буде втілювати ризиковану ідею або у разі безвиході, або коли буде впевнена в її успішності. На нашу думку, це спричинено відповідальністю не тільки за збереження власного життя, а й за життя всього екіпажу.

Мотиваційний компонент психологічної готовності танкових підрозділів презентує множину спонукальних умов, причин, факторів, що провокують активність особистості і зумовлюють цілеспрямованість її діяльності. Однак було встановлено, що задоволення потреб є не єдиною спонукальною силою. Більшість респондентів, яка брала участь у експертному опитуванні, зазначила, що важливу роль у мотивації до служби в танкових підрозділах має цікавість до професії та військової техніки. Отже, зміст вказаного компонента розкривається в таких якостях: цілеспрямованість, ініціативність, цікавість до професії та військової техніки, прагнення до саморозвитку, професійна активність.

Зважаючи на все наведене вище, для дослідження мотиваційного компонента ми застосували методику «Діагностика професійної мотивації» (автор В. Осьодлю) та «Діагностика групової мотивації». Аналіз отриманих результатів з застосуванням першої методики вказує на те, що 46,16% має високі показники оцінювання за шкалою результатів праці. Для цієї категорії значимим є престиж та вагомість їхньої діяльності, тож вони демонструють інтерес до своєї професії та орієнтовані на ефективне виконання поставлених завдань. Більша половина групи (53,84%) демонструє низькі показники оцінювання результатів праці, має недостатню цікавість до професійної діяльності, що, на нашу думку, призводить до відсутності сформованого професійного спрямування. Оцінюючи професійні намагання, ми виявили, що 42,85% досліджуваних притаманні високі показники, а 57,15% демонструють низькі. Це свідчить про те, що перша група здатна до адекватного оцінювання своєї діяльності

та виявляє рішучість та наполегливість у досягненні поставленого завдання; орієнтована на успіх у професійній діяльності та постійно прагне покращення власних результатів. Для другої групи характерним є стратегія уникнення невдач, що, на нашу думку, є причиною недостатньої ефективності їхньої професійної діяльності. Трохи менше половини (44,45%) респондентів усвідомлює те, що ефективність виконання бойового завдання більшою мірою залежить від їхніх зусиль та здібностей, що відповідає високим показникам інтернальності у сфері професійних досягнень. Такі особистості є ініціативними, відповідальними та рішучими, усвідомлюють важливість прийнятих ними рішень та вчинків. Низький рівень за згаданою шкалою домінує у 54,55% танкістів, що проявляється в безініціативності та небажанні брати на себе відповідальність. Ми можемо припустити, що в разі виникнення ускладнень у ході виконання бойового завдання такі військовослужбовці матимуть труднощі з проявом інтернальності. Найбільш значущим мотивом для половини військових, що брали участь у дослідженні (49,11%), є професійні інтереси та цінності. Високі показники за цією шкалою вказують на те, що професійна діяльність для військовослужбовців є не лише обов'язком, а має виражене ціннісно-мотиваційне значення. Характеризуючи представників з низькими показниками цієї шкали (50,89%), варто сказати, що для них професійна діяльність не має вагомого особистісного конструкту та набуває ознак рутинної праці.

Оскільки виконання бойових завдань танковими підрозділами має переважно колективний характер, значним стає рівень групової мотивації та націленість кожного з членів відділення на ефективну діяльність. Саме тому для дослідження вказаної характеристики ми застосували методику «Діагностика групової мотивації». Позитивним є те, що жодна досліджувана група не була негативно та недостатньо вмотивованою до групової діяльності. Найвищий рівень мотивації до групової

діяльності домінував у 32,89% опитаних респондентів. Військовослужбовці цієї групи характеризуються чудовими лідерськими якостями, відповідальністю за виконання спільного бойового завдання. Провідним мотивом до групової діяльності є підтримання бойового духу у відділенні та прагнення до професійної бездоганності всіх членів екіпажу. Трохи більший показник 34,56%, мали досліджувані з достатнім рівнем мотивації для ефективної діяльності, основною спонукою яких було бажання досягти певного соціального (кар'єрного) статусу та отримати матеріальну винагороду. Учасники групи налаштовані на офіційну форму спілкування без налагодження особистісного контакту. 32,55% показали недостатню мотивацію для отримання ефективного результату діяльності. Провідним мотивом військовослужбовців цієї групи була зовнішня орієнтація на недопущення особисто ними помилок у професійній діяльності.

Головною метою *емоційно-вольового компонента* є володіння собою та сконцентрованість на виконанні бойового завдання. Вагомими вольовими якостями для військовослужбовця танкового підрозділу ми визначили наполегливість, рішучість, саморегуляцію, здатність відповідати за прийняті рішення та стійкість психоемоційного стану [4]. Наведені вище показники ми дослідили за допомогою тесту самооцінки стресостійкості С. Коухена і Г. Вілліансона (в адаптації Ю. Щербатих), діагностики вольового потенціалу Н. Фетіскіна та 16-факторного опитувальника особистості Р. Кеттелла.

Отримані результати вказують на те, що високий рівень стресостійкості притаманний 20,79% військовослужбовців танкових підрозділів. Ці особистості мають гарно розвинену резистентність та здатність у стресових ситуаціях до швидкої мобілізації всіх ресурсів, які включають механізми саморегуляції захисних процесів. Це дає нам підстави стверджувати, що ці військовослужбовці переживають стрес на стадії тривоги та здатні самотійно з ним впоратись, не втрачаючи функціонального стану.

Найбільша група (42,5%) опитаних респондентів продемонстрували середній рівень стресостійкості. Під час тривалого впливу стресорів характерними ознаками для цієї групи є збалансування витрат адаптаційних резервів відповідно до зовнішніх умов напруження функціональних систем. Виходячи з того, що здатність протистояти негативним факторам є динамічною структурою, яка має властивості швидко змінюватися, військовослужбовці з цієї групи потребують постійної підтримки належного рівня стресостійкості та відновлення моральних ресурсів. Групу з низьким рівнем спротиву стрес-факторам склала 36,71%. Ці військовослужбовці мають низький адаптаційний резерв, а у разі тривалого впливу стресорів високої інтенсивності механізми захисно-приспосовувальної регуляції припиняють свою роботу. Ми припускаємо, що такий рівень обумовлений емоційною незрілістю особистості, оскільки переважна більшість представників цієї групи була віком від 20 до 35 років.

Здатність до вольових зусиль танкових підрозділів ми дослідили, застосовуючи методику Н. Фетіскіна. Проаналізувавши отримані результати, ми не виявили кореляційного зв'язку між рівнем вольового потенціалу та посадою військовослужбовця. Тобто, показники сили волі особистості в більшій мірі залежать не від значущості та вагомості покладених на її обов'язків, а від особливостей нервової системи, набутого бойового досвіду та психологічної зрілості особистості. Таким чином, аналіз кількісних даних вказує на те, що високий рівень вольового потенціалу притаманний 29,18% танкістів. Представників цієї групи характеризує ініціативність, цілеспрямованість та наполегливість у реалізації заздалегідь усвідомленого плану дій. Вони з легкістю долають перешкоди, які постають у ході виконання нового бойового завдання. Під час інтенсивних боїв танкісти з високим рівнем вольового потенціалу зберігають ясність думок та можуть об'єктивно оцінити обстановку, контролюють свій емоційний стан та здатні до планомірного, послідовного виконання

функціональних обов'язків. Однак негативною стороною даної категорії військовослужбовців є жорсткість позицій навіть у незначних побутових ситуаціях.

Середній рівень вольового потенціалу спостерігається у 44,12% представників танкових підрозділів. Стикаючись з труднощами, ці військовослужбовці намагаються їх подолати, проте без особливої завзятості. Вони не перевантажують себе додатковими завданнями, що виходять за межі їхньої функціональних обов'язків, та простіше сприймають ситуацію, що складається. В ході тривалого інтенсивного бойового зіткнення у них знижується довільний контроль емоційних станів та реакцій, що заважає змобілізованості сил. Цікавим є факт, що військові з середнім рівнем вольового потенціалу демонстрували найнижчий рівень тривожності.

Низький рівень вольових якостей продемонстрували 26,7% військовослужбовців. Під час виконання бойового завдання ця група часто несамотійна, приймаючи рішення, довго сумнівається та потребує сторонньої підтримки. Низький рівень розвиненості наполегливості вказує на те, що невдачі їх деморалізують, а труднощі часто змушують відмовитися від запланованого.

Аналіз результатів дослідження показав, що 51,37% опитаних респондентів є емоційно стійкими. Цій категорії властива професійна активність, вони здатні тверезо оцінити ситуацію, дотримуватись високого рівня суспільних норм. Узгодженість і витриманість емоційних проявів превалюють над нерегульованими та експресивними вчинками. Емоційно нестійкі респонденти, яких виявилось 48,63%, характеризуються низьким рівнем самоорганізації і, відповідно, низькою дисципліною у відділенні. Більшість з них не має вираженої позиції лідера та воліє делегувати управлінську функцію іншим членам відділення. Досліджуючи показники стриманості, ми виявили, що 53,33% танкістів є експресивними особистостями. Вони відкриті і веселі в спілкуванні, часто ініціативні, що дає їм змогу займати позицію емоційного лідера в групі. 46,67% є більш раціоналістичними,

мислять практично та не піддаються імпульсивним спалахам. Зважаючи на те, що досліджувана група поділилась майже порівну, ми помітили, що переважну більшість першої групи склали танкісти віком 24–34 роки, а другу групу утворили воїни віком 35–45 років, що дає нам підстави вважати, що з віком прояви імпульсивності та певної безтурботності зменшуються.

Вивчаючи військовослужбовців на предмет тривожності, ми встановили, що 73,21% є спокійними та впевненими у собі, а решта (26,79%) є чутливими до зовнішніх проявів, залежними від схвальної думки оточення та часто страждають від почуття провини.

Функціональний компонент психологічної готовності демонструє найбільшу прикладну значущість. Засадничими якостями цього компонента є: доведена до найвищого рівня сенсомоторних та сенсомовних реакцій, стійке функціонування, фізична витривалість, змога тривалий час перебувати у закритому просторі, прийнявши вимушену позицію тіла, точне відчуття часу, відстані та положення у просторі (мається на увазі психічний процес, який формує у свідомості параметри предметів, їхню форму, розмір, відстань до них). Таким чином, для отримання об'єктивних результатів дослідження цих якостей ми використали методики «Таблиці Шульте» (в адаптації В. Марищука, І. Сисоєва), а для дослідження особливостей перемикання уваги – методику «Проста сенсомоторна реакція» для дослідження зорово-моторної та слухово-моторної реакції та методику «Реакція на рухомий об'єкт», яка допомогла дослідити стабільність нервових процесів збудження та гальмування в корі головного мозку.

За результатами дослідження перемикання уваги ми можемо констатувати, що 12,38% військовослужбовців танкових підрозділів мають високі показники, про що свідчить велика кількість правильних відповідей за короткий проміжок часу. Такі військовослужбовці швидко включаються в робочий процес, здатні тривалий час перебувати у функціональному стані та

зберігати психічну стійкість в умовах інтенсивного пошуку важливої інформації. Найбільша група досліджуваних (45,17%) продемонструвала середні результати перемикання уваги. Ці представники виконували завдання швидко, проте зі значною кількістю помилок. Спираючись на ці факти, ми можемо зробити висновок, що скорочення часу перемикання уваги з одного об'єкта на інший збільшує вірогідність здійснення помилкової дії, що, у свою чергу, значно знижує ефективність діяльності всього відділення. Танкістів з низьким рівнем перемикання уваги виявилось 42,45%. Насамперед вони мають низький рівень психічної стійкості, що, на нашу думку, є причиною зниження концентрації уваги на конкретній дії. Досліджувані здійснювали велику кількість орієнтовно-пошукових рухів очима, однак мали суттєві труднощі з фіксацією на одному об'єкті.

Сенсомоторні здібності військовослужбовців танкового підрозділу ми визначили як одні з ключових. Час простої сенсомоторної реакції є інтегральним показником швидкості проведення збудження по різних ланках рефлекторної дуги, яка включає час на фізико-хімічні процеси в рецепторах, проведення збудження від рецепторів у центральну нервову систему (зоровий центр) і від неї в рухову область проведення збудження до м'язів та їх опрацювання. Такий шлях проведення збудження по центральних утвореннях дає змогу розглядати час простої сенсомоторної реакції як критерій збудливості центральної нервової системи і надає латентному періоду значення адекватного показника її функціонального стану.

Оцінка швидкості сенсомоторного реагування здійснюється за довжиною латентного періоду рухових актів, тобто за показником прихованого часу від моменту пред'явлення подразника до початку відповіді на нього. Сенсомоторні здібності військовослужбовців танкового підрозділу ми визначили як одні з ключових. Отже, для визначення швидкості опрацювання інформації, яку сприймає зорова сенсорна система (найінформативніша для танкіста),

та відповіддю на неї, ми визначили латентний період моторної реакції. Інтерпретувати вдалося більшість відповідей респондентів протягом контрольної сесії.

Таким чином, аналізуючи результати дослідження простої сенсомоторної реакції, ми виявили, що у 39,71% танкістів показники латентного періоду сенсомоторної реакції перебувають у межах норми. Варто зазначити, що переважна більшість цих військовослужбовців мала високі показники мисленнєвої діяльності та високий рівень стресостійкості, що дає нам підстави стверджувати наявність кореляційних зв'язків між цими трьома властивостями особистості. Передчасне реагування на подразник притаманне 26,24% досліджуваних респондентів. Ця група була сконцентрована переважно на часі, ніж на правильності розпізнання подразника. Тенденції до запізнілих реакцій продемонстрували 34,05% танкістів, однак збільшення латентного періоду реагування на подразник досліджувані компенсували правильністю відповідей. Іншими словами, перебуваючи в умовах інтенсивного потоку інформації, яку необхідно сприймати, ці військовослужбовці потребуватимуть значно більше часу на оброблення та ухвалення рішення.

Результати дослідження реакції на об'єкт, що рухається, засвідчують, що 28,63% військовослужбовців танкових підрозділів мають чітку тенденцію до точних реакцій на рухомий об'єкт. Це доводить урівноваженість нервових процесів досліджуваних. Така характеристика підтверджується результатами дослідження емоційно-вольових якостей, де більшість згаданих респондентів виявила високий рівень емоційної стійкості, стриманості та превалювання спокою над тривожністю.

Інтерпретуючи дані передчасних реакцій на об'єкт, що рухається, ми помітили, що 36,12% танкістів демонструють більшу кількість передчасних відповідей. Такі показники свідчать про неуврівноваженість нервових процесів із переважанням сили збудження.

Ми можемо припустити, що під час високої швидкості рухомого об'єкта психоемоційне напруження буде активізовано функціональний стан оператора, проте може знижуватися в умовах середньої швидкості рухомого об'єкта або монотонної праці. Варто зауважити, що більшість представників – молоді військовослужбовці віком від 25 до 35 років.

Запізнілі реакції продемонстрували 35,25% танкістів, що доводить неврівноваженість із переважанням гальмування. На нашу думку, представники цих груп будуть демонструвати ефективну роботу в умовах середньої та низької швидкості рухомого об'єкта та уповільнюватимуть просторово-часове сприйняття у разі підвищення швидкості.

Індивідуально-психологічні якості це певні особистісні утворення, необхідні для ефективного виконання бойового завдання. До них, на нашу думку, належать рефлексивність, відповідальність, почуття обов'язку та патріотизму, усвідомлення важливості своєї діяльності, товарищескість, комунікабельність. Для психологічного вивчення перелічених якостей ми застосували 16-факторний опитувальник особистості Р. Кеттелла. Інтерпретуючи отримані дані, ми виявили, що відповідно до фактора «замкнутість-товарищескість» група досліджуваних поділилась майже порівну. З них 53,33% мають ознаки замкнутої особистості і відповідно 43,67% є більш товарищескими. Характеризуючи перших, варто сказати, що вони є більш вимогливими та критичними до себе та оточуючих. Такі військовослужбовці частіше за інших проявляють педантичність у підготовці до бойового завдання та точність у його виконанні, проте мають певні труднощі в комунікації з особовим складом. Трохи меншою є група товарищеских танкістів, які орієнтовані на спільну професійну діяльність, приділяють значну увагу морально-психологічному стану членів відділення та здатні встановлювати дружні міжособистісні контакти.

Досліджуючи «підпорядкованість-домінантність», ми виявили, що 66,67% цієї категорії мають виражену домінуючу позицію. Для них

важливе самоствердження та визнання їхнього авторитету в колективі. Свою думку позиціонують як єдино правильну, при цьому, часто нівелюють ідеї своїх колег, прагнуть до автономії та самостійності. Танкісти другої групи (33,33%) займають підпорядковану позицію, є більш гнучкими, скромними та поступливими, орієнтовані більше на пристосування до обставин, ніж до ініціювання їх змін. Практично ідентичними виявилися результати дослідження за фактором «чутливість-жорстокість» та фактором «консерватизм-радикалізм». Таким чином, за даними першого фактора схильними до емпатії, співчуття та співпереживання виявилися 6,67% танкістів, що відповідає фактору «чутливості». Водночас вони схильні до рефлексії та здатні знаходити внутрішні причини помилок професійної діяльності. Переважну більшість досліджуваних (93,33%) можна охарактеризувати, як логічно мислячих скептиків, які здатні до героїчних та мужніх вчинків для досягнення мети. Результати другого фактора виявили 6,67% радикальних військовослужбовців, які володіють добре розвиненим аналітичним мисленням та орієнтовані на зміни. Готуючись до виконання бойового завдання, вони ретельно вивчають минулий досвід та вміло прогнозують майбутній хід подій. Решта (93,33%) протистоять новим ідеям та є прихильниками вже відпрацьованих планів та прийомів – консервативна група. Переважна більшість (73,33%) військовослужбовців танкових підрозділів здатна контролювати свій емоційний стан та поведінку. Діяльність таких військовослужбовців є впорядкованою, а екіпаж організованим та злагодженим. Цей фактор також вказує на наявність у них сили волі та врівноваженості психічних процесів. Танкісти з низьким рівнем самоконтролю (26,67%) частіше приймають рішення під впливом емоцій, настрою та своїх бажань. Також важливим аспектом для нашого дослідження є рівень самооцінки. Було встановлено, що більшість досліджуваних має адекватний рівень самооцінки – 53,33%, трохи менше половини військових мають завищену

Питання психології

самооцінку – 40% та 6,67% характеризуються низьким рівнем самооцінки.

Таким чином, опрацювавши та провівши інтерпретацію отриманих результатів першого зрізу (рис. 1) рівня розвитку психологічної готовності

військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань, ми можемо стверджувати, що більшість компонентів мають незадовільний показник розвитку. На цьому етапі виникає питання щодо уточнення змістового наповнення рівнів розвитку.

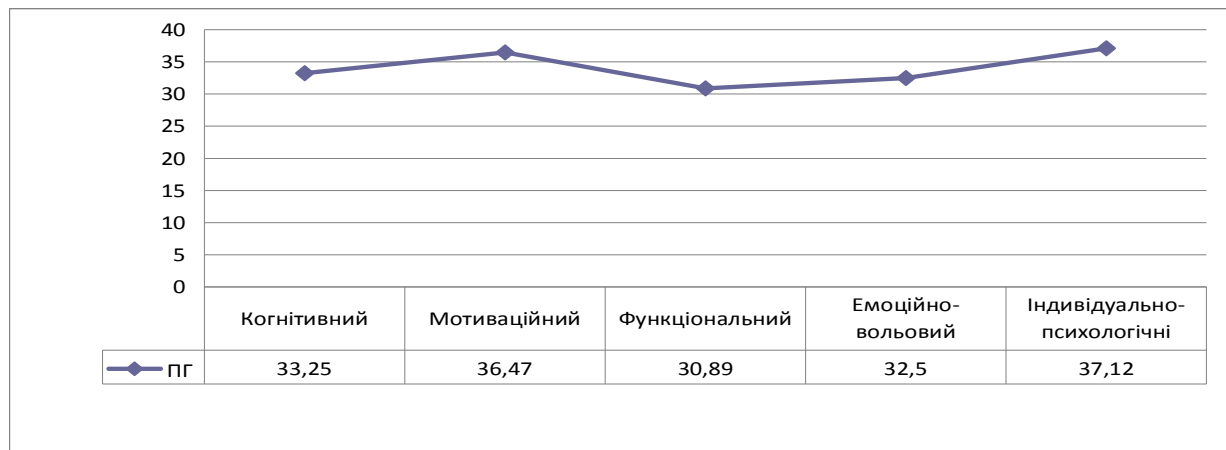

Рис. 1. Узагальнені показники рівня розвитку психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань

Отже, виходячи з наявних наукових підходів, а також навчальних програм ВВНЗ, програм загальної базової та фахової підготовки, програми бойового злагодження, доцільно визначити три рівні розвиненості психологічної готовності військовослужбовців танкового підрозділу: низький, середній та високий. Зупинимось на них більш детально.

У разі **низького** показника розвитку психологічної готовності військовослужбовець танкового підрозділу демонструє непослідовність у своїх діях, несамостійність у вирішенні поставлених завдань, припускається істотних помилок. Аналізуючи конкретну ситуацію, має труднощі з прогнозуванням та не завжди помічає причинно-наслідкові зв'язки. Може відтворити елементи професійної діяльності екіпажу, але з істотними помилками. Повільно оцінює бойову обстановку та й загалом міркує фрагментарно. Спостерігається змішаність мотивів без акцентування на головній потребі. Незадоволеність результатами власних дій повністю нівелює мотивацію працювати далі. Байдушний до цінностей та інтересів товаришів у колективі. Дуже вразливий до наслідків бойової діяльності, повністю відсутня резильєнтність. Під час професійної діяльності метушливий,

непевнений у власних діях, неуважний. Почувається пригніченим та спустошеним, швидко втомлюється. У моторному полі діяльності орієнтується, але сенсомоторні, сенсомовні процеси не сформовані. Уразливий до наслідків бойових дій, має труднощі з їхнім розпізнаванням, потребує значного часу та допомоги спеціалістів для відновлення психічного здоров'я. Вступає у конфлікти та провокує їх, бурхливо реагує на зауваження з боку колег та командирів. Професійну діяльність сприймає як примусову роботу, за яку платять гроші.

При **середньому** рівні розвиненості психологічної готовності військовослужбовець відтворює набуті знання у практичній діяльності. Іноді припускається помилок, які може швидко виправити. У знайомій обстановці (позиційна оборона, пристріляні позиції, знайома місцевість) почувається спокійно та впевнено, здатний ефективно діяти тривалий час. Демонструє окремі елементи творчого підходу до вирішення поставлених завдань. Демонструє інтерес до військової справи та традицій військової спільноти, проте основним мотивом залишається уникнення помилок та покарання. Під час виконання бойового завдання відчуває помірне хвилювання, тремтіння але може його опанувати.

Переважно правильно розуміє накази та цілевказівки, адекватно оцінює обстановку. Розуміє природу наслідків бойових дій, проте потребує часу та сторонньої допомоги для відновлення, має початковий рівень резильєнтності. Добре знає сенсорне та моторне поле діяльності, має достатньо сформовані сенсомоторні, сенсомовні реакції, що істотно прискорює реакцію на швидку зміну обстановки. Товариський, знаходить спільну мову з членами колективу та приймає до уваги конструктивні зауваження щодо помилок, яких припустився. Вміє вирішувати конфлікти та прислухається до думки колективу. Усвідомлює важливість, значимість своєї професійної діяльності.

Танкіст, що має **високий** рівень розвитку психологічної готовності, швидко орієнтується на новій місцевості, адекватно оцінює обстановку та власні сили. Проявляє творчий підхід у вирішенні завдань та вміло застосовує нові маневри з використанням військової хитрості. Демонструє системно високі показники результатів виконання бойових завдань. Налаштований на удосконалення професійної майстерності, охоче ділиться набутими навиками з колегами. Має чітко сформований особистісний мотиваційний конструкт, який полягає в підвищенні професійної майстерності. Отримує задоволення від процесу виконання професійної діяльності. Психічно стійкий та може надати психологічну допомогу собі та товаришам. Здатний вести самостійні активні наступальні та оборонні бойові дії на першій лінії зіткнення. Може тривалий час ефективно діяти у будь-який час доби, в різному температурному режимі. Демонструє доведені до найвищого рівня автоматизму сенсомоторні, сенсомовні та ідеомоторні процеси. Не конфліктний та помірно товариський. Цікавиться новими розробками у сфері танкобудування та модернізацією бойових машин.

Висновки. Отже, в результаті проведеного дослідження стану психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань з'ясовано

що вона наділена властивостями загальної психологічної готовності, з притаманним конкретної професійної діяльності забарвленням. Вона має свою специфіку прояву, конкретні компоненти, характерні чинники впливу. Так як провідними особливостями професійної діяльності військовослужбовців танкових підрозділів є постійно діюче психічне та фізичне навантаження. Важливим є саме рівень розвитку психологічної готовності щодо виконання бойових завдань, який виражається в когнітивному, мотиваційному, емоційно-вольовому, функціональному показнику та розвинених до належного рівня індивідуально-психологічних якостей особистості.

Таким чином, проведене експериментальне дослідження рівня розвитку психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань дає підстави зробити висновки:

1. Застосований валідний психодіагностичний апарат дає нам змогу детально дослідити окремі компоненти психологічної готовності танкістів та отримати об'єктивні результати.

2. Отримані дані дослідження констатувального експерименту стали підґрунтям для виокремлення трьох рівнів (високого, низького та середнього) розвитку психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань.

3. Інтерпретовано показники кожного з рівнів психологічної готовності танкістів.

За результатами дослідження встановлено, що більшість компонентів психологічної готовності розвинені на середній, а деколи і нижче середнього рівня, що є недостатнім для ефективного виконання бойових завдань.

З урахуванням результатів дослідження, перспективами подальших досліджень ми вбачаємо в розробці Програми розвитку психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань та її апробації.

Список використаних джерел

1. Згурець С. И. Оружие Украины. Блеск стали: танки, боевые машины, бронетранспортеры : научно-популярное иллюстрированное издательство. Киев : DefenseExpress, 2011. 102 с.
2. Мул С. А. Психологія готовності офіцера-прикордонника до професійної діяльності : дис. ... д-ра псих. наук : 19.00.01. Київ, 2016 р.
3. Standard of nato amedp – 8.10 психологічне керівництво для лідерів через цикл розвитку. 2019. 80 с.
4. Yurkova Olga. Components, criteria and indicators of psychological readiness of tank units soldiers. Scientific Journal of Polonia University Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej PNAP. Vol. 49, № 6, 2021. P. 139-145.

References

1. Zghurets S. Oruzhye Ukrainy. Blesk staly: tanky, boevyye mashyny, bronetransportery [Weapons of Ukraine. Shine of steel: tanks, combat vehicles, armored personnel carriers] : nauchno-populiarnoe ylliiustryrovannoe yzdatelstvo. Kyev : DefenseExpress, 2011. 102 s. (in Russian)
2. Mul S. A. Psykholohiia hotovnosti ofitsera-prykordonnyka do profesiinoi diialnosti [Psychology of readiness of a border guard officer for professional activity] : dys. ... d-ra psyk. nauk : 19.00.01. Kyiv, 2016 r. (in Ukrainian)
3. Standard of nato amedp – 8.10 psykholohichne kerivnytstvo dlia lideriv cherez tsykl rozvytku . 2019. 80 s. (in English)
4. Yurkova Olga. Components, criteria and indicators of psychological readiness of tank units soldiers. Scientific Journal of Polonia University Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej PNAP. Vol. 49, № 6, 2021. P. 139-145. (in English)

Summary

Aleshchenko V. doctor of psychological sciences, professor, Professor of the Department of Moral and Psychological support of troops (forces), National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

Yurkova O. Postgraduate student of the moral and psychological support for the troops (forces) department of National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE ANALYSIS OF THE STATE OF PSYCHOLOGICAL PREPAREDNESS OF TANK UNITS FOR PERFORMING COMBAT TASKS

Introduction. *The full-scale invasion of the troops of the Russian Federation has become one of the greatest challenges since the independence of our state. From the beginning of the confrontation along the entire front line, tankers were conducting defensive and offensive operations, performing combat missions in the open and urban terrain, moving to certain areas and covering the state border. Thus, the range of professional activities of tank units is very wide, they are the "steel backbone" of all the Land Forces of the Armed Forces of Ukraine.*

The purpose of the article *is to publish the results of research on the quantitative and qualitative state of psychological readiness of servicemen of tank units to perform combat missions.*

Methods. *In the analysis of previous sources and scientific information on specific issues related to the research problem, we used both theoretical and empirical research methods, namely: retrospective analysis, synthesis, generalization, comparison, survey, questionnaire and testing.*

Originality. *The article highlights the results of the ascertaining stage of the study of the development of psychological readiness of servicemen of tank units to perform combat missions. The research was conducted on the basis of five components of psychological readiness of tankers, namely: cognitive, motivational, emotional-volitional, functional and individual-psychological. The elaboration and interpretation of the obtained results became the basis for the development of levels of psychological readiness of tankers.*

Conclusion. *Thus, as a result of research on the issue of psychological readiness of the individual, we logically conclude that the phenomenon of psychological readiness of the individual to work is endowed with the properties of general psychological readiness, but with the specific profession of coloring. Since the leading features of the professional activity of servicemen of tank units are constant mental and physical load, it is important the level of development of psychological readiness to perform combat tasks, which is expressed in cognitive, motivational, emotional-volitional, functional indicators and developed to the appropriate level of personal psychological qualities of individual.*

According to the results of the study, we conclude that most components of psychological readiness are developed at the average, and sometimes below average, which is insufficient for effective combat missions.

Key words: *psychological readiness; tank units; levels of development; combat task; components.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 25.06.22.

Барко В. В. кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>

Барко В. І. доктор психологічних наук, головний науковий співробітник лабораторії психологічного забезпечення Державного науково-дослідного інституту Міністерства внутрішніх справ України <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>

Мойсєєва О. Є. доктор психологічних наук, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ <https://orcid.org/0000-0002-4698-2578>

ВИЗНАЧЕННЯ СТУПЕНЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена висвітленню результатів експериментального дослідження, присвяченого визначенню психологічної готовності поліцейських і курсантів закладів вищої освіти МВС України до вибору поліцейської спеціалізації. Встановлені критерії психологічної готовності особистості до вибору поліцейських професій, які базуються на дослідженні з охопленням більше тисячі поліцейських Національної поліції. Дослідження проводилось на основі використання оптимального комплексу психодіагностичних методик, який уможливив вивчення основних індивідуально-особистісних особливостей поліцейських, що визначають рівень психологічної готовності особи до діяльності. У статті наведені спільні ознаки і основні відмінності видів поліцейської діяльності; сформульовано висновки щодо вдосконалення механізмів професійного добору поліцейських і призначення їх на посади.

Ключові слова: Національна поліція України; психологічна готовність; професіограма; індивідуальні властивості; професійний добір; психологічне вивчення.

Вступ. Національна поліція України (НПУ) перебуває в стані подальшого реформування діяльності і сьогодні потребує суттєвого покращання роботи в напрямі оптимізації системи психологічного вивчення працівників. Це необхідно в цілях підвищення ефективності професійного добору персоналу і призначення поліцейських на посади з урахуванням всебічного врахування рівня психологічної готовності особи до службової діяльності [1]. Упродовж останніх років науковці системи МВС України багато що зробили в цьому напрямі, зокрема розробили професіограми основних поліцейських професій, а також здійснили українськомовну адаптацію низки поширених зарубіжних діагностичних методик. Розроблені професіограми і психограми дали можливість розширити можливості психологів НПУ в роботі з персоналом, покращити систему психологічного забезпечення діяльності

поліції, встановити психологічні критерії і показники, що уможливлюють надання науково обґрунтованих рекомендацій при призначенні поліцейських на посади. Проте проблема вивчення психологічної готовності поліцейських і курсантів закладів вищої освіти МВС України з метою оптимального підбору для них подальшої поліцейської спеціалізації до цього часу не вирішена, що обмежує можливості психологів і поліцейських комісій при проведенні професійного добору персоналу і призначенні осіб на конкретні посади, наданні курсантам рекомендацій щодо обрання спеціалізації.

Метою дослідження є розроблення методики психологічної діагностики психологічної готовності поліцейських і курсантів закладів вищої освіти (ЗВО) МВС України до певного виду діяльності і вибору поліцейської спеціалізації.

Для досягнення мети потрібно виконати такі завдання: а) визначити методологію,

критерії і психодіагностичний апарат вивчення психологічної готовності особистості до діяльності; б) здійснити порівняння психограм за основними критеріями і показниками психологічної готовності працівників до діяльності; в) встановити спільні ознаки і відмінності між показниками психологічної готовності поліцейських різних підрозділів; г) сформулювати рекомендації щодо встановлення психологічної готовності поліцейських і курсантів до певного виду діяльності.

Теоретичне підґрунтя. Вітчизняні науковці за роки незалежності держави приділили чимало уваги питанням дослідження проблематики психологічної готовності до професійної діяльності в системі органів внутрішніх справ України. Перші спроби здійснили на початку 2000-х років В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. М. Нещерет, О.В. Шаповалов та ін., в останні роки проблематику розробляли В. Барко, І. Дубова, О. Євдокимова, В. Остапович, В. Криволапчук, Л. Кирієнко, І. Пампура та ін. [2-4]. Дослідники зарубіжних країн також підіймали в публікаціях питання психологічного вивчення готовності до професійної діяльності працівників правоохоронних органів (Barrett G. V., Miguel R. F., Hurd J. M., Lueke S. B., Tan J. A., Cochrane R. E., Tett R., Vandecreek L., Ono, M., Sachau, D.A., Deal, W.P., Englert, D.R., Taylor, M.D., Chibnall, J.T., Detrick, P., Luebbert, M.C., Wolfe S.E., Mclean K., Rojek J., Alpert G.P., Smith M. R.) [7-14].

Для проведення психологічного вивчення персоналу в поліціях розвинутих країн використовують різні методи й засоби - психодіагностичні методи (опитувальники NEO-FFI і NEO-PI (Costa & McCrae), Hogan Resonal Inventory (HPI); Californian Psychological Inventory (CPI); Working Readiness and Adaptation Profile (WRAP); Survey of Life Experience (SOLE); Invalid Personality Inventory (IPI); Gilford-Zimmerman Temperament Survey (GZTS), Position Analysis Questionnaire (PAQ), та інші, спостереження, інтерв'ю, метод критичних інцидентів, факторний аналіз тощо [6-13]. Співробітники лабораторії психологічного забезпечення Державного

науково-дослідного інституту МВС України за останні три роки провели українськомовну адаптацію деяких валідних і надійних методик психодіагностичного вивчення психологічної готовності до діяльності, зокрема, Індивідуально-типологічного опитувальника (Собчик); Опитувальника Великої п'ятірки (Джон, Науман, Сото); Опитувальника толерантності до невизначеності (С.Баднера), рівня і структури емоційного інтелекту (М. Манойлова) [2-5] та ін., що дозволило значно покращити систему психологічного вивчення персоналу НПУ. Встановлені деякі кореляційні зв'язки між готовністю до правоохоронної діяльності і ступенем прояву індивідуальних особливостей (інтроверсії, нейротизму, відкритості досвіду, сумлінності тощо). Проте чіткі результати порівняльного аналізу компонентів психологічної готовності до професійної діяльності поліцейських, специфіки професійно важливих якостей фахівців різних видів поліцейської діяльності (спеціальностей) в наразі відсутні, що перешкоджає успішному розробленню методики психологічної діагностики психологічної готовності поліцейських і курсантів ЗВО МВС України до певного виду діяльності і вибору поліцейської спеціалізації.

Методи дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2019-2021 років з охопленням більше тисячі поліцейських за основними видами діяльності (патрульної, кримінальної поліції, дільничних офіцерів поліції (ДОП), поліції охорони тощо), віком від 22 до 46 років) із 20 областей України; 78% респондентів становили чоловіки. Спеціальні звання працівників поліції становили від капрала до полковника поліції. За результатами експертного оцінювання 80% обстежених охарактеризовані як успішні працівники. Враховуючи обсяг обстежених поліцейських і генеральної сукупності кількісний показник вибірки є репрезентативним, (при довірчому рівні ймовірності 0,99 із теоретичною статистичною похибкою 0,01). До *методів дослідження відносяться*: вивчення і аналіз літературних джерел, присвячених

теоретичним і прикладним аспектам розроблення психограм поліцейських професій; психологічна діагностика; опитування та інтерв'ювання поліцейських і курсантів, експертне оцінювання, кореляційний аналіз. Статистичний аналіз даних проводився з використанням програм Microsoft Excel та SPSS Statistics. Серед критеріїв психологічної готовності виокремлено три головних: *загальних здібностей; особистісних характеристик; мотиваційної спрямованості*. Психодіагностичне вивчення працівників поліції здійснювалось з використанням адаптованих українською мовою тестів *загальних здібностей* - Р. Амтхауера (тестометричний інтелект), Манойлової (емоційний інтелект); Меде-Піорковського (креативність); особистісних характеристик - Опитувальників ІТО (Собчик, провідні тенденції), Великої П'ятірки (Джон, Науман, Сото, характерологічні особливості), структури темпераменту (Русалов, Леонгард); *мотиваційної спрямованості* - Річі-Мартіна (структура мотивації), Джонса-Крендалла (рівень самоактуалізації). В статті представлені результати обстеження саме групи *успішних* працівників поліції. *Об'єктом* дослідження є психологічна готовність поліцейських і курсантів до вибору поліцейської діяльності; *предметом* – діагностика психологічної придатності поліцейських і курсантів ЗВО МВС до вибору спеціалізації за основними видами поліцейської діяльності. *Наукова новизна дослідження*. У даному дослідженні вперше представлена методика психодіагностики ступеню психологічної готовності поліцейських і курсантів до вибору спеціалізації за основними видами поліцейської діяльності за критеріями загальних здібностей; особистісних характеристик; мотиваційної спрямованості..

Результати і обговорення. В широкому сенсі психологічна готовність до діяльності являє собою комплексну характеристику, сукупність психологічних і психофізичних властивостей, спеціальних знань, умінь і навиків, необхідні досягнення прийнятної ефективності праці. Професійно-психологічна готовність поліцейського до

діяльності в зазначених умовах характеризується низкою компонентів. Так, мотиваційна готовність до дій в особливих умовах означає наявність у працівника установки на певний тип поведінки, реагування і спілкування в складних ситуаціях, емоційного налаштування на діяльність у непростих умовах. Когнітивна складова означає, що поліцейський знає необхідні для своєї професійної діяльності норми адміністративного і кримінального процесуального законодавства, відомчі нормативні документи, правила застосування засобів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї тощо, психологічні методи впливу на особистість і т. ін. Операціональна складова готовності означає, що поліцейський вміє спілкуватися, впливати на людей і переконувати їх, діяти швидко і впевнено, застосовувати всі дозволені законом заходи й засоби з метою профілактики і припинення протиправних дій, затримання правопорушників тощо. Особистісна сторона готовності полягає у тому, що поліцейського наявні необхідні для професійної діяльності загальні й спеціальні здібності, йому притаманні індивідуально-психологічні якості, необхідні для дій у складних умовах (комунікабельність, рішучість, сміливість, наполегливість, стресостійкість, врівноваженість, здатність до рефлексії, емпатії, розуміння поведінки та емоцій людей). Під впливом вимог діяльності у ході оволодіння професією формуються професійно важливі якості людини, які забезпечують розвиток необхідних навичок, знань, умінь, що визначають кваліфікацію, майстерність [5, с.30-32].

В даному дослідженні ми сконцентрувались на вивченні й оцінці психологічної готовності поліцейських і курсантів до діяльності як складової професійної придатності. Ми виходили з того, що на кожному етапі становлення професіонала професія пред'являє певні вимоги до інтелекту, мислення, пам'яті, уваги, особистісних якостей та інших психічних функцій особистості. Психологічна готовність особи відображує саме відповідність індивідуально-особистісних особливостей людини

вимогам службової діяльності (об'єктивний компонент готовності), а також узгодженість змісту діяльності з інтересами, потребами і схильностями особи (суб'єктивний компонент психологічної готовності). В якості критеріїв психологічної готовності виокремлено три головних: *загальних здібностей* (конкретизується в показниках властивостей нервової системи, рівня тестометричного й емоційного інтелекту, креативності); *особистісних характеристик* (особливості темпераменту, характеру, міжособистісної взаємодії); *мотиваційної спрямованості* (мотиви професійного вибору, рівень самоактуалізації). Розглянемо їх докладніше.

1. Критерій загальних здібностей.

Встановлено, що залежно від виду поліцейської діяльності професії висувають специфічні вимоги до *загальних здібностей* працівників поліції. Дослідження за тестом Р. Амтхауера показало, що найвищий рівень властивий працівникам слідства – 110 одиниць IQ (вербальний); 115 (невербальний) й аналітичних підрозділів – 115 одиниць IQ (вербальний); 120 (невербальний), оперуповноваженим кримінальної поліції – 104 і 110 одиниць IQ відповідно. Далі за цим показником (в порядку зменшення) йдуть поліцейські поліції охорони (103 і 110 одиниць IQ відповідно); патрульної поліції і (107-106 одиниць IQ) і дільничні офіцери (100 і 105 одиниць IQ), яким притаманні дещо нижчі індекси інтелекту. Вивчення *креативності* показало, що найвищий рівень властивий для поліцейських патрульної поліції (4,88 швидкість і 9,14 – оригінальність), органів досудового розслідування (4,29 – швидкість і 8,40 оригінальність); дільничним офіцерам (4,19 і 8,34 відповідно), оперуповноваженим (4,04 і 8,34). Дещо меншими показниками оригінальності мислення характеризуються поліцейські поліції охорони (4,16 і 7,12). Отже, усім поліцейським бажано мати середній або вищий за середній рівень вербального та невербального інтелекту, середній або вищий рівень креативності.

2. **Критерій особистісних характеристик.** *Характерологічні особливості.* Дослідження особистісних

характеристик із використанням Опитувальника Великої П'ятірки дозволило висновувати про те, що поліцейським властиві такі риси, як сумлінність (середнє значення - 35,6 балів); відкритість новому досвіду (32,9 балів); помірна поступливість (31,3 бали) та екстравертованість (30,0 балів), низький рівень нейротизму (14, 5 балів). Показники тестування поліцейських різних підрозділів є близькими між собою, відмінності статистично незначущі ($p=0,001$). Аналіз усереднених профілів особистості поліцейських, отриманих на основі використання Індивідуально-типологічного опитувальника (ІТО) дозволяє охарактеризувати їх як лінійний, розташований у діапазоні 3–7 балів, що свідчить про гармонійність особистості поліцейських, врівноваженість особистісних якостей. Варіабельність профілів незначна (0,10–0,26), що свідчить про збалансованість різноспрямованих тенденцій. Усереднений профіль містить чотири підйоми за шкалами: 1 (екстраверсія), 8 (лабільність, емотивність), 2 (спонтанність), 4 (ригідність). Найнижчі індекси зафіксовано за шкалами 5 (інтровертованість) і 7 (тривожність). Показники тестування дуже подібні, відмінності між даними статистично незначущі ($p=0,001$). Поліцейські є екстравертами з помірними показниками спонтанності, агресивності і ригідності. Сензитивність і емотивність представлені індексами в межах норми. Інтровертованість і тривожність є мало вираженими.

Найвищі показники стеничних шкал – спонтанності й агресивності властиві оперуповноваженим карного розшуку (5,84 і 4,91 відповідно). Доволі високі показники цих шкал, а також ригідності (5,78) відмічені також у працівників органів досудового слідства, що свідчить про такі риси, як наполегливість, певну педантичність і схильність ретельно перевіряти отриману інформацію. Найвищі індекси шкали гіпостеничного типу 6 (сензитивність) виявлено у працівників патрульної поліції (4,35), що є свідченням певної емоційної теплоти поліцейських, чутливості, емпатії і тенденції до компромісів.

Результати, отримані за допомогою опитувальника Леонгарда-Шмішека, свідчать про відсутність акцентуацій характеру і темпераменту у поліцейських. В усередненому профілі поліцейських зафіксовані деякі підвищення за шкалами 5 (гіпертимність); 1 (демонстративність); 3 (педантичність). Показники тривожності, збудливості, дистимічності є незначними (у межах 4,80 – 9,0 балів). Найвищі показники гіпертимності (5 шкала) властиві оперуповноваженим і слідчим (15,69 і 15,28), найнижчі – дільничним і поліцейським поліції охорони (14,76 і 14,66); найвищі індекси демонстративності (1 шкала) – дільничним офіцерам і слідчим (14,58 і 14,29), найнижчі – працівникам поліції охорони (12,73). Високі показники за шкалою 2 (застрагання) демонструють слідчі і оперуповноважені (12,61 і 12,46), найнижчі – працівники патрульної поліції (9,60). Отже, поліцейським (особливо слідчим і оперуповноваженим) притаманні такі риси, як принциповість, твердість переконань, стриманість, почуття обов'язку, обов'язковість. За шкалою 3 (педантичність) найвищі показники зафіксовано у поліцейських патрульної поліції (12,36), а також поліції охорони (10,73), у поліцейських інших підрозділів індекси в межах коридору норми. У поліцейських помірно виражені шкали емотивного (9) і циклотимного (10) типу (найбільше – у патрульних (10,87 і 11,43 відповідно) і слідчих (10,78 і 9,68). Отже, поліцейським, особливо патрульним і слідчим, властиві риси змішаного типу реагування.

Опитування з використанням ОСТ (В. Русалов) в цілому підтвердили попередні дані і дають підстави стверджувати, що поліцейським властиві високі індекси за шкалами предметного і соціального темпу (4 і 5) – 10,07-8,12 відповідно; а також шкалами предметної та соціальної ергічності (1 і 2) – 10,18-7,10 відповідно. Найвищі показники за зазначеними шкалами виявили працівники карного розшуку і слідчі (10,07-10,18), далі йдуть ДОП і працівники патрульної поліції (9,53-9,22). Також усім поліцейським властиві високі показники предметної пластичності (шкала 3) – 9,31-9,10, що свідчить про

легкість переключення з одного виду діяльності на інший, швидкий перехід з одних форм мислення на інші, прагнення до різноманітності в предметній діяльності. Встановлено, що більшості працівників поліції притаманні невисокі показники емоційності (шкали 7 і 8) – 2,92-2,02. Це означає, що поліцейським в цілому невластиві емоційність і чутливість, вони упевнені в собі в ситуаціях спілкування, емоційно стійкі. Найстійкішими емоційно є оперуповноважені карного розшуку (2,02), працівники поліції охорони (2,10).

Аналіз психологічних профілів, отриманих за методом ДМО дозволяє висновувати про те, що більшість поліцейських є особами, у яких склалися гармонійні відносини з оточенням (більшість шкал не перевищують 8 балів). Октанти стеничного типу реагування (1-3), які відображують такі риси міжособистісної взаємодії, як лідерство, упевненість (1), незалежність, суперництво (2), прямолінійність, імпульсивність (3) найбільш виражені у поліцейських патрульної поліції (8,33-6,09), слідчих (7,93-5,41) і поліцейських охорони (7,90-5,50); в меншій мірі – у оперуповноважених карного розшуку (6,50-4,69). Октанти гіпостеничного типу (5 і 6), які свідчать про тенденції до поступливості, скромності, уникнення конфронтації, залежності від інших, нерішучості в міжособистісних стосунках в цілому мало виражені і найбільше виявляються у патрульних (4,18 і 5,60), а також поліцейських поліції охорони (4,15 і 5,40); найменше вони виражені у оперуповноважених (2,59 і 3,83 відповідно). Те ж саме витікає із результатів, отриманих за шкалою змішаного типу реагування (8 – відповідально-великодушний тип). Найвищі значення демонструють працівники патрульної поліції і поліції охорони (6,89 і 6,60 відповідно), що свідчить про важливість для професійної діяльності таких рис, як готовність допомагати іншим, почуття відповідальності за доручену справу, альтруїзм тощо. Найвищі індекси стеничного і гіпостеничного типу взаємодії зафіксовані у поліцейських патрульної поліції, що може пояснюватись значним діапазоном їх обов'язків і, відповідно,

широким коридором комунікативних якостей особистості.

3. Критерій мотиваційної спрямованості. Аналіз результатів опитування поліцейських з використанням тесту Річі-Мартіна дозволив визначити специфіку мотиваційної спрямованості працівників поліції різних підрозділів.

Найвищі індекси задоволення потреб у процесі службової діяльності отримала потреба у *високій заробітній платні та матеріальній винагороді* (1) – 44,9- 38,3. Найбільше матеріальні стимули грають роль для працівників поліції охорони (44,9), найменше – для оперуповноважених і слідчих (38,3 і 40,7 відповідно). На наступних позиціях за популярністю вибору знаходяться потреби у *цікавій, суспільно-корисній праці* (8) – 40,1-35,7, причому найвищий результат демонструють оперуповноважені й слідчі (40,1 і 39,1 відповідно), найнижчий – 35,7 і 36,7 – поліцейські поліції охорони і ДОП. На третьому й четвертому місцях за поширеністю вибору знаходяться потреби у *чіткому структуруванні роботи* (3) і *визнанні з боку інших* – 43,5-31,6 і 35,8-33,2 відповідно. Найбільше потреба у структуруванні виражена у працівників поліції охорони (43,5), найменше – у поліцейських патрульної поліції і слідчих (31,6 і 32,2). Високі й помірні показники потреби до самовдосконалення у поліцейських (33,9-30,3), особливо у слідчих (33,9) і патрульних (33,7) є свідченням прагнення до самостійності й незалежності в роботі. Наступною за значущістю йде потреба *ставити сміливі, складні цілі й досягати їх* (33,5-27,9). Найбільше вона виражена у оперуповноважених і слідчих (33,5 і 32,5), найменше – у представників поліції охорони (27,9). Високі індекси за цією потребою свідчать про бажання діяти самостійно, викладатися на роботі, працювати понаднормово тощо. Достатньо вираженою є потреба у *різноманітності* (9) – 29,4-26,3. Найбільше вона виражена у оперуповноважених і патрульних (29,4 і 28,9). Потреба бути *креативним* (10) також виявляється доволі часто (26,4-21,9). Найвираженішою вона є у слідчих, патрульних і оперуповноважених, найменш

вираженою – у представників поліції охорони. На останні місцях в структурі мотиваційної спрямованості розташовані потреби, які мало пов'язані зі змістом правоохоронної діяльності - у *соціальних контактах* (4), *стабільних стосунках* (5) і у *впливовості та владі* (8). За рівнем самоактуалізації поліцейські різних підрозділів також розподіляються. Усі обстежені працівники мають достатньо високий рівень самоактуалізації, який перевищує 40 балів (із 60 можливих). Найвищий ступінь виявили слідчі і працівники патрульної поліції (45,8 і 44,9 відповідно).

Таким чином, з позицій психології, поліцейська діяльність має низку спільних (інваріантних ознак), які обумовлені специфікою цієї правоохоронної діяльності, так і значною їх варіативністю залежно від конкретного виду службової діяльності (поліцейської спеціальності). Дослідження показало, що відмінності зафіксовано за багатьма критеріями і показниками психологічної придатності особистості до діяльності. Так, за критерієм загальних здібностей (показниками інтелекту) найбільші індекси продемонстрували працівники аналітичних і слідчих підрозділів, найнижчі властиві патрульним. Водночас, найвищий показник креативності властивий працівникам патрульної поліції, що є непрямым свідченням незалежності проявів тестометричного інтелекту і творчих можливостей особи. Найвищі індекси стенічного і гіпостенічного типу взаємодії зафіксовані у поліцейських патрульної поліції, що може пояснюватись значним діапазоном їх функціональних обов'язків і, відповідно, широким коридором комунікативних якостей особистості – від владних і домінуючих до компромісних тенденцій і навіть поступливості.

За критерієм особистісних характеристик встановлено, що найвищі показники стенічних шкал – спонтанності й агресивності властиві оперуповноваженим карного розшуку, що є свідченням сильного «Я», наступальних тенденцій, напористості, пошукової активності, здатності протистояти впливам тощо. Доволі високі

показники цих шкал, а також ригідності (5,78) відмічені також у працівників органів досудового слідства. Найвищі індекси шкали гіпостенічного типу 6 (сензитивність) виявлено у працівників патрульної поліції (4,35). Найвищі показники гіпертимності (5 шкала) властиві оперуповноваженим і слідчим, найнижчі – дільничним і поліцейським поліції охорони; найвищі індекси демонстративності (1 шкала) – дільничним офіцерам і слідчим, найнижчі – працівникам поліції охорони. Високі показники за шкалою 2 (застрягання) демонструють слідчі і оперуповноважені, найнижчі – працівники патрульної поліції. За шкалою 3 (педантичність) найвищі показники зафіксовано у поліцейських патрульної поліції, а також поліції охорони. Найвищі показники за шкалами ергічності і темпу (за опитувальником ОСТ) виявили працівники карного розшуку і слідчі, далі йдуть ДОП і працівники патрульної поліції. Найстійкішими емоційно є оперуповноважені карного розшуку і працівники поліції охорони. Октанти стенічного типу реагування (1-3) (за опитувальником ДМО), які відображують такі риси міжособистісної взаємодії, як лідерство, упевненість, незалежність, суперництво, прямолінійність, імпульсивність найбільш виражені у поліцейських патрульної поліції, слідчих і поліцейських охорони; в меншій мірі – у оперуповноважених карного розшуку. Октанти гіпостенічного типу (5 і 6), які свідчать про тенденції до поступливості, скромності, уникнення конфронтації, залежності від інших, нерішучості в міжособистісних стосунках в цілому мало виражені і найбільше виявляються у патрульних, а також поліцейських поліції охорони; найменше вони виражені у оперуповноважених.

За критерієм мотиваційної спрямованості (за опитувальником Річі-Мартіна) найвищі потреби у *цікавій, суспільно-корисній праці* (8) демонструють оперуповноважені й слідчі, найнижчі – поліцейські поліції охорони і ДОП. Найбільше потреба у структуруванні роботи

виражена у працівників поліції охорони, найменше – у поліцейських патрульної поліції і слідчих. Високі й помірні показники *потреби до самовдосконалення* у поліцейських (33.9-30,3), особливо у слідчих (33.9) і патрульних (33.7) є свідченням прагнення до самостійності й незалежності в роботі. Наступною за значущістю йде потреба *ставити сміливі, складні цілі й досягати їх*, найбільше вона виражена у оперуповноважених і слідчих, найменше – у представників поліції охорони. Як видно, найбільше значення при обранні поліцейської діяльності має реалізація потреби у достатньо високій заробітній платні. Далі (у порядку зменшення актуальності) йдуть потреби у суспільно-корисній праці, у чіткому структуруванні роботи, у самовдосконаленні, у визнанні, у постановці і досягненні складних цілей. Таким чином, матеріальні потреби є лідируючими серед інших, що цілком очікувано і зрозуміло. Позитивним є те, що більшість поліцейських при виборі професійної діяльності керуються соціально значущими потребами – у суспільно корисній праці, у постановці і досягненні складних цілей, а також потребами самореалізації – у самовдосконаленні, визнанні, креативності. Утилітарні потреби, які не мають відношення до змісту діяльності - у владі, різноманітності роботи, соціальних контактах перебувають на останніх місцях у рейтингу.

З метою оцінювання ступеню психологічної готовності поліцейських і курсантів до обрання певного виду поліцейської діяльності доцільно використати дані таблиці 1, які розроблені на основі порівняльного аналізу різних психограм. В таблиці представлено параметри для її оцінювання, перелік психодіагностичних методик для їх оцінювання і виміру, а також конкретні показники психологічної готовності, що уможливають обґрунтоване надання рекомендацій поліцейським і курсантам щодо вибору оптимального виду поліцейської діяльності (спеціалізації).

**Шкала оцінювання психологічної готовності поліцейських і курсантів ЗВО МВС
(підсумкові параметри і показники)**

№	Параметри оцінювання	Методики дослідження	Поліцейські спеціалізації				
			Патрульні	Слідчі	Оперуповноважені	Дільничні офіцери	Показники, які свідчать про потребу розвитку
1	Особливості провідних тенденцій	Індивідуальний типологічний опитувальник (ІТО)	Шкала 2 – 8 балів; шкала 3 – 8 балів; шкала 4 – 8 балів; шкала 7 – 8 балів; показники шкал L і K – 0-4 балів	Шкала 2 – 1-5 балів; шкала 3 – 1-4 бали; шкала 4 – 1-4 бали; шкала 7 – 5-7 балів; показники шкал L і K – 0-4 балів	Шкала 2 – 6 балів; шкала 3 – 7 балів; шкала 4 – 7 балів; шкала 7 – 0-2 бали; показники шкал L і K – 0-4 балів	Шкала 2 – 7 балів; шкала 3 – 5-6 балів; шкала 4 – 5-6 балів; шкала 7 – 3-4 бали; показники шкал L і K – 0-4 балів	Шкали: 2, 3, 4, 7 – 9 балів. Показники шкал L і K – більше 5 балів
2	Особливості акцентуацій	Опитувальник Леонгарда-Шмішека	Шкала 1 – 18-19 балів; шкала 5 – 18-19; шкала 6 – 13-17; шкала 7 – 8-9 балів	Шкала 1 – 4-9 балів; шкала 5 – 4-10 балів; шкала 6 – 9-12 бали; шкала 7 – 6-7 балів	Шкала 1 – 12-17 бали; шкала 5 – 14-17 балів; шкала 6 – 2-6 бали; шкала 7 – 1-3 бали	Шкала 1 – 10-11; шкала 5 – 11-13 балів; шкала 6 – 7-8 бали; шкала 7 – 4-5 балів	Показники шкал 1, 5 перевищують 19 балів; 6 – перевищують 17 балів; 7 – перевищують 9 балів
3	Особливості характеру	Опитувальник великої п'ятірки (ОВП)	Значення поступливості – 41-43 балів; сумлінності – 33-30 балів; відкритості – 25-23 балів	Значення поступливості – 37-40 балів; сумлінності – 42-45 балів; відкритості – 34-45 балів	Значення поступливості – 23-32 балів; сумлінності – 39-41 балів; відкритості – 31-33 балів	Значення поступливості – 33-36 балів; сумлінності – 34-38 балів; відкритості – 26-30 балів	Значення поступливості – вище 43 балів; сумлінності – менше 30; відкритості – менше 23
4	Мотиваційний профіль	Тест Річі-Мартіна	Шкала 12 – 32 і менше балів; шкала 11 – 29 і менше балів; шкала 10 – 20 балів і менше; шкала 7 – 29 і менше балів;	Шкала 12 – 37 і більше балів; шкала 11 – 34 і більше балів; шкала 10 – 25-26 балів; шкала 7 – 34 і більше балів;	Шкала 12 – 35-36 балів; шкала 11 – 32-33 балів; шкала 10 – 27 і більше балів; шкала 7 – 32-33 балів;	Шкала 12 – 33-34 балів; шкала 11 – 30-31 балів; шкала 10 – 21-24 балів; шкала 7 – 30-31 балів;	Жодна з шкал (12, 11, 10 і 7) не представлена в профілі на перших чотирьох місцях (позиціях)
5	Рівень самоактуалізації	Тест Джонса-Крендалла	Рівень самоактуалізації менше 33-28 балів	Рівень самоактуалізації 45 – 60 балів	Рівень самоактуалізації 40-44 балів	Рівень самоактуалізації 34-39 балів	Рівень самоактуалізації менше 28 балів
6	Властивості пам'яті	Методика «10 слів»	3 першої спроби – 5 слів	3 першої спроби – 9 і більше слів;	3 першої спроби – 8 слів;	3 першої спроби – 6-7 слів;	3 першої спроби – менше 5 слів
7	Загальні здібності (рівень вербального і невербального інтелекту)	Тест Амтхауера	Середній рівень вербального і невербального інтелекту (86-90) одиниць IQ;	Високий рівень вербального інтелекту (113-130 одиниць IQ); Високий рівень невербального інтелекту (більше 112 одиниць IQ);	Середній або вищий за середній рівень вербального і невербального інтелекту (106-112) одиниць IQ;	Середній рівень вербального і невербального інтелекту (91-105) одиниць IQ;	Низький рівень вербального або невербального інтелекту (менше ніж 86 одиниць IQ);

Питання психології

8	Особливості творчого потенціалу (рівень креативності)	Тест Меде-Піорковського	Показник кількості речень – 2	Показник кількості речень – 6-10;	Показник кількості речень – 4-5;	Показник кількості речень – 3;	Показник кількості речень – менше 2
9	Комунікативні здібності (тип міжособистісної взаємодії)	Тест Лірі	Октант 3 – 0-2 балів; Октант 4 – 9-11 балів; Октант 5 – 9-11 балів; Октант 8 – 0-2 балів;	Октант 3 – 3-4 бали Октант 4 – 0-2 балів; Октант 5 – 3-5 бали; Октант 8 – 7-11 балів	Октант 3 – 8-11 бали; Октант 4 – 3-5 бали; Октант 5 – 0-2 бали; Октант 8 – 5-6 балів	Октант 3 – 5-7 балів Октант 4 – 6-8 балів; Октант 5 – 6-8 балів; Октант 8 – 3-4 бали;	Показники будь-якого з октантів перевищують 11 балів

Підбір діагностичних методик для психологічного обстеження осіб ґрунтувався на принципах системності, комплексності й оптимізації, що дозволяє здійснити усебічне вивчення особистості поліцейського (курсанта), сформулювати на цій основі науково обґрунтований висновок щодо ступеня психологічної придатності (схильності) особи до поліцейської службової за певним її видом (спеціалізацією).

Розглянемо три *послідовні етапи* процедури оцінювання психологічної готовності особи до діяльності.

1. *Визначення груп респондентів за результатами тестування.*

Результати тестування за допомогою використання низки запропонованих психодіагностичних методик уможливають розподіл респондентів на декілька груп: а) особи, що схильні до службової діяльності в поліцейських підрозділах патрульної поліції; б) особи, що схильні до слідчої діяльності; в) особи, що схильні до службової діяльності в

підрозділах кримінальної поліції; г) особи, що схильні до службової діяльності в підрозділах дільничних офіцерів поліції.

До додаткової групи (колонка таблиці «Показники, які свідчать про потребу в розвитку») особа потрапляє у тому випадку, коли за результатами тестування респондент отримує несприятливий для прогнозу успішної службової діяльності результат (знижений рівень інтелекту, пам'яті, креативності, надмірні акцентуації характеру чи темпераменту, несприятливі мотиваційний профіль і особливості інтерперсональної взаємодії). Такі особи потребують розвитку чи корекції деяких індивідуально-особистісних якостей.

2. *Встановлення переважної професійної спрямованості особи.*

Досвід пілотного обстеження курсантів з використанням зазначеного комплексу психодіагностичних методик показує, що, зазвичай, особа виявляє схильність одразу до декількох видів поліцейської діяльності, до якогось – більшу, до якогось – меншу (таблиця 2).

Табл. 2

Розподіл осіб за ступенем психологічної готовності до службової діяльності

Посада	Придатний	Потребує розвитку	Слідчий	Оперуповноважений	Дільничний офіцер	Патрульний
1. Курсант	69.57%	30.43%	25.00%	25.00%	31.25%	18.75%
2. Курсант	84.00%	16.00%	26.32%	26.32%	36.84%	10.53%
3. Курсант	70.83%	29.17%	58.82%	17.65%	17.65%	5.88%
4. Курсант	68.00%	32.00%	11.76%	29.41%	17.65%	41.18%
5. Курсант	79.17%	20.83%	29.41%	47.06%	23.53%	0.00%
6. Курсант	76.19%	23.81%	50.00%	14.29%	21.43%	14.29%
7. Курсант	80.00%	20.00%	27.78%	22.22%	33.33%	16.67%
8. Курсант	76.19%	23.81%	28.57%	28.57%	42.86%	0.00%
9. Курсант	66.67%	33.33%	33.33%	25.00%	16.67%	25.00%
10. Курсант	80.95%	19.05%	40.00%	20.00%	26.67%	13.33%
11. Курсант	83.33%	16.67%	38.89%	22.22%	27.78%	11.11%
12. Курсант	76.00%	24.00%	36.84%	36.84%	5.26%	21.05%
13. Курсант	88.00%	12.00%	45.00%	5.00%	30.00%	20.00%
14. Курсант	80.00%	20.00%	40.00%	35.00%	10.00%	15.00%

З таблиці видно, що в деяких випадках особа виявляє приблизно рівний розподіл за ступенем психологічної готовності до діяльності з незначною перевагою на користь певної поліцейської спеціалізації (курсанти 1; 2; 7; 9). Такі особи, очевидно, здатні виконувати практично будь-який вид службової поліцейської діяльності, проте бажано надати їм можливість обирати той, до якого виявлено найбільший відсоток готовності (схильності) до роботи. В інших варіантах розподілу спостерігається чітка перевага спрямованості в бік певного виду діяльності (курсант 3 – 58,8% - слідчий; 5,9% – патрульний; курсант 5 – 47% - оперуповноважений; 0% - патрульний; курсант 13 – 40% - слідчий; 10% - дільничний). Зрозуміло, що в таких випадках доцільно дати особі можливість обрати для подальшого навчання саме ту спеціалізацію, до якої виявлений найбільший рівень психологічної готовності. З таблиці також видно, що більшість респондентів виявили достатньо високий відсоток психологічної готовності до службової діяльності (від 88 до 70%). Водночас, практично усі опитані потребують розвитку окремих індивідуально-особистісних особливостей (від 30 до 12%).

3. Віднесення особи до певної категорії розвитку за характером індивідуальних особливостей.

Аналіз особливостей відповідей респондентів на тестові завдання дозволив зробити висновок про те, що розвитку потребують різні індивідуально-особистісні властивості, проте можливо згрупувати респондентів у чотири категорії (за характером виявлених у процесі тестування психологічних особливостей): 1. Особи, які за результатами тестування виявили знижений рівень загальних здібностей (інтелекту, креативності, пам'яті); 2. Особи, які за результатами виконання особистісних опитувальників продемонстрували гіперстенічний тип реагування (надмірні показники за шкалами агресивності, спонтанності, ригідності, демонстративності); 3. Особи, які за результатами психологічної діагностики продемонстрували

гіпостенічний тип реагування (високі показники за шкалами поступливості, емотивності, дистимності, тривожності). 4. Особи, які за результатами тестування виявили несприятливий тип мотиваційної спрямованості (низький рівень самоактуалізації, домінування утилітарних мотивів вибору професії).

До **першої категорії** слід віднести осіб, які за результатами тестування параметрів 6 (Властивості пам'яті), 7 (Загальні здібності), 8 (Особливості творчого потенціалу) отримали низькі показники, що наведені у колонці «Показники, які свідчать про потребу в розвитку»: показники запам'ятовування – менше 5 слів у першій спробі; показники вербального й невербального інтелекту за тестом Амтхауера менше 86 балів; показник творчого потенціалу за тестом Меде-Піорковського – менше двох речень.

З такими курсантами упродовж навчання в ЗВО необхідно проводити додаткову розвивальну роботу, спрямовану на покращання пізнавальних процесів, підвищення рівня вербального й невербального інтелекту, а також креативності.

До **другої** слід віднести курсантів, які за результатами дослідження параметрів 1 (Особливості провідних тенденцій), 2 (Особливості акцентуацій), 3 (Особливості характеру) продемонстрували показники *гіперстенічного* типу реагування (наведені у колонці «Показники, які свідчать про потребу в розвитку»): показники шкал 2; 3; 4 опитувальника ІТО становлять 9 балів; показники шкал 1 і 5 опитувальника Леонгарда становлять 19 балів; показники шкали сумлінності опитувальника ОВП менше 30 балів.

З такими курсантами упродовж навчання потрібно проводити психологічну роботу, спрямовану на зменшення імпульсивності й агресивності, формування толерантності до оточення, розвиток здатності контролювати емоції, правильно поводити себе в конфліктних ситуаціях тощо.

До **третьої** категорії слід віднести курсантів, які за результатами дослідження параметрів 1 (Особливості провідних

тенденцій), 2 (Особливості акцентуацій), 3 (Особливості характеру) продемонстрували показники *гіпостенічного* типу реагування (наведені у колонці «Показники, які свідчать про потребу в розвитку»): *показник шкали 7 опитувальника ІТО становить 9 балів; показники шкал 6 опитувальника Леонгарда перевищують 17 балів а шкали 7 перевищують 9 балів; показники шкали поступливості опитувальника ОВП перевищують 43 бали, показник шкали відкритості досвіду опитувальника ОВП – менше 23 балів.*

З такими курсантами упродовж навчання необхідно здійснювати психокорекційну роботу, спрямовану на розвиток упевненості в собі, формування адекватної самооцінки, розвиток комунікативних умінь, навичок роботи в колективі.

До **четвертої** слід віднести курсантів, які за результатами дослідження параметрів 4 (Мотиваційний профіль) і 5 (Рівень самоактуалізації) продемонстрували несприятливі показники (наведені у колонці «Показники, які свідчать про потребу в розвитку»): в мотиваційному профілі жодна з шкал, що відображують соціально-значущі мотиви професійного вибору (7; 10-12) не представлена на перших 4-х місцях; рівень самоактуалізації за опитувальником Джонса-Крендалла – менший 28 балів.

З такими курсантами потрібно проводити розвивальну роботу, спрямовану на вдосконалення структури мотивації вибору професії, формування мотивації досягнення, мотивації саморозвитку і творчості.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Таким чином, результати експериментального дослідження щодо вивчення й оцінки психологічної готовності особи до певної поліцейської діяльності на основі порівняльного аналізу психограм масових поліцейських професій дозволили встановити її найважливіші критерії і показники. При визначенні психологічної готовності особи до поліцейської діяльності психологу слід використовувати визначені критерії і показники, які представлені в таблиці 1, і на цій основі встановити, до якого виду діяльності поліцейський (курсант) найбільш схильний. Далі психологові необхідно віднести особу до певної категорії розвитку за характером індивідуальних особливостей: першої (потребує розвитку загальних здібностей), другої (потребує корекції гіперстенічних особистісних характеристик), третьої (потребує корекції гіпостенічних особистісних характеристик), четвертої (потребує корекції мотиваційної сфери). Також психологу важливо враховувати числовий показник колонки «Потребує розвитку» таблиці 2 і виходити з того, що психокорекційної і розвивальної роботи першочергово потребують курсанти, у яких цей показник перевищує 20%.

Використання пропонованої у статті методики оцінювання й вимірювання особливостей психологічної готовності особи допоможе психологам НПУ сформулювати обґрунтований прогноз щодо ефективності майбутньої професійної діяльності поліцейських при призначенні осіб на посади підрозділів НПУ, а також курсантів при виборі ними подальшої спеціалізації і тим самим значно підвищити ефективність психологічного супроводу службової діяльності поліцейських і навчання курсантів.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41 (від 09.10.2015). СТ.379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звертання 21.01.2019).
2. Барко В.І., Криволапчук В.О., Остапович В.П. Психолого-правові засади вдосконалення професійного відбору персоналу Національної поліції України. Психологічний часопис. Наук журнал. №1. Вип.21. 2019. С.22-40.
3. Барко В. І., Ірхін Ю. Б., Нещерет Т. В. та ін. Професіографічний опис основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Т. В. Нещерет та ін. – Київ : РВЦ КНУВС ; ДП «Друкарня МВС», 2007. 100 с.

4. Методики психологічної діагностики індивідуально-психологічних особливостей працівників Національної поліції України: методичні рекомендації / Криволапчук В.О., Сизоненко А.С., Остапович В.П., Барко В.І.; Київ: ДНДІ МВС України, 2020. с.
5. Професійно-психологічна готовність поліцейського до службової діяльності: науково-практичний посібник / В.П. Остапович, В.І. Барко, В.Г. Бабенко, Л.А. Кирієнко, І.І. Пампура, Н.Ю. Ярема; за ред. д-ра юрид. наук, проф. В.О. Криволапчука. – К.: ДНДІ МВС України, 2017. – 180 с.
6. Кобзар О. Ф. Поліцейська діяльність в Україні: адміністративно-правовий аспект: монографія / О. Ф. Кобзар. – Харків; Дніпропетровськ: Панов, 2015. — 316 с
7. Когут Я. М. визначення кола суб'єктів поліцейської діяльності / Я. М. Когут // Науковий вісник Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. – 2014. – № 1. – С. 173–180.
8. Лошицький М. В. Теоретико-правові засади адміністративно- поліцейської діяльності держави: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.07 / Лошицький Михайло Васильович; Відкритий міжнародний ун-т розвитку людини «Україна». – К., 2014. – 403 с.
9. Професіограми за основними видами поліцейської діяльності: наук.-практ. посіб. / В.П. Остапович, І.О. Дубова, В.І. Барко та інші; за заг. ред. проф. В.О. Криволапчука. Київ: ДНДІ МВС України; ФОП Кандиба Т.П., 2018. 244 с.
10. Проневіч О. С. Організаційно-правові засади діяльності поліції (міліції) Німеччини, Польщі та України: порівняльно- правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид. наук: спец. 12.00.07 / О. С. Проневіч; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 36 с.
11. Bouchard C. Physical activity and health / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. – Champaign: Human Kinetics, 2007. 410 p
12. Cochaine R. E., Tett R., L. Vandecreek. Psychological Testing and the Selection of Police Officers A National Survey. Criminal Justice and Behavior, 30(5):511-537 · October 2003. <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
13. Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. Annual Review of Psychology. 1979. Vol. 30, No. 1. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>
14. Ono, M., Sachau, D.A., Deal, W.P., Englert, D.R., Taylor, M.D. (2011). Cognitive Ability, Emotional Intelligence, and the Big Five Personality Dimensions as Predictors of Criminal Investigator Performance. Criminal Justice and Behavior, 38 (5): 471-91

References

1. Pro Natsionalnu politsiyu: Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 № 889-VIII // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2015. № 40–41 (vid 09.10.2015). ST.379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (data zvertannia 21.01.2019). (in Ukrainian)
2. Barko V.I., Kryvolapchuk V.O., Ostapovych V.P. Psykholoho-pravovi zasady vdoskonalennia profesiinoho vidboru personalu Natsionalnoi politsii Ukrainy. Psykholohichni chasopys. Nauk zhurnal. №1. Vyp.21. 2019. S.22-40. (in Ukrainian)
3. Barko V. I., Irkhin Yu. B., Neshcheret T. V. ta in. Profesiiohrafichniy opys osnovnykh vydiv diialnosti v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy / V. I. Barko, Yu. B. Irkhin, T. V. Neshcheret ta in. – Kyiv: RVTs KNUVS; DP «Drukarnia MVS», 2007. 100 s. (in Ukrainian)
4. Metodyky psykholohichnoi diahnostryky indyvidualno-psykholohichnykh osoblyvostei pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy: metodychni rekomendatsii / Kryvolapchuk V.O., Syzonenko A.S., Ostapovych V.P., Barko V.I.; Kyiv: DNDI MVS Ukrainy, 2020. s. (in Ukrainian)
5. Profesiino-psykholohichna hotovnist politseiskoho do sluzhbovoi diialnosti: nauково-praktychniy posibnyk / V.P. Ostapovych, V.I. Barko, V.H. Babenko, L.A. Kyriienko, I.I. Pampura, N.Iu. Yarema; za red. d-ra yuryd. nauk, prof. V.O. Kryvolapchuka. – K.: DNDI MVS Ukrainy, 2017. – 180 s. (in Ukrainian)
6. Kobzar O. F. Politseiska diialnist v Ukraini: administratyvno-pravoviy aspekt: monohrafiia / O. F. Kobzar. – Kharkiv; Dnipropet-rovsk: Panov, 2015. — 316 s (in Ukrainian)
7. Kohut Ya. M. vyznachennia kola subiektiv politseiskoi diialnosti / Ya. M. Kohut // Naukovyi visnyk Lvivsk. derzh. un-tu vnutr. sprav. – 2014. – № 1. – S. 173–180. (in Ukrainian)
8. Loshytskyi M. V. Teoretyko-pravovi zasady administratyvno- politseiskoi diialnosti derzhavy: dys. ... doktora yuryd. nauk: 12.00.07 / Loshytskyi Mykhailo Vasylyvych; Vidkryty mizhnarodnyi un-t rozvytku liudyny «Ukraina». – K., 2014. – 403 s. (in Ukrainian)
9. Profesiiohramy za osnovnymy vydamy politseiskoi diialnosti: nauk.-prakt.posib. / V.P. Ostapovych, I.O. Dubova, V.I. Barko ta inshi; za zah. red. prof. V.O. Kryvolapchuva. Kyiv: DNDI MVS Ukrainy; FOP Kandyba T.P., 2018. 244 s. (in Ukrainian)
10. Pronevych O. S. Orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti politsii (militsii) Nimechchyny, Polshchi ta Ukrainy: porivnialno- pravoviy analiz: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia dokt. yuryd. nauk: spets. 12.00.07 / O. S. Pronevych; Khark. nats. un-t vnutr. sprav. – Kh., 2011. – 36 s.

11. Bouchard C. Physical activity and health / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. – Champaign : Human Kinetics, 2007. 410 p
12. Cochraine R. E., Tett R., L. Vandecreek. Psychological Testing and the Selection of Police Officers A National Survey. Criminal Justice and Behavior, 30(5):511-537 · October 2003. <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
13. Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. Annual Review of Psychology. 1979. Vol. 30, No. 1. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>
14. Ono, M., Sachau, D.A., Deal, W.P., Englert, D.R., Taylor, M.D. (2011). Cognitive Ability, Emotional Intelligence, and the Big Five Personality Dimensions as Predictors of Criminal Investigator Performance. Criminal Justice and Behavior, 38 (5): 471-91

Summary

Barko V.V. Candidate of Pedagogical Sciences (PhD),
Leading Researcher of State Research Institute
of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Barko V. I. Doctor of Psychological Sciences,
Professor, Main Researcher of State Research
Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Moiseieva O. E. Doctor of Psychological Sciences,
Professor of the Juridical Psychology Chair of the
National Academy of Internal Affairs

DIAGNOSIS OF LEVEL OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF POLICE OFFICERS TO OFFICIAL ACTIVITY

Introduction. The article is devoted to the results of an experimental study to determine the psychological readiness of police officers and cadets of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with specific training conditions for choosing a police specialization. Criteria and indicators of psychological readiness of the individual to choose one of the mass police professions (criminal investigation officer, patrol police officer; pre-trial investigation body; district police officer), which were developed in the process of large-scale psychographic research conducted in police officers from different units of the National Police. Psychograms were created on the basis of a systematic approach based on the usage of an optimal set of psychodiagnostic techniques, which made it possible to study the basic individual and personal characteristics of employees of the National Police of Ukraine. These psychological features determine the level of psychological readiness of a person for activities according to the criteria of general abilities, personal characteristics, motivational orientation.

Purpose. The purpose of the study is to develop a methodology for psychological diagnosis of psychological readiness of police officers and cadets of higher education institutions (HEI) of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine to a certain type of activity and choice of police specialization.

Methods. Psychodiagnostic study of police officers was carried out using the Ukrainian-adapted tests of Anthauer (testometric intelligence), Manoilova (emotional intelligence); Mede-Piorkowski (creativity); Questionnaires ITO Sobchik, leading trends), the Big Five Inventory (John, Naumann, Soto, characterological features), temperament structures OST (Rusalov), Richie-Martin (motivation structure), Jones-Krendall (level of self-actualization).

Originality. The article presents the results of a survey of a group of successful police officers. It is shown that policing has a number of common (invariant features), which are due to the specifics of this law enforcement activity, and their significant variability depending on the specific type of service activity. The article presents some features that are common to all types of policing, as well as the main differences in the basic criteria and indicators of psychological readiness of the individual to work. In determining a person's psychological readiness for policing, the psychologist should use certain criteria and indicators, which are presented in the study, and on this basis to determine which type of activity the police officer (cadet) is most prone to.

Conclusion. Based on the results obtained, conclusions were formulated on improving the mechanisms of psychological selection of police officers and their appointment to positions, as well as determining the psychological readiness of cadets for a particular police specialization.

Key words: National Police of Ukraine; psychological readiness; professiogram; individual characteristics; professional selection; psychological study.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 30.05.22.

Вінтоняк В. Ф. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського

<https://orcid.org/0000-0002-3878-1848>

Рибчук О. О. доктор філософії, Національний
університет оборони України імені Івана Черняховського

<http://orcid.org/0000-0003-3966-8326>

Недвизга О. В. кандидат психологічних наук, Національний
університет оборони України імені Івана Черняховського

<https://orcid.org/0000-0002-8113-5999>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ БОЙОВОЇ ПСИХІЧНОЇ ТРАВМИ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ

Статтю присвячено огляду класичних та сучасних теоретико-методологічних джерел з проблеми психічної та бойової психічної травми. У статті наведено результати проведеного аналізу передумов виникнення та особливостей розвитку бойової психічної травми у військовослужбовців в умовах бойових дій. Розкрито поняття складної бойової психічної травми та її вплив на функціонування військовослужбовців у бою, а також подальші наслідки травматизації. Запропоновано різні терапевтичні підходи щодо роботи з психотравмованими військовослужбовцями.

Ключові слова: військовослужбовець; психічна травма; бойова психічна травма; ПТСР.

Вступ. Війна є надзвичайно травмуючим подразником як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Війна має свою “психологію”. Ми не маємо природного імунітету, здатного захистити нас від стресу, що спричиняють бойові дії. Збройні сили є основним елементом системи оборони держави, а військовослужбовці – це особливі учасники війни, оскільки їх діяльність виходить за межі звичайного людського досвіду. Тому, збереження здоров’я та працездатності осіб, які беруть участь у бойових діях, є край важливим.

Аналіз практичного досвіду бойових дій свідчить, що протиборчі сторони, поряд з неминучими фізичними, зазнають відчутних психологічних втрат. Вони пов’язані з отриманням військовослужбовцями бойових психічних травм (від 10 до 50% всіх санітарних втрат у сучасних локальних війнах), які, у свою чергу, призводять до розладів психічної діяльності, повної чи часткової втрати боєздатності.

Мета статті полягає у висвітленні дослідження феномену бойової психічної травми у сфері військової психології через вивчення основних концепцій та висновків, що стосуються бойової психічної травми та її наслідків для психічного здоров’я військовослужбовців і їх подальшого функціонування у професійній діяльності.

Теоретичне підґрунтя. На сьогодні “психічна травма” є дуже поширеним поняттям, яке використовується у сучасному науковому обігу, особливо у сфері військової психології та охорони психічного здоров’я.

В межах психоаналітичного підходу поняття “психічна травма” було запроваджено З. Фрейдом та систематизовано у дослідженнях А. Кардінера, М. Горовіца, що назвали це явище “воєнним неврозом”, “хронічним воєнним неврозом”. У когнітивній психології, бойова психічна травма розглядається, як руйнування базових когнітивних схем та переконань особистості (Bartlett, Horowitz, Brewin, Holmes, Janoff-Bulman).

Розмаїтим аспектам загального спектру психічної травми присвячено праці Джеймі Меріка, Гретхен Шмельцер, Бессела ван дер Колка. Вченими визначено поняття складної бойової психічної травми, її вплив на функціонування військовослужбовців в бою та подальші наслідки травматизації (Judith Herman, Гретхен Шмельцер). Проаналізовано чинники, що впливають на формування бойової психічної травми (Želimir, Komar, Brewin, Solomon, Cardeña, Carlson, Yehuda). Проводиться аналіз питання специфіки надання допомоги травмованим військовослужбовцям у межах досліджень

науковців: Т. Титаренко, Ю. Герман, З. Соломон, Д. Меріка.

Огляд публікацій свідчить про активні розвідки феномену бойової психічної травми в сучасних дослідженнях, активний пошук методів формування стійкості та своєчасної реабілітації учасників бойових дій, які зазнали травматизації.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дослідження складають концепції психоаналітичного та екзистенційного підходів, когнітивної психології, психології екстремальної діяльності. У ході проведення дослідження застосовано метод теоретичного аналізу, систематизації, порівняльний метод, контент-аналіз, конкретизація, абстрагування та узагальнення.

Результати і обговорення. Бойові переживання є одними з найбільш жахливих і загрозливих з усіх травмуючих подій. Бойові дії мають потужний психологічний вплив на психіку військовослужбовця. Для того щоб вижити на війні психіка військовослужбовця має перелаштуватися на військовий режим функціонування. Механізмом такого перелаштування є бойовий стрес, який сприяє мобілізації всіх можливостей людини для пристосування до бойової обстановки. Проте, інтенсивний бойовий стрес може викликати перенапругу та збій механізмів стрес-регуляції, що проявляються в психічних, психологічних, фізичних та поведінкових реакціях на полі бою, призводити до виникнення деструктивного стресу та, як наслідок, бойової психічної травми, що впливають на здатність військовослужбовця ефективно функціонувати на полі бою. Вони також можуть повторюватися після завершення бойових дій та проявлятися протягом багатьох років у формі посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Бойова психічна травма займає вагоме місце у структурі бойових втрат. Вона в 3-4 рази збільшує психічні захворювання в армії, на 10–50% послаблює боєздатність збройних сил.

В наукових джерелах описані різноманітні підходи до розуміння психічної травми.

Слово “травматичний” (травмічний) вперше зустрічається у виданні Оксфордського словника 1656 року, де

травма визначається як термін, “який можна віднести до ран та їх зцілення” (все що стосується фізичних ран або лікування ран). Тільки в кінці XIX століття цей термін став використовуватися для позначення психологічного стресу і шкоди, що розвивається внаслідок насилля і втрат [1].

У загальному розумінні травма визначається як раптовий потенційно смертельний досвід, який часто залишає тривалі тривожні спогади [2].

Події, які можна розглядати як потенційно травмуючі інциденти, включають широкий спектр навмисних та ненавмисних насильницьких дій (актів насильства), таких як образа, фізичне або сексуальне насильство, аварії, природні та біотехнологічні катастрофи, викрадення та захоплення в заручники, смертельні захворювання, каліцтво, війни та терористичні напади, катування, позбавлення волі тощо. Всі ці різноманітні події поєднуються під спільним знаменником “травма” або “психотравма”, незважаючи на те, що кожне з них має власне значення та причинні атрибути страждань. Травматичні події відрізняються одна від одної за характером, частотою та тривалістю загрози, її особистою значимістю, яка може змінюватися з часом. Тим не менше, травма, травматичний стрес (traumatic stress), крім складних психологічних проявів на нейробіологічному рівні, є неспецифічною реакцією нашого організму на різні травматичні події.

Проте, травма – це не просто подія в певному місці. Це тристоронній процес, що проявляється у фізичних, психологічних та соціальних наслідках. Те, які будуть фізичні, психологічні та соціальні симптоми і захворювання залежить і від багатьох чинників, таких як вразливість, стійкість, які адаптивні і дезадаптивні реакції проявлялися в травматичних ситуаціях і які травматичні спогади залишилися. Травма також має вимір часу та соціального простору. І нарешті, травма має духовний вимір. Страждання, які вона завдає, варіюються від фізичного до екзистенційного болю. А це може порушити уявлення про мораль, цінності, принципи, ідентичність, переконання, ідеали.

На початку ми вже говорили, що “травма” – це термін, який позначає, в першу

чергу, фізичне ушкодження, рану. Справа в тому, що на стрес високої інтенсивності, коли небезпека загрожує життю людини, наш організм реагує як на загрозу фізичного ушкодження. Наприклад, загальновідомо, що при гострому стресі протромбіновий індекс (індекс коагуляції) крові значно збільшується. Це один із компонентів мимовільної, неспецифічної реакції нашого організму, яка покликана мінімізувати можливу крововтрату. Виявляється, що підвищення індексу коагуляції відбувається не лише при гострому стресі, але й під час хронічного посттравматичного стресового розладу (Post-Traumatic Stress Disorders, PTSD) [3].

Початкове уявлення про психічну травму формувалися у рамках психодинамічної парадигми. В роботі З. Фрейда “По той бік задоволення” було запропоновано енергетичну концепцію травми. З. Фрейд писав, що “травматичний вплив на психіку може спричинити будь-яка подія, що викликає болісне почуття жаху, страху, сорому, втрати, душевний біль. Від чутливості потерпілого залежить ймовірність того, що ця подія набуває характеру травми” [4]. Відкриття психоаналізу дають можливість поглянути на травматичні військові неврози з погляду їх каузальності, тобто виявити причинно-наслідкові зв'язки – “витіснення, що лежить в основі будь-якого неврозу” [4].

У 1941 році, в одному із перших систематизованих досліджень, А. Кардінер назвав це явище “хронічним військовим неврозом”. Ним вперше було дано комплексну характеристику симптоматики: 1) збудливість і подразливість; 2) нестримний тип реагування на раптові подразники; 3) фіксація на обставинах травмуючої події; 4) уникнення реальності; 5) схильність до неконтрольованих агресивних реакцій [5].

Після війни у В'єтнамі на зміну концепції “військового неврозу” в сучасну психіатрію до 1980 року увійшло поняття “посттравматичний стресовий розлад” (ПТСР), яке було включено в DSM-III (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) – класифікаційний психіатричний стандарт Американської психіатричної асоціації. У 1995 році ПТСР було введено в

десяту редакцію Міжнародного класифікатора хвороб МКБ-10. Згідно даної класифікації ПТСР визнано найбільш поширеною і помітною формою пост бойової патології.

Когнітивні концепції психічної травми сягають теорії стресу Р. Лазаруса та роботам А. Бека. В залежності від оцінки стресової ситуації та вторинного оцінювання (оцінка індивідом власних ресурсів самоконтролю у цій ситуації) формується тип копінг-стратегії: проблемно-фокусований (дії, які спрямовані на подолання стресової ситуації) та емоційно-фокусований (дії, спрямовані на поліпшення емоційного стану). Психічна травма в когнітивній психології розглядається як руйнування базових когнітивних схем або базових переконань. (Bartlett, 1932). Когнітивні схеми використовуються як пояснювальний конструкт, детермінуючий процес пізнання суб'єктом навколишнього середовища та образ власного Я в свідомості особистості.

М. Горовіц (Horowitz, 1976) був першим, хто описав вплив травми на систему глибинних уявлень людини про своє Я, світ і майбутнє і показав, що процес лікування відбувається через зміну когнітивних структур [6]. Проте найповніше вплив травми на систему переконань індивіда представлено у роботах Роні Янофф-Бульмана (Janoff-Bulman, 1989, 1992, 1997), які були створені на основі когнітивно-експерієнціальної теорії Епштейна. Згідно Янофф-Бульмана, структура базисних переконань включає імпліцитні переконання особистості про доброзичливість та справедливість навколишнього світу, про контрольованість (люди можуть контролювати те, що з ними відбувається), цінності та значимості власного Я. Перелічені переконання виступають для людини певними орієнтирами, точками опори, роблячи світ зрозумілим [7]. В бойовій обстановці всі перелічені цінності можуть бути відразу зруйновані. Якщо військовослужбовець не отримує психологічної підтримки від оточуючих, то він залишається без опори і повністю втрачає здатність орієнтуватися у світі, обстановці, самому собі. І що найважливіше, чим більш “гуманістичними” для військовослужбовця здавалися його базові цінності, тим більш

драматичнішим відбувається їх руйнування. Військовослужбовець відчуває себе безпорадним. Стан безпорадності може привести до так званої психічної поразки (mental defeat) – стан в якому військовослужбовець втрачає здатність підтримувати в собі віру в силу волі, відчуває себе “не живим”, зламаним, для якого все одно живий він чи ні.

Поведінковий підхід опирається на двофакторну модель психічної травматизації, яка розглядає психотравму з позицій класичного та оперантного обумовлення. Класичне обумовлення проявляється у виникненні почуття страху у жертви травматичних подій у відповіді на будь-які зовнішні стимули, які схожі з травматичною подією. Оперантне обумовлення виражається у вимкненні суб'єктом усіх стимулів, які викликають цей страх.

Травма є більш широким поняттям, ніж гострий стресовий (Acute Stress Disorder, ASD) або посттравматичний стресовий розлад (PTSD). Для більш глибокого розуміння сутності травми ми можемо використовувати поняття “спектр травми” (spectre of trauma), який містить безліч проблем, викликаних травмою: починаючи від побутової мікро-травми, закінчуючи складною травмою, важкою залежністю (адикцією) і дисоціативними розладами [8]. Незважаючи на те, що ці психічні розлади нібито відносяться до різних реєстрів, якщо їх походження травматичне по своїй природі, тобто пов'язано з травмою (trauma-related), всі вони характеризуються загальними універсальними маркерами, що відрізняють їх від психічних розладів нетравматичного походження. Ці унікальні ознаки зумовлені нейробіологією травмованого мозку, які описав у своїх дослідженнях Бессел Ван дер Колк (Van der Kolk). Він виділив три основні ознаки, що вказують на відмінності травмованого мозку від здорового. Перша – це вища система *сприйняття загрози* (threat perception system), за яку відповідає когнітивна частина мозку (мигдалеподібне тіло), яка підтримує порядок у нашому тілі. Друга – це система *фільтрації* (filtering system), яка контролює і фільтрує сенсорну інформацію (здатність зосереджуватися на важливій інформації і переносити менш важливу на задній план). І третя, так звана

система *самовідчуття* (selfsensing system), яка розташована в проміжних структурах мозку: (anterior cingulate cortex, vmPFC and insula). Справа в тому, що ці структури мозку, крім негативних відчуттів, відповідають за весь спектр відчуттів, що складає основу нашої самосвідомості. І коли людина намагається “вимкнути” нестерпні відчуття, придушити і притупити почуття, викликати оніміння (numbing), вона позбавляє себе здатності почуватися живою. Як не парадоксально це звучить, але травмовані військовослужбовці відчувають себе повністю живими тільки тоді, коли вони знову в екстремальних умовах (бойових умовах). Незважаючи на те, що вони можуть ненавидіти те, що вони пережили, водночас, у них з'являється природне прагнення до аналогічних ситуацій. Травмований військовослужбовець, як правило, відчуває заціпеніння, застигання, оніміння і не може насолоджуватися життям і відчуває себе живим тільки тоді, коли виявляється у ситуації, що викликала цей жах. Цей феномен називається травматичним переграванням (traumatic re-enactment) [9, 10].

Термін “складна травма” запропонувала в 1992 Юдіт Герман у своїй відомій книзі “Травма та відновлення. Наслідки насильства – від сімейного (домашнього) насильства до політичного терору”. Гретхен Шмельцер назвала складну травму травмою, що повторилася (Repeated Trauma). Пізніше Янофф-Бульман разом із колегами почав активно працювати над концепцією комплексного травматичного розладу, який отримав назву екстремального стресового розладу без додаткових уточнень (Disorder of Extreme Stress Otherwise Specified, DESNOS). На їхню думку, DESNOS виникає в результаті жорстокого, тривалого, часто сексуального насильства в ранньому дитинстві, а також під час тортур чи тривалого перебування у зоні військових дій. Наслідками DESNOS є труднощі регуляції афектів, проблеми міжособистісних відносин, високий ризик розвитку депресивних та тривожних розладів, соматизація симптомів та багато іншого [11, 13].

У численних сучасних дослідженнях поняття “комплексної травми” перетинається з таким поняттями, як

інтергенераційна/трансгенераційна травма, кумулятивна травма, травма зради та відносин, травма прихильності, травма розвитку. Перераховані підходи дозволили нам сформулювати визначення бойової психічної травми.

Бойова психічна травма (БПТ) – це неможливість психологічно та психічно протистояти травмуючим чинникам бойової обстановки, що супроводжується деформацією саморегуляції, базових цінностей військовослужбовця, його дезорієнтацією в собі та навколишньому світі та неможливістю вести бойові дії.

Іншими словами, людина не поранена, не контужена, не отруєна, але вести бойові дії не може.

За умовами та часом БПТ можна поділити на кілька груп. До першої відносяться БПТ, що виникають у відносно короткий проміжок часу, практично в момент виникнення психотравмуючої ситуації. До другої групи належать БПТ, що розвиваються відносно тривалий час під впливом менш виражених, але постійно діючих чинників.

На БПТ людина може відреагувати у двох основних формах: загальмованість та надмірна збудженість. БПТ проявляється на фізіологічному рівні, психічному і поведінковому.

Чи призведуть травматичні переживання до бойової травми залежить від багатьох чинників, таких як чинники поля бою, чинники профілактики бойового стресу, керівництва та лідерства, досвід та оцінка бойової обстановки, реакція на бойовий стрес [12, 14, 15].

Також здатність військовослужбовця переносити бойовий стрес залежить від трьох груп чинників та їх взаємодій: біологічних (наприклад, генетична схильність), психологічних (наприклад, стратегії подолання) та міжособистісних (наприклад, соціальна підтримка) [13].

Реакція військовослужбовців на вплив стресорів бойової обстановки залежить від їх значущості для конкретного учасника бойових дій та від особливостей їх копінг-поведінки. Звичайно, ймовірність розвитку хронічних наслідків бойової психічної травми безпосередньо залежить і від тяжкості перенесеного стресового впливу та

тривалості перебування в умовах театру військових дій.

Актуальним для українських військовослужбовців, які ведуть бойові дії з 2014 року, є явище “травми, що повторилася”, оскільки значний відсоток ветеранів продовжують служити в армії, навіть після бойових дій, і знову вступають в бойові дії.

Що відбувається, коли травма постійно повторюється?

Під час одиначної травми симптоми, за допомогою яких військовослужбовець намагається її подолати, можуть бути тимчасовими. Ці намагання можна назвати захисною реакцією (defensive state). У ситуаціях повторюваної травми, стратегія виживання краще описується, як захисна риса особистості (defensive trait). У цей час захисна реакція стає головним аспектом особистості військовослужбовця. Продовжуючи жити в світі травми, більшість постраждалих від ПТСР втрачають інтерес до діяльності, яка раніше приносила задоволення, розривають соціальні контакти, емоційно замикаються. Вони, як правило, нервові, дратівливі, мають труднощі зі сном, концентрацією уваги і пам'яттю. Більше того, життя травмованих військовослужбовців обертається навколо травматичного інциденту. Вчені вважають, що постійне вторгнення в їхнє життя образів, що пов'язані з травмою, відображає їх боротьбу за опанування над травматичною подією, шляхом повторення. Їх апатія, замкнутість та емоційна нечутливість, частково відображають спроби уникнення болючих спогадів. Виникає дилема: з одного боку, травмовані військовослужбовці намагаються подолати травматичний досвід, а з іншого – травма продовжує поглинати більшу частину їх інтересів та життєвої енергії.

Разом з тим, психічна травма, це і специфічна трансформація особистості військовослужбовця в умовах переживання травматичних подій. Конфронтація з травмою перестає бути дуже руйнуючою і починає включати пошук позитивних змін, що мають місце після кризи, викликаной травмою. Цей феномен називають “посттравматичним стресовим зростанням”. На концептуальному рівні в сучасних

дослідженнях відбувається зміщення акценту з психопатології бойової травми та ПТСР на стійкість й зростання, особливо в спробах компенсувати негативні наслідки діагностики ПТСР. Цю тенденцію в своїх дослідженнях підтвердили О. Колініченко, В. Осьодло, Д. Зубовський, Figley, Nash.

Той факт, що у більшості військовослужбовців, які зіткнулися з екстремальними бойовими ситуаціями, не розвивалися розлади на кшталт ПТСР, викликав інтерес до феномену стійкості. Ця концепція широко використовується в останні роки в науковому та клінічному світі. Стійкість відноситься до динамічного процесу, що включає позитивну адаптацію до обставин перед значними негараздами. Проте є різне розуміння стійкості. Стійкість можна розглядати як якість, особисту рису, процес і результат. Деякі дослідники розуміють стійкість як багаторазово детермінований процес розвитку, який є фіксованим, інші розглядають стійкість як особистісну властивість. Більш детально даний феномен ми розглянемо в наступних наших дослідженнях.

Тим не менш, надана екстрена психологічна допомога запобігає розвитку травми, ПТСР, дозволяє зберегти здоров'я та професійне довголіття військовослужбовцям. Спеціально для військових були розроблені програми для підтримки психічного здоров'я під час бойового розгортання "Combat Operationa Stress Contro (COSC)" та "Trauma Risk Management (TRiM)". Наприклад, ізраїльські учені створили модель BASIC Ph, згідно з якою індивідуальне поєднання шести елементів (B – віра й переконання; A – емоції; S – соціальність; I – уява; C – когнітивні стратегії; Ph – фізична активність) характеризує індивідуальну, унікальну для кожної людини стратегію опірності в умовах кризи.

Після завершення бойових дій, науковці дійшли висновку, що найефективнішим методом допомоги психотравмованим військовослужбовцям є комплексна медико-психологічна реабілітація. Одним із суттєвих аспектів медико-психологічної реабілітації є психотерапія. Це все про відновлення довіри у постраждалого, пробудження у нього

впевненості у власних силах, зміцнення його сили волі, усунення та полегшення його патологічного афективного стану, виправлення його патологічних психічних зв'язків і усунення патологічного самонавіювання [16]. Найшвидші за ефектом методи психотерапії: когнітивна, когнітивно-поведінкова терапія, АРТ-терапія та тілесно орієнтована терапія. Проте, найтриваліший ефект, навіть при відтермінованому зверненні, має логотерапія (Frankl, 1959).

Найкращим показником травма-терапії є відновлення здатності того, хто вижив, отримувати задоволення від життя. (The best indices of resolution are the survivor's restored capacity to take pleasure in her life). Цією фразою Юдіт Герман пророкувала те, як має розвиватися травма-терапія у майбутньому.

Висновки. Не дивлячись на численні дослідження, поняття "психічної травми" є і досі актуальним, оскільки є надзвичайно драматичним явищем, яке може трапитись з кожним. З одного боку, травматичний досвід показує нам межі наших можливостей керувати своїм життям, здатність контролювати життєві обставини, а з іншого боку, поняття "психічної травми" є "небезпечним" поняттям, оскільки часто використовується занадто легко і занадто швидко. Не кожна стресова подія є травмуючим досвідом, і не кожна людина, яка зіткнулася з війною, катастрофою чи терором, травмована. Перевищення концепції може створити ризик медикаментизації допомоги ураженим людям та ігнорування їхньої самостійності та адаптаційних навичок.

У зв'язку з цим, здатність травмованого військовослужбовця не тільки продовжувати військову службу, а й знову повернутися до звичного способу життя без травми, є надзвичайно нагальним для України. Для збереження психічного здоров'я військовослужбовців мають розроблятися профілактичні підходи до травми та розширюватись впливи різних форм втручання. Це дасть можливість зрозуміти, що допомога при травмах не відбувається без створення відповідної системи реабілітації, бажання самого військовослужбовця, та залучення в цей процес суспільства в цілому.

Список використаних джерел

1. Pedersen D. Rethinking Trauma as a Global Challenge. In Trauma and Migration. Cultural Factors in the Diagnosis and Treatment of Traumatized Immigrants. Берлін. 2015. Р. 9-31. DOI: 10.1007/978-3-319-17335-1_2 (дата звернення: 12.05.2022).
2. Encyclopedia of Trauma: An Interdisciplinary Guide. Charles R. Figley SAGE Publications, 2012, 904 p.
3. Robicsek, O., Makhoul, B., Klein, E., Brenner, B., Sarig, G. Hypercoagulation in Chronic Post-Traumatic Stress Disorder. IMAJ. Vol. 13. September. 2011.
4. Фрейд З., Ференци Ш., Абрахам К., Зиммель Э., Джон Э. Клинический архив К психоанализу военных неврозов. Сборник статей. Ижевск: ERGO, 2012. 104 с.
5. Kardiner A. The traumatic neuroses of war. NY: Paul B. Hoeber, 1941. 258 p.
6. Brewin C. R., Holmes E. Psychological theories of posttraumatic stress disorder. *Clinical Psychology Review*. 2003. V. 23. P. 339–376.
7. Janoff-Bulman R. Shattered assumptions: Toward a new psychology of trauma. NY: Free Press, 1992.
8. Зураб Беберашвили, Джана Джавахишвили, Софио Табагуа. Травма, её природа и пути исцеления. Тбилиси, 204 с. 2021.
9. Van der Kolk, B. The Body Keeps the Score. Brain, Mind and Body in the Healing of Truma, 2014.
10. Van der Kolk, B., Buczynski, R. Rethinking Trauma. How to Work with the Traumatized Brain. NICABM Webinar Series, 2014.
11. Rolf J. Kleber Trauma and Public Mental Health: A Focused Review Front. Psychiatry, 25 June 2019 | <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00451>
12. Želimir Pavlina, Zoran Komar and Tomislav Filjak. Ministry of Defence of the Republic of Croatia PSYCHOLOGICAL MODEL OF COMBAT STRESS 36th IAMPs Split, CROATIA 2000.
13. Luxenberg, T., Spinazzola, J., Van der Kolk, B. (2001). Complex Trauma and Disorders of Extreme Stress (DESNOS) Diagnosis, Part I: Assessment, Part II: Treatment. Directions in Psychiatry, Vol. 21.
14. Solomon Zahava. Combat Stress Reaction: The Enduring Toll of War (Springer Series on Stress and Coping) Series Springer Series ON Stress and Coping Ser. Xvi, 2012, 284 p.
15. Колесніченко О. С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців : монографія. Х. : ФОП Бровін О.В., 2018. 488 с.
16. Вінтоняк В.Ф. Особливості організації психологічного консультування військовослужбовців. Вектори соціальної, організаційної та економічної психології [Електронне видання] : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 лютого 2022 року) / за заг. ред. А. А. Мазаракі. – Київ: Держ. торг.-екон. ун-т, 2022, 356 с.

References

1. Pedersen D. Rethinking Trauma as a Global Challenge. In Trauma and Migration. Cultural Factors in the Diagnosis and Treatment of Traumatized Immigrants. Berlin. 2015. P. 9-31. DOI: 10.1007/978-3-319-17335-1_2 (data zvernennia: 012.05.2022).
2. Encyclopedia of Trauma: An Interdisciplinary Guide. Charles R. Figley SAGE Publications, 2012, 904 p.
3. Robicsek, O., Makhoul, B., Klein, E., Brenner, B., Sarig, G. Hypercoagulation in Chronic Post-Traumatic Stress Disorder. IMAJ. Vol. 13. September. 2011.
4. Freid Z., Ferentsy Sh., Abrakham K., Zymmel Э., Dzhon Э. Klyncheskyi arkhyv K psykhoanalyzu voennykh nevrozov. [Clinical archive To the psychoanalysis of military neuroses] Sbornyk statei. Yzhevsk: ERGO, 2012. 104 с. (in Russian)
5. Kardiner A. The traumatic neuroses of war. NY: Paul B. Hoeber, 1941. 258 p.
6. Brewin C. R., Holmes E. Psychological theories of posttraumatic stress disorder // Clinical Psychology Review. 2003. V. 23. P. 339–376.
7. Janoff-Bulman R. Shattered assumptions: Toward a new psychology of trauma. NY: Free Press, 1992.
8. Zurab Beberashvily, Dzhana Dzhavakhyshvily, Sofyo Tabahua. Travma, её pryroda y puty ystseleniya. [Trauma, its nature and ways of healing.] Tbylisy, 204 s. 2021. (in Georgia)
9. Van der Kolk, B. The Body Keeps the Score. Brain, Mind and Body in the Healing of Truma, 2014.
10. Van der Kolk, B., Buczynski, R. Rethinking Trauma. How to Work with the Traumatized Brain. NICABM Webinar Series, 2014.
11. Rolf J. Kleber Trauma and Public Mental Health: A Focused Review Front. Psychiatry, 25 June 2019 <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00451>
12. Želimir Pavlina, Zoran Komar and Tomislav Filjak. Ministry of Defence of the Republic of Croatia. Psychological model of combat stress 36th iamps Split, CROATIA 2000.
13. Luxenberg, T., Spinazzola, J., Van der Kolk, B. Complex Trauma and Disorders of Extreme Stress (DESNOS) Diagnosis, Part I: Assessment, Part II: Treatment. Directions in Psychiatry, Vol. 21, 2021.
14. Solomon Zahava. Combat Stress Reaction: The Enduring Toll of War (Springer Series on Stress and Coping) Series Springer Series ON Stress and Coping Ser. Xvi, 2012, 284 p.

15.Kolesnichenko O. S. Zasady boiovoi psykholohichnoi travmatyzatsii viiskovosluzhbovtziv : monohrafiia. [Principles of combat psychological traumatization of servicemen: monograph.] Kh. : FOP Brovin O.V., 2018. 488 s. (in Ukrainian)

16.Vintoniak V. Osoblyvosti orhanizatsii psykholohichnoho konsultuvannia viiskovosluzhbovtziv. Vektory sotsialnoi, orhanizatsiinoi ta ekonomichnoi psykholohii [Elektronne vydannia] [Peculiarities of the organization of psychological counseling of military personnel. Vectors of social, organizational and economic psychology [Electronic edition]] : tezy dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 25 liutoho 2022 roku) / za zah. red. A. A. Mazaraki. – Kyiv: Derzh. torh.-ekon. un-t, 2022. – 356 s. (in Ukrainian)

Summary

Vintoniak V. Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy

Rybchuk O. PhD, National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy.

Nedvyha O. Candidate of Psychological Sciences, National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF COMBAT PSYCHOLOGICAL TRAUMA: MODERN APPROACHES

Introduction. War is an extremely traumatic stimulus for a person and society as a whole. We do not have a natural immunity to protect us from the combat stress. The Armed Forces are the main component of the state's defence system, and servicemen are special participants in the war, as their activities go beyond ordinary human experience. Therefore, preserving the health and efficiency of persons participating in military conflicts is extremely important.

The article deals with the review of classic and modern theoretical and methodological sources on the problem of psychological and combat psychological trauma. The concept of complex combat psychological trauma and its impact on the functioning of servicemen in battle, as well as the subsequent consequences of traumatization, are revealed. Various therapeutic approaches to work with injured servicemen are proposed.

The purpose of the article is to highlight the study of the phenomenon of combat psychological trauma in the field of military psychology through the study of the main concepts and conclusions related to combat psychological trauma and its consequences for the mental health of military personnel and their further functioning in professional activities.

Methods. Concepts of psychoanalytic and existential approaches, cognitive psychology, psychology of extreme activity form the theoretical and methodological basis of the research. The method of theoretical analysis, systematization, comparative method, content analysis, specification, abstraction and generalization was applied during the research.

Conclusion. Research analysis shows that the concept of "psychological trauma" is still relevant, as it is an extremely dramatic phenomenon that can happen to anyone. On the one hand, traumatic experience shows us the limits of our ability to manage our lives, the ability to control life circumstances, and on the other hand, the concept of "psychological trauma" is a "dangerous" concept, because it is often used too easily and too quickly. Not every stressful event is a traumatic experience, and not every person who experiences war, disaster, or terror is traumatized. Exceeding the concept can pose a risk of medicalizing care for affected people and ignoring their autonomy and adaptive skills.

In this regard, the ability of an injured serviceman not only to continue military service, but also to return to his/her usual way of life without trauma, is extremely urgent for Ukraine. In order to preserve the mental health of military personnel, preventive approaches to trauma must be developed and the effects of various forms of interventions expanded. This will provide an opportunity to understand that assistance for traumas does not occur without the creation of an appropriate rehabilitation system, the desire of the serviceman himself, and the involvement of society as a whole in this process.

Keywords: serviceman; psychological trauma; combat psychological trauma; PTSD.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 14.07.22.

Горенко М. В. здобувачка PhD 053 Психологія
Уманського державного педагогічного
університету імені П. Тичини
<https://orcid.org/0000-0003-4895-675X>

АПРОБАЦІЯ ТА АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ТРЕНІНГОВОЇ ПРОГРАМИ «РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ»

У статті представлено результати апробації авторської тренінгової програми. Проаналізовано зміни таких компонентів психологічної готовності у майбутніх психологів з урахуванням гендерних особливостей як мотиваційно-ціннісний, когнітивний, операційний, комунікативний, регулятивно-вольовий, рефлексивний.

Ключові слова: психологічна готовність; майбутні психологи; професійна кар'єра; гендер; андрогінність; фемінність; маскулінність.

Вступ. Особливої актуальності в умовах протидії агресії з боку Росії набуває підготовка практичних психологів до роботи з комбатантами з посттравматичним стресовим розладом та подальшою психологічною реабілітацією їх до умов мирного життя, а також до роботи з цивільним населенням. Це все зумовлює своєчасність та актуальність дослідження щодо розвитку у майбутніх психологів психологічної готовності до здійснення професійної діяльності та професійної кар'єри.

Мета: здійснити аналіз ефективності тренінгу «Розвиток психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри».

Теоретичне підґрунтя. Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що проблема професійної кар'єри знайшла відображення у працях зарубіжних (О. Молл, С.Паркінсон, Д. Сьюпер, Е. Шейн, Д. Халл та ін.) та українських (О. Бондарчук, І.Бондаревська, Л. Карамушка, Л. Онуфрієва, А. Поплавська, О. Сафін, М. Сурякова, Є.В.Татарінов, В. Чернявська, Н. Шеленкова та ін.) учених. За останній час проведено низку досліджень, присвячених аналізу психологічної готовності до різних видів діяльності, зокрема діяльності психолога (О. Гульбс, А.Журавель, Т. Канівець, Л. Мороз, В. Панок, Н.Пов'якель, О.Хуртенко, Н.Чепелєва, Н.Шеленкова та ін.).

Методи дослідження. З метою вивчення ефективності тренінгової програми були використані емпіричні

методи дослідження: анкетування, тестування, опитування, контент-аналіз.

Результати і обговорення. Експериментальне дослідження проходило на базі Уманського державного педагогічного університету імені П. Тичини та Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. В дослідженні взяли участь здобувачі II–V курсів напряму підготовки «053 Психологія». Вибірка формувалась таким чином, щоб до неї потрапила рівна кількість осіб кожної статі. Загальна кількість респондентів – 180 (90 дівчат, 90 хлопців). Одна група була контрольною (90 осіб), а друга – експериментальною (90 осіб).

Ефективність експериментальної роботи з формування психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри перевірялася за критеріями:

- рівень сформованості структурних компонентів психологічної готовності;
- загальний рівень психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри.

Аналіз ефективності тренінгу на основі критеріїв показав його результативність. Це проявляється у тому, що у респондентів експериментальної групи (далі - ЕГ) зафіксовано *позитивну динаміку* у всіх компонентах зазначеної готовності, у той час, як у контрольній групі (далі - КГ) таких змін не було. Проаналізуємо детально результати, отримані по кожному з компонентів.

Динаміка змін у рівні сформованості мотиваційно-ціннісного компоненту психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри у КГ (n-90) і ЕГ (90)

Групи, гендерні типи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз
КГ андрогінний тип (n-42)	16,7% n-7	19% n-8	41,9% n-18	41,9% n-18	39,5% n-17	38,1% n-16
ЕГ андрогінний тип (n-43)	18,6% n-8	39,5%* n-16	41,9% n-18	46,5% n-20	39,5% n-17	13,95%* n-6
КГ фемінний тип (n-16)	12,5% n-2	12,5% n-2	37,5% n-6	37,5% n-6	50% n-6	50% n-6
ЕГ фемінний тип (n-14)	14,3% n-2	42,85%* n-6	35,7% n-5	42,85%* n-6	50% n-7	14,3%* n-2
КГ маскулінний тип (n-32)	12,5% n-4	15,6% n-5	34,4% n-11	34,4% n-11	53,1% n-17	50% n-16
ЕГ маскулінний тип (n-33)	15,2% n-5	33,3%* n-11	33,3% n-11	48,5%* n-16	51,5% n-17	18,2%* n-6

*p<0,05

Отримані дані (табл.1) і свідчать про те, що до впровадження тренінгу у ЕГ *низький рівень* розвитку мотиваційно-ціннісного компоненту було зафіксовано у 39,5% респондентів андрогінного типу, 50% фемінного типу та у 51,5% маскулінного типу, то після експерименту кількість таких осіб скоротилась у представників усіх гендерних груп, а саме - 13,95% у андрогінних респондентів (-25,5%), 14,3% фемінних (-35,7%) та 18,2% маскулінних (-33,3%). Також є зміни у *середньому рівні* розвитку - кількість здобувачів андрогінного типу збільшилась на 4,6% (з 41,9% до 46,5%), кількість фемінних здобувачів збільшилась на 7,15% (з 35,7% до 42,85%), кількість маскулінних здобувачів - на 15,2% (з 33,3% до 48,5%). Разом з тим, кількість респондентів з *високим рівнем* розвитку за цим показником збільшилась: у андрогінних здобувачів з 18,6% до 39,5% (+20,9%), у фемінних - з 14,3% до 42,85% (+28,5%), у маскулінних - з 15,2% до 33,3% (+18,1%).

У КГ суттєвих відмінностей зафіксовано не було. Кількість здобувачів з високим рівнем сформованості мотиваційно-ціннісного компоненту у андрогінних респондентів зросла на 2,3% (з 16,7% до 19%), у фемінних залишилась така ж сама 12,5%, у маскулінних зросла на

3,1% (з 12,5% до 15,6%). Кількість осіб з середнім рівнем у андрогінних, фемінних та маскулінних респондентів залишилась такою ж - 41,9%, 37,5%, 34,4% відповідно. Кількість осіб з низьким рівнем дещо змінилась у групі андрогінних (з 39,5% до 38,1% (-1,4%)) та маскулінних респондентів (з 53,1% до 50% (-3,1%)), у фемінних респондентів залишилась така ж 37,5%.

Отож, у результаті впровадження авторської програми серед учасників ЕГ збільшилась кількість з високим рівнем розвитку мотиваційно-ціннісного компоненту психологічної готовності та зменшилась кількість з низьким рівнем розвитку. Вважаємо, що це відбулось у результаті того, що під час проходження тренінгу посилювалась націленість здобувачів на активну життєву позицію та вирішення професійних завдань та сприяло усвідомленню цінності психологічної професії, формувало позитивну професійну мотивацію [1]. Розглянемо зміни, які відбулись в процесі формування експерименту щодо рівня розвитку *когнітивного компоненту* психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри (табл. 2).

Динаміка змін у рівні сформованості когнітивного компоненту психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри у КГ (n-90) і ЕГ (90)

Групи, гендерні типи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз
КГ андрогінний тип (n-42)	21,4% n-9	26,2% n-11	47,6% n-20	50% n-21	31% n-13	23,8% n-10
ЕГ андрогінний тип (n-43)	20,9% n-9	41,9%* n-18	48,8% n-21	53,5%* n-23	30,2% n-13	4,65%* n-2
КГ фемінний тип (n-16)	18,75% n-3	25% n-4	43,75% n-7	43,75% n-7	37,5% n-6	31,25% n-5
ЕГ фемінний тип (n-14)	14,3% n-2	42,85%* n-6	42,85% n-6	50%* n-7	42,85% n-6	7,1%* n-1
КГ маскулінний тип (n-32)	15,63% n-5	15,63% n-5	43,75% n-14	46,9% n-15	40,62% n-13	37,5% n-12
ЕГ маскулінний тип (n-33)	15,16% n-5	42,4%* n-14	42,4% n-14	51,5%* n-17	42,4% n-14	6,06%* n-2

*p<0,05

З табл. 2 бачимо, що після формувального етапу у ЕГ відбулись значущі зміни, а саме: збільшилась кількість

здобувачів-майбутніх психологів, яким притаманний *високий рівень* розвитку когнітивного компоненту психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри у андрогінних респондентів практично вдвічі з 20,9% до 41,9% (+21%), у групі фемінних респондентів з 14,3% до 42,85% (+34,5), у маскулінних – з 15,16% до 42,4% (+27,2%). Кількість здобувачів з *середнім рівнем* розвитку когнітивного компоненту також трішки зросла: у фемінних респондентів з 42,85% до 50% (+7,15%), у маскулінних – з 42,42% до 51,5% (+9,1%). У андрогінних здобувачів залишився майже на такому ж рівні (+4,7) з 48,8% до 53,5%, але у той же час кількість здобувачів з *низьким рівнем* зменшилась аж з 30,2% до 4,65% (-25,5%). Фемінних респондентів зменшилась з 42,85% до 7,1% (-35,7%), серед маскулінних здобувачів - з 42,42% до 6,05% (-36,3%).

У КГ суттєвих відмінностей зафіксовано не було. Кількість здобувачів з високим рівнем сформованості

когнітивного компоненту у андрогінних респондентів зросла на 4,8% (з 21,4% до 26,2%), у фемінних - на 6,25% (з 18,75% до 25%) , у маскулінних залишилась такою ж (15,63%). Кількість осіб з середнім рівнем у андрогінних здобувачів збільшилась на 2,4% (з 47,6% до 50%) у фемінних – залишилась такою ж (43,75%), у маскулінних збільшилась на 3,15% (з 43,75% до 46,9%). Кількість здобувачів з низьким рівнем серед андрогінних респондентів зменшилась на 7,2% (з 23,8% до 31%), серед фемінних – на 6,25% (з 37,5% до 31,25%), серед маскулінних – на 3,12% (з 40,62% до 37,5%). Отож, є підстави стверджувати, що впровадження тренінгу підвищило міру оволодіння майбутніми психологами ЕГ знаннями щодо сутності професійної кар'єри, її видів, етапів та чинників, які впливають на її здійснення, а також гендерних аспектів здійснення професійної діяльності та кар'єри, а також підвищило рівень пізнавальної активності.

Розглянемо зміни в учасників ЕГ щодо рівня розвитку *операційного компоненту* психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри (табл. 3).

Динаміка змін у рівні сформованості операційного компоненту психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри у КГ (n-90) і ЕГ (90)

Групи, гендерні типи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз
КГ андрогінний тип (n-42)	35,71% n-15	38,1% n-16	45,2% n-19	47,6% n-20	19,05% n-8	14,3% n-6
ЕГ андрогінний тип (n-43)	37,2% n-16	46,5%* n-20	46,5% n-20	51,2%* n-22	16,3% n-7	2,3%* n-1
КГ фемінний тип (n-16)	31,25% n-5	31,25% n-5	43,75% n-7	43,75% n-7	25% n-4	25% n-4
ЕГ фемінний тип (n-14)	28,57% n-4	35,7%* n-5	50% n-7	57,1%* n-8	21,4% n-3	7,1%* n-1
КГ маскулінний тип (n-32)	21,9% n-7	21,9% n-7	40,6% n-13	43,75% n-14	37,5% n-12	34,4% n-11
ЕГ маскулінний тип (n-33)	24,2% n-8	45,45%* n-15	39,4% n-13	48,5%* n-16	36,4% n-12	6,06%* n-2

*p<0,02

За операційним компонентом бачимо, що у ЕГ експерименту зафіксовано слабшу виражену різницю, ніж у інших компонентах. Серед представників андрогінного типу респондентів з *високим рівнем* розвитку збільшилось на 9,3% (з 35,71% до 38,1%), фемінного типу збільшилось з 28,57 до 35,7% (+7,1%). Значні зміни зафіксовано у представників маскулінного типу – кількість осіб з високим рівнем майже вдвічі зросло з 21,9% до 45,45% (+21,2%). Кількість здобувачів з *середнім рівнем* розвитку також зросла: у андрогінних респондентів з 46,5% до 51,2% (+7,7%), у фемінних – з 50% до 57,1% (+7,1%) та маскулінних – з 39,4% до 48,5% (+9,1%). Серед андрогінних респондентів відсоток з *низьким рівнем* зменшився на 14% (з 19,05% до 2,3%), серед фемінних – зменшився на 14,3% (з 21,4% до 7,1%), у маскулінних зменшився практично втричі – на 30,3% (з 36,4% до 6,05%).

У КГ не було зафіксовано суттєвих відмінностей між результатами початкового та заключного зрізу. Кількість майбутніх психологів у групі андрогінних

респондентів збільшилась з 35,71% до 38,1% (+2,4%), фемінних та маскулінних – залишилась на тому ж рівні (31,25% та 21,9% відповідно). Кількість осіб з середнім рівнем у андрогінних здобувачів збільшилась з 45,2% до 47,6% (+2,4%), у фемінних залишилась такою ж 43,75%, у маскулінних – зросла з 40,6% до 43,75% (+3,15%). Кількість здобувачів з низьким рівнем серед андрогінних респондентів зменшилась з 19,05% до 14,3% (-4,7%), серед фемінних залишилась такою ж (25%), серед маскулінних – зменшилась з 37,5% до 34,4% (-3,1%).

Отже, отримані дані за показником операційного компоненту не є такими вираженими як у попередніх компонентах. Можемо припустити, що це пояснюється тим, що зміни в операційному компоненті потребують значно більших зусиль, порівняно з іншими компонентами [2].

Розглянемо зміни, які відбулись в процесі формування експерименту щодо рівня розвитку *комунікативного компоненту* готовності психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри (табл.4).

Табл. 4

Динаміка змін у рівні сформованості комунікативного компоненту психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри у КГ (n-90) і ЕГ (90)

Групи, гендерні типи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз
КГ андрогінний тип (n-42)	35,7% n-15	35,7% n-15	42,9% n-18	45,2% n-19	21,4% n-9	19% n-8
ЕГ андрогінний тип (n-43)	32,5% n-14	46,5%* n-20	44,2% n-19	48,8%* n-21	23,3% n-10	4,7%* n-2
КГ фемінний тип (n-16)	31,25% n-5	31,25% n-5	37,5% n-6	37,5% n-6	31,25% n-5	31,25% n-5
ЕГ фемінний тип (n-14)	28,6% n-4	50%* n-7	35,7% n-5	42,9%* n-6	35,7% n-5	7,1%* n-1
КГ маскулінний тип (n-32)	18,75% n-6	18,75% n-6	43,75% n-14	46,9% n-15	37,5% n-12	34,4% n-11
ЕГ маскулінний тип (n-33)	18,2% n-6	39,4%* n-13	42,4% n-14	51,5%* n-17	39,4% n-13	9,1%* n-3

*p<0,05

Як бачимо, що у ЕГ збільшилась кількість здобувачів з *високим рівнем комунікативного компоненту* у андрогінних респондентів з 32,5% до 46,5% (+14%), у фемінних - з 28,6% до 50% (+21,4%), у маскулінних – з 18,2% до 39,4% (+21,2%).

Кількість здобувачів з *середнім рівнем* також дещо змінилась: у андрогінних осіб з 44,2% до 48,8% (+4,6%), у фемінних – з 35,7% до 42,9% (+7,1%) та у маскулінних – з 42,4% до 51,5% (+9,1%). У той же час спостерігаємо суттєві зміни у кількості осіб, яким притаманний *низький рівень*: серед андрогінних здобувачів кількість зменшилась на 18,6% (з 23,3% до 4,7%), серед фемінних – на 28,6% (з 35,7% до 7,1%) та серед маскулінних на 30,3% (з 39,4% до 9,1%).

У КГ не було зафіксовано суттєвих змін. Кількість майбутніх психологів у групі андрогінних, фемінних та маскулінних респондентів залишилась такою ж (35,7%, 31,25%, 8,75% відповідно). Кількість осіб з

середнім рівнем у андрогінних здобувачів збільшилась з 42,9% до 45,2% (+2,3%), серед фемінних – залишилась такою ж (37,5%), серед маскулінних збільшилась з 43,75% до 46,9% (+3,15%). Кількість здобувачів з *низьким рівнем* серед андрогінних респондентів зменшилась з 21,4% до 19% (-2,4%), серед фемінних – залишилась такою ж (31,25%), серед маскулінних – зменшилась з 37,5% до 34,4% (-3,1%).

Отож, спостерігаємо значні позитивні зміни у комунікативному компоненті після формувального етапу у ЕГ, вважаємо що такі зміни можна пояснити тим, що були застосовані активні методи, які сприяли розвитку комунікативних вмінь, підвищили потребу у спілкуванні, дещо підвищили лідерські здібності.

Проаналізуємо дані, отримані за *регулятивно-вольовим компонентом* психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри (табл.5).

Табл. 5

Динаміка змін у рівні сформованості регулятивно-вольового компоненту психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри у КГ (n-90) і ЕГ (90)

Групи, гендерні типи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз
КГ андрогінний тип (n-42)	23,8% n-10	26,2% n-11	50% n-21	52,4% n-22	26,2% n-11	21,4% n-9
ЕГ андрогінний тип (n-43)	23,3% n-10	41,9%* n-18	46,5% n-20	48,8%* n-21	30,3% n-13	9,3%* n-4
КГ фемінний тип (n-16)	18,75% n-3	18,75% n-3	31,25% n-5	37,5% n-6	50% n-8	43,75% n-7
ЕГ фемінний тип (n-14)	14,3% n-2	42,85%* n-6	35,7% n-5	42,85%* n-6	50% n-7	14,3%* n-2
КГ маскулінний тип (n-32)	25% n-8	28,2% n-9	43,75% n-14	43,75% n-14	31,25% n-10	28,1% n-9
ЕГ маскулінний тип (n-33)	21,21% n-7	42,4%* n-14	45,45% n-15	48,5%* n-16	33,3% n-11	9,1%* n-3

*p<0,05

З табл.5 бачимо, що після формувального етапу у ЕГ відбулись значущі зміни, а саме: збільшилась кількість здобувачів-майбутніх психологів, яким *притаманний високий рівень розвитку регулятивно-вольового компоненту* психологічної готовності у андрогінних респондентів майже вдвічі з 23,3% до 41,9% (+18,6), у фемінних більше ніж вдвічі - з 14,3% до 42,85% (+28,5%) і у маскулінних - з 21,21% до 42,4% (+21,2%). Кількість здобувачів з *середнім рівнем* майже не змінився: серед андрогінних респондентів зріс з 46,5 до 48,8% (+2,3%), серед фемінних – з 35,7% до 42,85% (+7,2%), серед маскулінних – з 45,45% до 48,5% (3,05%). Суттєво зменшилась кількість здобувачів з *низьким рівнем*: серед андрогінних респондентів знизилась втричі – з 30,3% до 9,3% (-21%), серед фемінних знизився втричі з 50% до 14,3% (-35,7), серед маскулінних респондентів зменшився з 33,3% до 9,1% (-24,2%). Вважаємо, що таких результатів вдалось досягнути за допомогою регулярних діалогів та дискусій

про значення розвинених вольових якостей для професії психолога, про необхідність вміння регулювати психічний та емоційний стан.

Разом з тим, у КГ статистично значущих відмінностей виявлено не було. Кількість майбутніх психологів у групі андрогінних респондентів збільшилась з 23,8% до 26,2 (+2,4%), у фемінних залишилась такою ж (18,75%), у маскулінних – збільшилась з 25% до 28,2% (+3,2%). Кількість осіб з середнім рівнем у андрогінних здобувачів збільшилась з 50% до 52,4% (+2,4%), у фемінних – з 31,25% до 37,5% (+6,2%), у маскулінних залишилась такою ж (43,75%). Кількість здобувачів з низьким рівнем серед андрогінних респондентів зменшилась з 26,2% до 21,4% (-4,8%), у фемінних – з 50% до 43,75% (-6,2%), у маскулінних - з 31,25% до 28,1% (-3,15%).

Проаналізуємо дані, отримані за *рефлексивним компонентом* психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри (табл.6).

Табл. 6

Динаміка змін у рівні сформованості рефлексивного компоненту психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри у КГ (n-90) і ЕГ (90)

Групи, гендерні типи	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз	Початк. зріз	Заключ. зріз
КГ андрогінний тип (n-42)	26,2% n-11	28,6% n-12	45,2% n-19	45,2% n-19	28,6% n-12	26,2% n-11
ЕГ андрогінний тип (n-43)	27,9% n-12	44,2%* n-19	46,5% n-20	48,88%* n-21	27,9% n-12	7%* n-3
КГ фемінний тип (n-16)	18,75% n-3	18,75% n-3	37,5% n-6	37,5% n-6	43,75% n-7	43,75% n-7
ЕГ фемінний тип (n-14)	21,4% n-3	35,7%* n-5	42,9% n-6	50%* n-7	35,7% n-5	14,3%* n-2
КГ маскулінний тип (n-32)	18,8% n-6	21,9% n-7	40,6% n-13	40,6% n-13	40,6% n-13	37,5% n-12
ЕГ маскулінний тип (n-33)	18,2% n-6	27,3%* n-9	39,4% n-13	51,5%* n-17	42,4% n-14	21,2%* n-7

*p<0,05

З табл.6 бачимо, що після формувального етапу у ЕГ відбулись значущі зміни, а саме: збільшилась кількість здобувачів-майбутніх психологів, яким притаманний *високий рівень розвитку рефлексивного компоненту* у андрогінних респондентів з 27,9% до 44,2% (+16,3%), у фемінних – з 21,4% до 35,7% (+14,3%), у маскулінних – з 18,2% до 27,3% (+9,1%). Кількість здобувачів з *середнім рівнем* також дещо змінилась: у андрогінних

здобувачів – з 46,5% до 48,8% (+2,3), у фемінних – з 42,9% до 50% (+7,1%), у маскулінних – з 39,4% до 51,5% (+12,1%). Кількість здобувачів з *низьким рівнем* серед андрогінних респондентів зменшилась з 27,9% до 7% (-20,9%), у фемінних – з 35,7% до 14,3% (-21,4%), у маскулінних здобувачів зменшилась вдвічі з 42,4% до 21,2% (-21,2%).

Разом з тим, у КГ статистично значущих відмінностей між початковим та

Питання психології

заключним зрізом виявлено не було. Кількість майбутніх психологів у групі андрогінних респондентів збільшилась з 26,2% до 28,6% (+2,4%), у фемінних залишилась такою ж 18,75%, у маскулінних збільшилась з 18,8% до 21,9% (+3,1%). Кількість осіб з середнім рівнем у андрогінних, фемінних та маскулінних

здобувачів залишилась такою ж (45,2%, 37,5%, 40,6% відповідно). Кількість здобувачів з низьким рівнем серед андрогінних респондентів зменшилась з 28,6% до 26,2% (-2,4%), у фемінних залишилась такою ж (43,75%), у маскулінних зменшилась з 40,6% до 37,5% (-3,1%).

Табл. 7

Динаміка сформованості психологічної готовності майбутніх психологів до професійної кар'єри

Рівень	Констатувальний етап експерименту (n-180)		Контрольний етап експерименту							
			Контрольна група (n-90)				Експериментальна група (n-90)			
			Початк. зріз		Заключ. зріз		Початк. зріз		Заключ. зріз	
			n	%	n	%	n	%	n	%
Високий	40	22,2%	21	23,3%	23	25,5%	20	22,2%	38	42,2%*
Середній	75	41,7%	38	42,2%	41	45,%	37	41,1%	44	49%*
Низький	65	36,1%	31	34,4%	26	28,8%	33	36,6%	8	8,8%*

*p<0,05

З табл.7 бачимо, що кількість майбутніх психологів у ЕГ, у порівнянні з КГ, з високим рівнем психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри зросла майже вдвічі (+16,7%), з середнім рівнем кількість осіб дещо збільшилась (+4%) і значно зменшилась кількість осіб з низьким розвитком (-20%).

Візуальне порівняння різниці психологічної готовності майбутніх психологів до професійної кар'єри у КГ та ЕГ з урахуванням гендерних особливостей після формувального етапу експерименту представлено на рис. 1, рис.2, рис. 3.

Рисунок 1 – Динаміка змін у ЕГ та КГ після формувального етапу експерименту серед респондентів андрогінного типу.

У андрогінних здобувачів ЕГ (44,2%), порівняно із КГ (28,6%), після формувального етапу експерименту кількість здобувачів з високим рівнем психологічної готовності збільшилась на 15,6%. Кількість майбутніх психологів з

середнім рівнем майже не змінилась (ЕГ - 48,8%, КГ - 47,6%), натомість суттєва різниця спостерігається у кількості здобувачів з низьким рівнем: ЕГ – 7%, КГ - 23,8% (+16,8%).

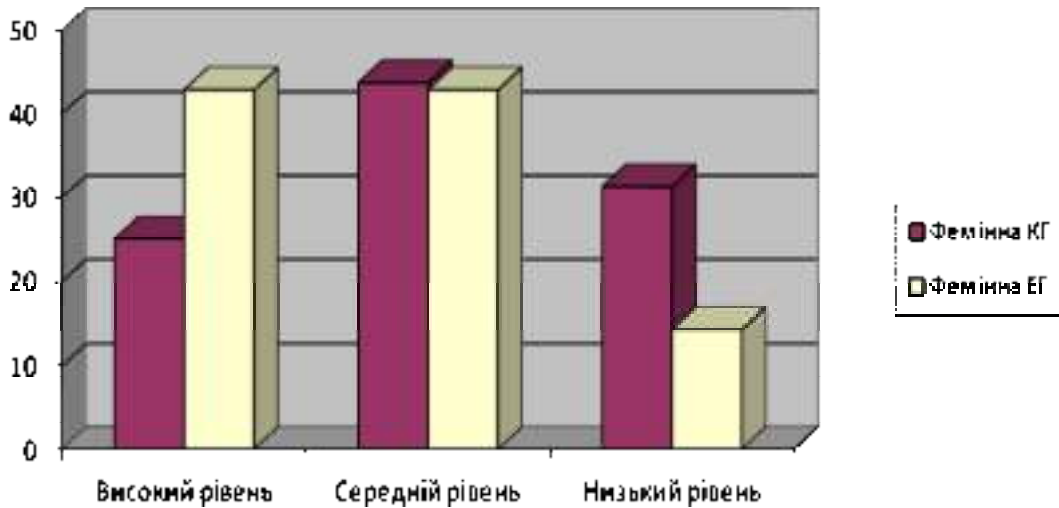

Рисунок 2 – Динаміка змін у ЕГ та КГ після формувального етапу експерименту серед респондентів фемінного типу.

Після фомувального етапу експерименту серед здобувачів *фемінного* типу ЕГ, у порівнянні з КГ, майже вдвічі зросла кількість осіб з високим рівнем розвитку психологічної готовності на 17,85% (ЕГ - 42,85%, КГ - 25%). Кількість

респондентів з середнім рівнем практично не змінилась (ЕГ - 42,85%, КГ – 43,7%), а але спостерігаємо значне зменшення кількості осіб з низьким рівнем на 17% (ЕГ – 14,3%, КГ - 31,3%).

Рисунок 3 – Динаміка змін у ЕГ та КГ після формувального етапу експерименту серед респондентів маскулінного типу.

Серед майбутніх психологів *маскулінного типу* кількість здобувачів з високим рівнем розвитку психологічної готовності збільшилась вдвічі - на 17,6% (ЕГ - 39,4%, КГ – 21,8%). Кількість осіб із середнім рівнем збільшилась всього на 7,7% (ЕГ – 51,5%, КГ – 43,8%), кількість респондентів з низьким рівнем готовності зменшився майже втричі – на 25,3% (ЕГ – 9,1%, КГ - 34,4%).

Висновки. Після проведення формувального етапу дослідження,

впровадження авторського тренінгу, зафіксовано значущі відмінності у показниках КГ та ЕГ на користь останньої. Таким чином, враховуючи дані початкового та заключного зрізу у КГ та ЕГ, можна зробити висновок, що авторська тренінгова програма є ефективною для формування та розвитку психологічної готовності майбутніх психологів до здійснення професійної кар'єри.

Список використаних джерел:

1. Сафін О.Д., Столярова О.М., Діхтяренко С.Ю., Рабодзей Т.С. Мотиваційна готовність здобувачів вищої освіти до майбутньої професії психолога. Вісник Національного університету оборони України. №6, 2021. С. 105-109. URL : <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/249340>
2. Шеленкова Н.Л. Розвиток у майбутніх психологів психологічної готовності до здійснення професійної кар'єри : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10 .Київ, 2014. 20 с.
3. Канівець Т.М. Формування психологічної готовності студентів до здійснення майбутньої професійної кар'єри : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Київ, 2013. 20 с.

References

1. Safin O.D., Stoliarova O.M., Dikhtiarenko S.Iu., Rabodzei T.S. (2021) Motyvatsiina hotovnist здobuvachiv vyshchoi osvity do maibutnoi profesii psykholoha [Motivational readiness of students of higher education for the future profession of a psychologist]. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. №.6. s. 105-109 (in Ukrainian).
2. Shelenkova N.L. (2014) Rozvytok u maibutnikh psykholohiv psyklohichnoi hotovnosti do zdiisnennia profesiinoi kariery [Development of future psychologists psychological readiness for a professional career]. avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.10. Kyiv. 20 s. (in Ukrainian).
3. Kanivets T.M. (2013). Formuvannia psyklohichnoi hotovnosti studentiv do zdiisnennia maibutnoi profesiinoi kariery [Formation of students psychological readiness for future professional careers]. avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.10. Kyiv. 20 s. (in Ukrainian).

Summary

Gorenko M. PhD candidate 053 Psychology
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

APPROVAL AND ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF THE TRAINING PROGRAM «DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF FUTURE PSYCHOLOGISTS FOR A PROFESSIONAL CAREER»

Introduction. The article presents the results of the approval of the author's training program «Development of psychological readiness of future psychologists to pursue a professional career». Changes in such components of psychological readiness as motivational, cognitive, operational, communicative, regulatory, reflexive, as well as the general level of the phenomenon among future psychologists, taking into account gender characteristics, were analyzed.

Purpose. To carry out an analysis of the effectiveness of the training «Development of psychological readiness of future psychologists to pursue a professional career».

Methods. Empirical methods: questionnaires, testing, surveys, content analysis.

Originality. At the beginning of the formative stage of the experiment, CG and EG students did not differ significantly in terms of the level of formation of the components of psychological readiness to pursue a professional career. After conducting the formative stage of the research, implementing the author's training program, significant differences in the indicators of CG and EG were recorded in favor of the latter. Thus, taking into account the data of the initial and final cut in CG and EG, it can be concluded that the author's training program is effective for forming and developing the psychological readiness of future psychologists to pursue a professional career. Quantity of future psychologists in EG, compared to CG, with a high level of psychological readiness to pursue a professional career has almost doubled (+16.7%), with an average level, quantity of persons has slightly increased (+4%) and quantity of persons has significantly mixed with low development (-20%). The research results can be used to form the psychological readiness of future specialists in higher educational institutions and when teaching psychological disciplines.

Conclusion. Further areas of research can be the psychological support of training psychologists to pursue a professional career, increasing the personal and professional development of the future psychologist, taking into account the peculiarities of his gender identity.

Keywords: psychological readiness; future psychologists; professional career; gender; androgyny; femininity; masculinity.

Received/Поступила: 12.07.22.

Іванов В. В. здобувач PhD, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-8200-5045>

ЗМІСТ, ФОРМИ, МЕТОДИ І ЗАХОДИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ З ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ПЛАНІВ У СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕДЖУ

Формування професійних планів розглядається як цілісний та багатоаспектний процес у межах професійного самовизначення, психологічний супровід якого здійснюється в умовах професійної освіти, який спрямовано на проектування етапів, кроків для самореалізації у соціальній та обраній професійній діяльності відповідно до інтересів, схильностей особистості, вимог суспільства та ринку праці до сучасного професіонала.

Ключові слова: професійні плани; студенти; професійне самовизначення; психологічний супровід; самореалізація; професійна діяльність.

Вступ. Необхідність вивчення механізму формування індивідуальних професійних планів суб'єктів професійного самовизначення пояснюється декількома чинниками. По-перше, прагматичною орієнтацією нового покоління молоді, які вважають за краще поєднувати навчальну діяльність та дозвілля з освоєнням престижних у молодіжному середовищі знань та вмінь. По-друге, орієнтацією суспільства на ранню професіоналізацію (спеціалізовані, профільні класи, диференційна та різнорівнева підготовка тощо). По-третє, динамічний ритм сучасного життя висуває іноді завищені вимоги до молоді людини як суб'єкта соціалізації.

Мета дослідження - розкриття змісту психологічного супроводу процесу формування професійних планів здобувачів середньої спеціальної освіти.

Теоретичне підґрунтя. Проблема формування професійних планів особистості розглядається у контексті професійного самовизначення (О.В. Бабелюк, О.В. Данько, Д.О. Закатнов, К.О. Міхно, Л.В. Помиткіна, Л.П. Федоренко та ін.), готовності до здійснення професійної кар'єри (А.В. Журавель, Т.М. Канівець, В.Т. Лозовецька, Н.Л. Шеленкова та ін.) і безпосередньо (І.О. Левицька, С.М. Махновець, В.Я. Михайленко, С.В. Паніна, М.С. Пряжников та ін.).

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення.

Результати і обговорення. Аналіз досліджень з проблеми професійного самовизначення дозволив виокремити його

структурі мотиваційний, когнітивний та практичний компоненти. Саме практичний компонент передбачає наявність у того, хто навчається, вмінь розробляти особистий професійний план та здійснювати заходи щодо його реалізації. Таким чином, професійний план є структурним компонентом професійного самовизначення – це обґрунтоване уявлення про обраний сегмент трудової діяльності, про шляхи опанування майбутньою професією та перспективи професійного зростання. Професійний план є складовою життєвого плану – уявлень про бажаний спосіб життя і шляхи та способи його досягнення (мова йде про соціальний статус, професійний статус, сімейний стан тощо).

Професійний план є не лише найважливішою структурною організацією особистості, властивою їй на етапі її самовизначення, а й одночасно і складним багатозначним явищем педагогічної дійсності, стратегічною метою освітньої діяльності, показником соціальної зрілості суб'єктів, їхнього активного ставлення до життєвого та професійного шляху [2; 4; 6; 7 та ін.]. Узагальнено він є схемою свідомої регуляції особистістю власної життєвої та професійної біографії [3; 5 та ін.].

Основні елементи професійного плану: загальні уявлення про місце праці у житті (ціннісно-мотиваційний аспект); знання змісту професій та відповідних закладів освіти, де їх можна отримати; перспективна мета щодо реалізації в обраній професії, яка кореспондується з іншими життєвими планами (сім'я, матеріальний добробут,

престижність, статусність та ін); найближчі професійні цілі; запасні варіанти та їхнє рейтингування; рефлексія власних можливостей щодо досягнення поставленої мети через самооцінку суб'єктивних та об'єктивних чинників вибору професії); усвідомлення напрямків підготовки щодо досягнення поставлених цілей та роботи над собою; реалізація цих напрямків та деяких компонентів професійного плану в процесі перших пошукових дій; у разі невідповідності можливостей та обраних перспектив – розробка іншого професійного плану.

Складання професійного плану передбачає: визначення, який вид діяльності для конкретного студента є цікавим; аналіз того, якою мірою у нього виражені схильності до роботи у сферах «людина - природа», «людина - техніка», «людина - людина», «людина - знакова система», «людина - художній образ»; створити формулу такої професії; визначення, фахівці яких професій користуються на ринку праці високим попитом, у конкретному регіоні; зіставлення отриманих даних і формулювання висновку, в якій галузі професійної діяльності людина могла б працювати; ознайомлення з професіями, що становлять інтерес, у процесі розмов з їхніми представниками, використання професіограм, спеціальної літератури; поради з батьками; консультації із лікарем; співвіднесення власних індивідуально-психологічних особливостей із вимогами обраної професії; з'ясування змісту цікавої професії, умов роботи, перспектив професійного зростання; ознайомлення із можливими шляхами освоєння професії; відвідування у закладах освіти «Дней відкритих дверей»; аналіз переваг та недоліків різних шляхів здобуття професійної підготовки.

З метою формування професійних планів суб'єктів реалізуються такі основні напрями: вивчення ціннісних орієнтацій, професійної спрямованості, індивідуально-психологічних особливостей особистості студентів; консультаційна робота; розробка та вдосконалення змісту профорієнтованих програм та їхня реалізація; складання та ведення

профільних курсів; вдосконалення індивідуальної та диференційованої роботи зі студентами з урахуванням рівня сформованості їхніх професійних планів; проведення майстер-класів, тренінгів, семінарів; профорієнтаційні рольові та імітаційні ігри; професійні проби, активізація позиції студентів із професійного самовизначення в освітній та соціально-значущій діяльності.

Передумовами, чинниками та умовами, що сприяють формуванню професійних планів студентів, що розкривають особливості їхнього професійного самовизначення, є:

формування механізмів психічного регулювання навчальної діяльності та формування професійних планів;

здібності до регулювання навчальної діяльності та формування професійних планів;

структура та зміст функціонування механізмів формування професійних планів та психічного регулювання навчальної діяльності студентів;

залежність ефективності впливу механізмів формування професійних планів та регуляції на успішність навчальної діяльності від здібностей суб'єкта оцінювати себе у сьогоденні та на перспективу;

психолого-педагогічний супровід процесу професійного самовизначення;

врахування в освітньому процесі особистісних, когнітивних, мотиваційних, емоційно-вольових особливостей суб'єкта.

Ядро структури механізмів формування професійних планів та психічного регулювання навчальної діяльності становлять мотиваційна сфера та сфера здібностей, саме вони та специфіка їхніх взаємовідносин є найважливішими складовими механізмів формування професійних планів та психічного регулювання навчальної діяльності суб'єктів. Ці психічні утворення мають складну багатоконпонентну структуру. У сфері мотивації - це загальна особиста спрямованість, професійна спрямованість, ділова спрямованість, спрямованість на взаємодію, спрямованість на досягнення. У сфері можливостей - це інтелектуальні можливості, можливості оцінки себе зараз,

оцінка власної перспективи, регулятивні можливості. При цьому структура взаємозв'язку мотивації та здібностей має різну виразність у студентів, її основу становить профіль, що характеризує різні сторони суб'єктивного життя студента, зокрема, його уявлення про власну професійну кар'єру.

Формування змісту, методів і форм підготовки студентів педагогічного коледжу до формування ними власних професійних планів повинно враховувати специфіку їхнього професійного розвитку з т. з. притаманних їм вікових особливостей. Навчання у педагогічному коледжі відповідає стадії професійної підготовки, для якої притаманним є цілеспрямоване засвоєння системи знань, практичних навичок та вмінь в обраній сфері професійної діяльності, формування аксіологічних уявлень про конкретну професійну спільноту, розвиток і наповнення предметним змістом майбутньої професійної активності, формування професійної придатності до навчання та праці, розвиток професійно важливих якостей особистості, а також професійно орієнтованих особистісних структур. У зв'язку з цим навчально-виховна робота у педагогічному коледжі має бути спрямована на підготовку студентів до формування професійних планів і базуватись на особистісно орієнтованій парадигмі освіти, ключовими елементами якої є перманентний розвиток особистості студента, його самоосвіта, саморозвиток, самовиховання й самоактуалізація. Орієнтована на індивідуально-психологічні особливості особистості студента, вона має бути варіативною і тому надавати йому можливості вільного вибору подальшої освітньої і професійної траєкторії розвитку.

Як зазначає Д.О. Закатнов, однією з умов реалізації особистісно орієнтованої парадигми в процесі підготовки студентів до формування професійних планів є реалізація його на принципах практико-орієнтованої освіти, в основу якої покладено оптимальний баланс фундаментальної освіти й професійно-прикладної підготовки особистості [1]. Остання пов'язується із організацією

навчальної й виробничої діяльності студентів, які спрямовані на їхнє входження до професійного середовища, створення належних умов для порівняння уявлень про обрану професію із вимогами до неї з боку реального виробничого процесу. Реалізація цього виду підготовки є неможливою без певних коригувань у навчально-виховному процесі. Для цього при педколеджі можуть створюватися структурні підрозділи, які організують залучення студентів на факультативних засадах до виконання різних видів робіт у межах обраної студентами спеціальності.

Одним із провідних завдань під час підготовки студентів педколеджу до формування ними своїх професійних планів є формування у кожного з них власного образу «Я», що передбачає не лише акумулювання у них певної системи психологічних знань, але й створення необхідних умов для професійної рефлексії. У зв'язку з цим доцільним можна вважати включення до навчальних планів педколеджу інтегрованих курсів, за результатами засвоєння яких студенти формують впорядковані психологічні знання (професіографічні і пропедевтичні) і вміння (пов'язані із самоаналізом та аналізом професій), які допоможуть їм у побудові перспективної професійної траєкторії, а також вирішенні проблем, пов'язаних із пошуком роботи й працевлаштуванням. При цьому важливим є сформувати у студента не лише адекватні уявлення про обрану професійну діяльність і відповідну готовність до неї, а й розвинути потребу та вміння інтегрувати свою працю у власний аксіологічний контекст, що детермінує особливості його інтеграції як особистості у систему міжособистісних стосунків як у виробничій сфері, так і соціальній.

Формування студентами професійних планів передбачає організацію психолого-педагогічного супроводу цього процесу. Однією з можливих форм навчально-виховної діяльності за цим напрямом є здійснення консультування, яке має на меті формування у студентів адаптаційних здібностей і навичок, які дозволяють їм ефективно, з урахуванням конкуренції на ринку праці використовувати власний

професійний потенціал. Метою консультування є підготовка студентів до формування професійних планів, яке можна визначити як процес створення уявного проекту професійного майбутнього, що передбачає оцінку вихідної ситуації (внутрішніх можливостей і потреб, зовнішніх пропозицій і вимог ринку праці); визначення образу бажаного професійного майбутнього (професійних цілей) на основі зіставлення внутрішніх можливостей і потреб людини із зовнішніми пропозиціями й вимогами; конструювання реалістичної професійної траєкторії з елементів попиту та пропозиції; аналіз ресурсів та обмежень у досягненні бажаного професійного майбутнього; побудову конкретних кроків для досягнення наміченої мети з урахуванням виявлених ресурсів та обмежень.

Формування професійних планів студента - це процес розвитку його професійної самоконцепції й самовизначення у континуумі власних здібностей, талантів, мотивів, потреб, відносин, цінностей тощо. Як системоутворюючий елемент організаційно-педагогічного середовища, спрямованого на реалізацію цього процесу, можна розглядати курс «Планування професійних планів», який доцільно включити до варіативної складової навчальних планів педколеджу. Зазначений курс може бути реалізовано факультативно психологом закладу освіти. Його впровадження сприятиме активізації процесу визначення студентом власної особистої й професійної стратегії, зокрема одержання й розширення об'єктивної інформації про себе, світ праці, кар'єрні стратегії; створенню умов для їхнього співставлення в процесі дослідницької, проектно-й навчально-виробничої видів діяльності; умов для розвитку у студентів соціальної адаптованості до ринку праці, освітніх послуг; активізації розвитку вмінь проектно-дослідницької діяльності при розробці й реалізації його власного професійного плану.

Д.О. Закатнов виокремлює такі групи специфічних методів роботи із зазначеної проблеми: інформаційно-довідкові

(просвітницькі), професійної психодіагностики, морально-емоційної підтримки студентів, надання допомоги у конкретному виборі й ухваленні рішення. У свою чергу кожна з таких груп методів містить такі:

інформаційно-довідкові (просвітницькі): професіографічні; інформаційно-пошукові (у т. ч. комп'ютеризовані); професійна агітація (реклама); профорієнтаційні екскурсії у навчальні заклади; зустрічі із представниками різних професій; профорієнтаційні лекції; профорієнтаційні заняття (позанавчальні заходи); використання ЗМІ, навчальних фільмів, спеціалізованих профорієнтаційних сайтів; «ярмарки професій» тощо;

методи професійної психодіагностики: бесіди-інтерв'ю; опитувальники професійної мотивації; опитувальники професійних здібностей; особистісні опитувальники; проективні особистісні тести; методи спостереження; збір непрямої інформації про студента; психофізіологічні; професійні проби у спеціально організованому навчальному процесі; використання різних ігрових і тренінгових ситуацій, що моделюють різні аспекти професійної діяльності та ситуацій вибору професії; дослідження й спостереження за студентом безпосередньо у трудовій діяльності;

методи морально-емоційної підтримки студентів: тренінги спілкування (дозволяють освоїти певні комунікативні навички поведінки при прийомі на роботу, на іспитах і при різних ділових контактах); методи індивідуальної й групової психотерапії; активізуючі профорієнтаційні й профконсультаційні методи; методи, спрямовані на підвищення престижу педагогічної професії;

методи надання допомоги у конкретному виборі й ухваленні рішення: побудова «ланцюжка» послідовних дій, що забезпечують реалізацію намічених професійних цілей і перспектив; побудова системи різних варіантів дій студента, спрямованих на реалізацію певної мети професійного самовизначення, які дозволяють виокремити оптимальні варіанти професійних перспектив;

використання схем альтернативного вибору з наявних варіантів вибору професії, навчального закладу або спеціальності у закладі освіти [1].

Теорія і практика формування професійних планів свідчить про певний позитивний досвід у сфері розробки та застосування активізуючих методів профорієнтації і створення та використання профорієнтаційних програм з елементами активізації студентів. Найбільша кількість праць за цією проблематикою належить М.Пряжникову [8]. Зміст, форми та методи факультативних профорієнтаційних заходів мають надавати студенту систематизовану об'єктивну інформацію про індивідуально-психологічні особливості його особистості, світ сучасних професій і вимоги, які вони висувають до його нього, спонукати студента до самостійного отримання такої інформації. Формування професійних планів має базуватись на такій організації навчально-пізнавальної діяльності студента, яка б актуалізувала поглиблення суперечності між вимогами діяльності та особистісною значущістю цієї діяльності для цього студента. У межах психолого-педагогічного супроводу цього процесу особливу увагу необхідно приділяти організації самостійної пізнавальної діяльності студентів, яка забезпечуватиме отримання ними систематизованої інформації про обрану професію і вимоги, які вона висуває до нього як особистості.

Як результат, отримана студентом професіографічна інформація стимулює його аксіологічно-орієнтаційну діяльність, збагачує систему його оцінок й уявлень про конкретний вид професійної діяльності.

Висновки. Таким чином, формування професійних планів розглядається як цілісний та багатоаспектний процес у межах професійного самовизначення, що здійснюється в умовах професійної освіти, спрямований на проектування етапів, кроків для самореалізації у соціальній та обраній професійній діяльності відповідно до інтересів, схильностей особистості, вимог суспільства та ринку праці до сучасного професіонала.

Формування професійних планів передбачає забезпечення безперервності, наступності та поетапності в освітньому середовищі закладу освіти. Включення студентів до науково-дослідної, соціально значущої діяльності сприяє реалізації їхніх особистісних та соціально значущих потреб, що забезпечує наступність набуття соціокультурного та професійного досвіду і передбачає створення відповідних психолого-педагогічних умов цілеспрямованого формування їхньої готовності самостійно і усвідомлено планувати, коригувати і реалізовувати власні професійні наміри, що передбачає організацію відповідного психолого-педагогічного супроводу цього процесу.

Список використаних джерел

1. Закатнов Д.О. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення: монографія / Д.О. Закатнов. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 160 с.
2. Левицкая И.А. Профессиональный план как структурный компонент самоопределения личности / И.А. Левицкая // *Концепт*. – 2013. – № 01 (январь). URL: <http://e-koncept.ru/2013/13019.htm>
3. Лозовецька В.Т. Професійна кар'єра особистості в сучасних умовах: монографія / В.Т. Лозовецька. – К.: Інститут професійно-технічної освіти НАПН України, 2015. – 279 с.
4. Махновец С.Н. Системные факторы формирования жизненных, профессиональных планов и психической регуляции учебной деятельности подростка: дис. ... д-ра психол. наук / С.Н. Махновец. – Тверь, 2002. – 298 с.
5. Михайленко В.Я. Формирование жизненных и профессиональных планов школьников в условиях экологического образования: на примере образовательного центра «Гармония: личность и природа»: дисс. ... канд. пед. наук / В.Я. Михайленко. 13.00.01. - Новокузнецк, 1998. – 217 с.
6. Панина С.В. Формирование профессиональных планов старшеклассников в процессе социально-досуговой деятельности: на примере городского социума: автореф. ... дисс. канд. пед. наук / С.В. Панина. – Якутск, 1999. – 22 с.
7. Помиткіна Л.В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень: монографія / Л.В. Помиткіна. – К.: Кафедра, 2013. – 381 с.
8. Пряжников Н.С. Имитационная игра как средство формирования у оптантов умения строить личные профессиональные планы (ЛПП): автореф. ... дисс. канд. психол. наук / Н.С. Пряжников. – М., 1989. – 21 с.

References

1. Zakatnov D.O. (2012) *Tehnologii' pidgotovky uchniv's'koi' molodi do profesijnogo samovyznachennja* [Technologies of preparation of student's youth for professional self-determination]: monografija / D.O. Zakatnov. – K.: Pedagogichna dumka. – 160 s. (in Ukrainian)
2. Levickaja I.A. (2013) Professional'nyj plan kak strukturnyj komponent samoopredelenija lichnosti [Professional plan as a structural component of personality self-determination] / I.A. Levickaja // *Koncept*. – №01 (janvar'). URL: <http://e-koncept.ru/2013/13019.htm> (in Russian)
3. Lozovec'ka V.T. (2015) Profesijna kar'jera osobystosti v suchasnyh umovah [Professional career of the person in modern conditions]: monografija / V.T. Lozovec'ka. – K.: Instytut profesijno-tehnichnoi' osvity NAPN Ukraïny. – 279 s. (in Ukrainian)
4. Mahnovec S.N. (2002) Sistemnye faktory formirovanija zhiznennyh, professional'nyh planov i psihicheskoy reguljacii uchebnoj dejatel'nosti podrostka [Systemic factors in the formation of life, professional plans and mental regulation of educational activity of a teenager]: dis. ... d-ra psihol. nauk / S.N. Mahnovec. – Tver'. – 298 s. (in Russian)
5. Mihajlenko V.Ja. (1998) Formirovanie zhiznennyh i professional'nyh planov shkol'nikov v uslovijah jekologicheskogo obrazovanija: na primere obrazovatel'nogo centra "Garmonija: lichnost' i priroda" [Formation of life and professional plans of schoolchildren in the conditions of environmental education: on the example of the educational center "Harmony: Personality and Nature"]: diss. ... kand. ped. nauk / V.Ja. Mihajlenko. 13.00.01. – Novokuzneck. – 217 s. (in Russian)
6. Panina S.V. (1999) Formirovanie professional'nyh planov starsheklassnikov v processe social'no-dosugovoj dejatel'nosti: na primere gorodskogo sociuma [Formation of professional plans of high school students in the process of social and leisure activities: on the example of urban society]: avtoref. ... diss. kand. ped. nauk / S.V. Panina. – Jakutsk. – 22 s. (in Russian)
7. Pomytkina L.V. (2013) Psihologija pryjnattja osobystistju strategichnyh zhyttjevyh rishen' [Psychology of personal strategic life decisions]: monografija / L.V. Pomytkina. – K.: Kafedra. – 381 s. (in Ukrainian)
8. Prjazhnikov N.S. (1989) Imitacionnaja igra kak sredstvo formirovanija u optantov umenija stroit' lichnye professional'nye plany (LPP) [Imitation game as a means of developing the ability of optants to build personal professional plans (PPP)]: avtoref. ... diss. kand. psihol. nauk / N.S. Prjazhnikov. – M.. – 21 s. (in Russian)

Summary

*Ivanov V. Postgraduate Student, Pavlo Tychyna
Uman State Pedagogical University*

CONTENT, FORMS, METHODS AND MEASURES OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT FOR THE FORMATION OF PROFESSIONAL PLANS STUDENTS OF THE PEDAGOGICAL COLLEGE

Introduction. The formation of professional plans is considered as a holistic and multifaceted process within professional self-determination, carried out in vocational education, aimed at designing stages, steps for self-realization in social and selected professional activities in accordance with interests, personal preferences, society and labor market requirements for modern professionals.

Purpose - disclosure of the content of psychological support of the process of formation of professional plans of applicants for secondary special education.

Methods. Theoretical analysis, synthesis, comparison.

Originality. The formation of professional plans is seen as a process of slow development of professional self-concept and self-determination of the student in terms of his own abilities, talents, motives, needs, attitudes, values. The formation of professional self-concept of students should be organized as a process of their consistent inclusion in cognitive, research and project-practical activities to build a personal career plan. Determining the content, forms and methods of preparing students for the formation of professional plans is based on determining the characteristics of professional development of the individual in accordance with their age. The following groups of specific methods of work can be distinguished from this problem: information and reference (educational), professional psychodiagnostics, moral and emotional support of students, assistance in specific choices and decisions.

Conclusion. The formation of professional plans is seen as a holistic and multifaceted process within professional self-determination, carried out in vocational education, aimed at designing stages, steps for self-realization in social and selected professional activities in accordance with interests, personal preferences, society and labor market to modern professionals. This involves the creation of appropriate psychological and pedagogical conditions for the purposeful formation of students' readiness to independently and consciously plan, adjust and implement their own professional intentions, which involves the organization of appropriate psychological and pedagogical support of this process.

Keywords: professional plans; students; professional self-determination; psychological support; self-realization; professional activity.

Received/Поступила: 12.06.22.

Клочков В. В. начальник Головного управління морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України, генерал-майор
<https://orcid.org/0000-0003-4268-8758>

ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДО ВИКОНАННЯ БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ

У статті розглядається проблема психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України. Обґрунтовується актуальність заявленої проблеми, пов'язаної з російсько-українською війною. Розкриваються особливості сучасних бойових дій під час яких психологічна стійкість та бойова активність особового складу є найважливішими складовими, які забезпечують збереження бойової ефективності військ (сил) і досягнення перемоги у сучасному бою. Здійснюється теоретичний аналіз поняття “психологічна стійкість”, визначається його структура та пропонується авторська дефініція. Зазначається, що усі компоненти: емоційний, вольовий та особистісно-професійний у взаємозв'язку створюють підґрунтя для вивчення напрямів забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців. Проведений аналіз психологічної стійкості у межах визначеної мети обумовили його спрямованість на вивчення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій у контексті пошуку ефективних методів її забезпечення.

Ключові слова: психологічна стійкість; структура; бойове завдання; екстремальна ситуація; емоційне напруження; психологічне забезпечення.

Вступ. Сучасна Україна переживає складний та відповідальний етап свого розвитку, пов'язаний з російською агресією, яка кардинально змінила військово-політичну обстановку у світі. Російська Федерація вперше після Другої світової війни відкрито вдерлася на терени незалежної держави з метою порушити її територіальну цілісність та негативно вплинути на збереження її суверенітету. У цьому контексті важливого значення набувають Збройні Сили України на які, відповідно до ст. 17 Конституції України, покладаються оборона нашої держави, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності [1, с. 7]. У свою чергу боєздатність нашого війська у значній мірі залежить від їхнього морально-психологічного стану який, крім іншого, ґрунтується на психологічній стійкості кожного військовослужбовця.

Проблема психологічної стійкості особистості в екстремальних ситуаціях перебуває у сфері дослідження різних наук і передусім психології праці, ергономіки, гігієни праці, медицини. Ця проблема багато у чому є засадничою для розуміння психологічних механізмів ефективності і надійності професійної діяльності військовослужбовців особливо в бойових

умовах. Її аналіз свідчить про те, що вона постійно пов'язана з дією чинників, які створюють екстремальні ситуації. Зазначені чинники достатньо різноманітні. Найбільш поширеними серед них є такі, що можуть ускладнити професійну діяльність військовослужбовців, зокрема – це хронічні психічні перевантаження, небезпеки та часте виникнення непередбачених надзвичайних ситуацій, високий ступінь відповідальності, тривале емоційне напруження тощо.

Діяльність в екстремальних умовах, особливо під час ведення бойових дій, потребує відновлення, зокрема, адаптаційних резервів організму. Психологічна корекція станів, які характеризуються зниженням адаптаційного потенціалу, забезпечує здатність організму адекватно змінювати свої функціональні параметри та зберігати стабільність за різних умов діяльності, що є найбільш характерним показником професійного здоров'я та передумовою забезпечення високої професійної ефективності.

Важливою характеристикою ефективності діяльності військовослужбовців є категорія надійності, яка багато в чому визначається

стійкістю до дій екстремальних чинників і особливо умов сучасного бою. Тому проблема психологічної стійкості військовослужбовців в екстремальних умовах професійної діяльності є засадничою для розуміння психологічних механізмів її ефективності та надійності.

Процес адаптації військовослужбовців до екстремальних чинників і особливо умов сучасного бою є процесом вироблення оптимальної стратегії професійної діяльності, спрямованої на формування психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій. У цьому контексті інтеграція досягнень психології та суміжних наук надає можливість застосувати різноманітні методи забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців: психологічні, соціально-психологічні, педагогічні, аутопсихологічні тощо [2, с. 1]. Водночас необхідно розробити алгоритм ефективного застосування цих методів, який, враховуючи специфіку професійної діяльності військовослужбовців, дозволить би забезпечити їхню психологічну стійкість до екстремальних ситуацій. При цьому необхідно визначити критерії, показники та рівні оцінки ефективності кожного з них. Відтак стан психічного здоров'я військовослужбовців та успішність їхньої професійної діяльності є найважливішими при визначенні цих параметрів.

Теоретичне підґрунтя. Сучасна російсько-українська війна актуалізувала питання глибокого переосмислення існуючих методик визначення бойових можливостей підрозділів військ (сил) засвідчила явища неповного врахування впливу підсистеми морально-психологічного забезпечення на загальні показники бойових можливостей, що впливає на якісне виконання бойових завдань. Необхідність врахування та оцінки засадничих психологічних чинників, зокрема – психологічної стійкості військовослужбовців Збройних Сил України під час ведення бойових дій, з одного боку, та неповне врахування впливу підсистеми морально-психологічного забезпечення на загальні показники бойових можливостей, з іншого,

обумовлюють актуальність дослідження сутності і структури психологічної стійкості військовослужбовців до виконання бойових завдань. Зважаючи на вищезазначене теоретичне підґрунтя нашого дослідження складають праці:

– В. Стасюка, В. Ягупова та групи науковців, які виокремили залежність боєздатності особового складу від рівня сформованості мотивації та психологічної стійкості [3].

– Г. Давидова, М. Бочарова [4], О. Блінова, О. Кокуна, В. Клименка, М. Варія, Ю. Московчука та ін., які обґрунтували, що врахування психологічної стійкості військ у бойових умовах можливе за допомогою методик контролю морально-психологічного стану, психологічної стійкості особового складу та прогнозування бойових психогенних втрат [4]. Проте, на тлі достатньо вичерпної теоретичної і практичної розробленості визначених методик має місце певна непогодженість та, у деяких випадках – суперечність, стосовно співвідношення засадничих понять. До цього часу в Збройних Силах України жодна методика не визначена нормативною, що за твердженням О. Іллюка зумовлено: складністю проведення досліджень фахівцями без спеціальної підготовки; недостатньою системною структурованістю чинників; відсутністю аргументації для визначення ваги чинників; тривалістю проведення досліджень та розрахунків [5].

– Г. Горелова, В. Невмержицького, О. Охременка та Ю. Ярошок, які розглядають теоретичні і практичні засоби адаптації військовослужбовців до екстремальних умов несення військової служби. При цьому процес адаптації до екстремальних умов діяльності досліджується на різних рівнях: фізіологічному (біологічному), психофізіологічному, психологічному та психічному, соціально-психологічному, з позиції формування та функціонування гомеостатичних станів, які дозволяють досягти максимальної ефективності психофізіологічних функцій і поведінкових реакцій. Проблеми адаптації у тій чи тій мірі також розглядалися у працях таких

науковців як Н. Агаєв, Ю. Александровський, Ф. Березін, В. Бодров, С. Василенко, Ю. Ільченко, О. Кокун, М. Корольчук [6], В. Стасюк [3], О. Хайрулін, В. Чорний [6] та ін.

– І. Аршави, М. Бочарова, О. Донця, К. Кіма, С. Лисюка, Д. Шміголя, які розглядають психологічну стійкість особистості в екстремальних умовах;

– А. Сірого, О. Кальчука та ін., які досліджують мотивацію особистості до діяльності в екстремальних умовах.

– В. Кравченко, М. Зівзаха, С. Миронця, В. Садкового, О. Тімченко, які аналізують негативні стани особистості після впливу екстремальної ситуації [7].

Під час аналізу проблеми психологічної стійкості також були розглянуті основні погляди на визначення стійкості до стресу в інтерпретації В. Мільмана, В. Норакидзе, R. Cattell, J. Guilford, П. Фрес та ін., а також напрямів, які досліджують стійкість до стресу (традиційно-аналітичний, системно-регулятивний, системно-структурний); основні групи умов, що впливають на рівень психологічної стійкості.

Метою статті є здійснення теоретичного аналізу психологічної стійкості військовослужбовців до виконання бойових завдань, визначення її структури та розроблення авторської дефініції у контексті пошуку ефективних методів її забезпечення.

Методи дослідження: Методологічну основу дослідження складає сукупність загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, застосування яких дозволило забезпечити достовірність отриманих результатів, досягнення сформульованих мети і завдань дослідження.

Загальнонаукові методи – аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, порівняння і формалізація, дозволили дослідити загальні тенденції розвитку поняття “психологічна стійкість”.

Серед спеціальних методів, які були використані під час дослідження, відзначимо: спостереження, анкетування; аналіз спеціальної літератури, експертні оцінки тощо.

Результати та обговорення.

Ефективне виконання бойових завдань з мінімальними втратами – одне з головних завдань військ (сил). Сучасна бойова діяльність пов’язана з великими фізичними та психічними навантаженнями, які дестабілізують психіку військовослужбовців, знижують її ефективність, що негативно позначається на результатах виконання завдань за призначенням загалом.

Сучасна російсько-українська війна потребує високої підготовки та професіоналізму військовослужбовців, висуває більш високі вимоги до формування стійкості складних навичок, умінь та інших психічних утворень, їхнього підтримання тривалий час і за різних умов. Зважаючи на це виникає актуальна проблема аналізу та врахування різноманітних чинників, які впливають на психологічну стійкість особового складу під час бойових дій.

У бойовій обстановці психіка військовослужбовця зазнає безліч різноманітних впливів. Одні з них сприяють мобілізації та концентрації фізичних та духовних можливостей людини, підвищенню бойової активності, хоробрості, самовідданості. Інші, навпаки, дезорганізують бойову діяльність військовослужбовців, блокують доступ до наявних резервів організму, дестабілізують роботу нервової системи та психіки. Треті не мають помітного впливу на бойову поведінку.

Зважаючи на вищезазначене чинники, які впливають на психіку військовослужбовців, умовно можна розділити на соціальні та бойові.

У бойовій обстановці соціальні чинники мають вирішальний вплив на військовослужбовців, оскільки є підґрунтям для формування широких соціальних мотивів їхньої поведінки та міцних бойових установок. Досвід показує, що характер бойових дій військовослужбовців (активний, пасивний, самовідданий тощо) багато у чому залежать від ставлення народу до війни, від рівня її популярності у свідомості мас. Образ війни у свідомості громадян набуває певного

емоційного забарвлення залежно й від того, наскільки успішно, на чий території ведуться бойові дії та яка частина населення країни фізично та психологічно бере у них участь. Ставлення народу до війни впливає бойову активність військовослужбовців трояко.

По-перше, завдяки роботі механізмів психічної індукції, навіювання, наслідування, військовослужбовці засвоюють панівний настрій у суспільстві, формують відповідні настанови та мотиви бойової поведінки. Суспільно-історична практика свідчить, що жоден ентузіазм в збройних силах неможливий, якщо його не буде на Батьківщині. При цьому необхідно мати на увазі психологічну закономірність яка полягає у тому, що підґрунтям переможних воєн є ідеї зрозумілі та близькі серцю кожного військовослужбовця.

По-друге, бойова готовність військовослужбовців великою мірою визначається ставленням народу до власних збройних сил. Ця закономірність також підтверджується суспільно-історичною практикою.

По-третє, військовослужбовці заражаються емоційним ставленням народу до противника, що також суттєво впливає на активність їхніх бойових дій. Історичний досвід переконливо свідчить, що у бойовищах найчастіше перемагають ті збройні сили, військовослужбовці яких бачать у противнику лютого і ненависного ворога, що посягає на суверенітет та територіальну цілісність їхньої Батьківщини. А це означає, що будь-яка війна вимагає тривалої роботи з формування у суспільстві військового духу нації.

Іншим соціальним чинником, який значною мірою визначає поведінку військовослужбовця у бою, є згуртованість військового підрозділу. Це своєрідне підґрунтя підтримання високої психологічної стійкості та активності окремих військовослужбовців. Аналіз бойових дій засвідчив, що згуртовані відділення, екіпажі та розрахунки під час бойових дій проявляли більшу активність, ініціативу та психологічну стійкість. Останнім часом в арміях провідних країн-членів НАТО велика увага приділяється

створенню у військових підрозділах "системи товариської підтримки". Вважається, що впевненість у товаришах по службі, у тому, що вони нададуть допомогу у разі необхідності, є важливою передумовою рішучих та самовідданих бойових дій кожного військовослужбовця.

Бойові чинники – це широкий спектр змінних, які визначають ті чи ті реакції, стани, поведінку військовослужбовців у бою. Дані військово-психологічних досліджень дозволили виявити особливу дієвість таких бойових чинників, як вид, умови та інтенсивність бойових дій, особливості застосовуваної зброї, надійність засобів захисту, тимчасові, природно-географічні, погодно-кліматичні умови, обсяг та співвідношення втрат сторін [4]. Усі вони призводять до високої психічної та фізичної напруженості під час військової діяльності, неприпустимих помилок і, як наслідок, невмотивованих втрат серед військовослужбовців.

Зазначені чинники здійснюють значний вплив на формування психологічної стійкості військовослужбовців як під час бойової підготовки, так в ході бойових дій. Відтак сучасний військовослужбовець має бути: висококласним фахівцем, професіоналом у своїй галузі; мати достатній рівень фізичної підготовки; володіти необхідною для військової служби сумою знань, умінь та навичок; мати моральну і матеріальну мотивацію до виконання службових обов'язків; бути психологічно стійким та всебічно готовим до ведення бойових дій.

Сучасна російсько-українська війна засвідчила, що рівень підготовленості особового складу окремих військових частин Збройних Сил України до виконання бойових завдань, особливо в "нестандартних" умовах, не завжди відповідають сучасним вимогам [8].

Цілком очевидно, що вдосконалення професійної підготовки українських військовослужбовців необхідно розглядати разом з психологічними проблемами збереження ефективності їхньої військової діяльності та бойової активності.

При цьому особливої актуальності набувають дослідження шляхів та способів

підтримання високої психологічної стійкості та бойової активності особового складу під час ведення бойових дій як найважливіших складових, що забезпечують збереження бойової ефективності військ (сил) та досягнення перемоги у сучасній російсько-українській війні.

Наявна статистика та наукові дослідження стану цієї проблеми переконливо доводять необхідність правильного формування та підвищення бойової активності та психологічної стійкості військовослужбовців під час виконання завдань за призначенням. Так зокрема за статистикою різних воєн та армій, психічні втрати на театрі військових дій складають 6,6–12,7% від загальної чисельності військ (сил) і до 30% від загального числа санітарних втрат [4].

У науковій літературі з проблем посттравматичного стресового розладу та бойової психічної травми, найчастіше зустрічається як середній показник їхнього поширення – 30% від кількості особового складу, який брав участь у бойових діях. Окремі дослідження свідчать, що віддалені наслідки бойового стресу, власне кажучи різний рівень посттравматичного стресового розладу (бойової психічної травми), мають від 50 до 55% учасників локальних воєн та військових операціях за останні десятиліття [4].

Вивчення досвіду ведення бойових дій радянськими військами в Республіці Афганістан засвідчило, що 34% санітарних втрат серед військовослужбовців склали психічні розлади. А дослідження психологічної стійкості особового складу з прикладу льотних екіпажів під час бойових дій у Республіці Афганістан виявило, що зі збільшенням тривалості ведення бойових дій кількість психологічно стійких льотчиків постійно зменшувалася. Вже на четверту-шосту добу з початку участі у бойових вильотах було виявлено екіпажі з низькою психологічною стійкістю. Найбільше їх виявлялося до дев'ятого місяця постійного ведення бойових дій. Проте окремі льотні екіпажі продовжували діяти в бойовій обстановці впевнено та

холоднокровно протягом усього часу перебування в Республіці Афганістан.

Відновлення психофізичних функцій військовослужбовців, які отримали поранення в Республіці Афганістан тривали до трьох місяців після виписки з госпіталю, а відновлення професійної придатності тих, хто був свідком загибелі своїх товаришів і сам, за їхнім висловом, “чудом залишився живим” тривало від трьох до п'яти років [4].

Таким чином, на сьогодні, дедалі очевиднішим є те, що успішне досягнення мети професійної діяльності (виконання бойових завдань) залежить не лише від особливостей та специфіки самої діяльності та навченості військовослужбовця, а й його характерологічних особливостей та особистісних якостей.

Більшість дослідників вважають окремі психофізіологічні та психологічні якості особистості, умовою забезпечення надійності професійної діяльності, провідне місце у якій посідає психологічна стійкість військовослужбовців. Розглянемо її сутність та структуру, що допоможе правильно визначити шляхи та способи її розвитку.

У широкому розумінні забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців полягає в пошуку психологічних, психофізіологічних та інших чинників, які сприяють досягненню стабільно високої ефективності професійної діяльності – виконання бойових завдань. Психологічну стійкість варто розуміти як помірність, рівновагу сталості та мінливості особистості. При цьому мається на увазі сталість головних життєвих принципів та мети, домінуючих мотивів, способів поведінки, реагування в типових ситуаціях. Мінливість проявляється в динаміці мотивів, появі нових способів поведінки, пошуку нових способів діяльності, виробленні нових форм реагування на ситуації. У разі такого розуміння підвалинами психічної стійкості особистості є гармонійна (розмірна) єдність сталості особистості та динамічності, які доповнюють одна одну.

Відтак психологічна стійкість – це властивість особистості, окремими аспектами якої є стійкість, врівноваженість,

опірність, пружність. Вона дає змогу особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність у різних випробуваннях. Психологічна стійкість залежить від врівноваженості як здатності зіставляти рівень напруження з ресурсами своєї психіки та організму. Рівень напруження завжди зумовлений не лише стресорами і зовнішніми обставинами, а й їхньою суб'єктивною інтерпретацією, оцінкою.

Окремі дослідники виділяють два основні типи психологічної стійкості: статичну і динамічну. Статична стійкість передбачає жорсткіші зв'язки між елементами системи, відображає відносну, якісну постійність об'єкта. У динамічній стійкості наявний перехід у якісно інший стан. Вона обумовлена постійними змінами структури та функцій. Доцільно виділити дослідження психологічної стійкості як здатності систем організму людини повертатися до минулого порушеного збуреннями стану, збереження стабільності психологічних станів у часі та забезпечення стабільності адаптаційних реакцій [2, с. 5].

Психологічну стійкість підтримують внутрішні (особистісні) ресурси і зовнішні (міжособистісна, соціальна підтримка). Ресурси особистості, які підтримують її психологічну стійкість та адаптованість і, таким чином, сприяють виникненню та збереженню гармонійного настрою. Це достатньо великий перелік чинників, які стосуються особистісних особливостей та соціального середовища.

Психологічна стійкість є гармонійним розвитком інтелектуальних, емоційно-вольових та особистісно-професійних якостей, які забезпечують успішність професійних дій і поведінкових реакцій під час військової діяльності та реалізації життєвої стратегії. Відтак найбільш значущими для психологічної стійкості особистості, як практично, так і теоретично важливими, є такі напрями: дослідження емоцій; волі; інтелекту та професійної компетентності; механізмів і чинників їхнього розвитку в гармонійному взаємозв'язку. Без урахування або чіткого розуміння цих характеристик психіки

людини неможливо забезпечити її необхідну психологічну стійкість для продуктивної професійної діяльності, забезпечення психологічного захисту і загалом психічного здоров'я. До переліку основних складових психологічної стійкості входять домінанти активності: домінанта пізнання і самопізнання, домінанта діяльності, домінанта інтеракції [2, с. 6].

Повноту наукового дискурсу щодо феномена психологічної стійкості особистості також розкривають такі поняття, як життєстійкість та психологічна готовність. Виходячи з визначення життєстійкості людини найпростішими елементами цього поняття виступають умови її життя та їхні зміни, внутрішній світ, стан здоров'я, емоційно-психічна та мотиваційна сфера людини, особливості її життєдіяльності у побуті і на роботі. Дослідники зазначають, що наявність у людини значущих досягнень та успіхів у житті, певних очікувань і мети у майбутньому, активність щодо подальших досягнень, а також збереження механізмів саморегуляції та самоврядування під час життєдіяльності дає людині розуміння того, що вона сама є суб'єктом свого життєвого шляху і визначає його життєстійкість [9].

Низкою авторів життєстійкість зводиться до поняття "стресостійкість", яке визначається як інтегративна властивість людини і характеризується: 1) необхідним ступенем адаптації індивіда до впливу екстремальних чинників середовища та професійної діяльності; 2) детермінується рівнем активації організму та психіки індивіда; 3) проявляється в показниках його функціонального стану і працездатності [9].

Окремі науковці вважають, що механізми регуляції та специфіка стресостійкості людини обумовлюються такими показниками: а) особливостями мотивації та намірами індивіда; б) наявністю функціональних і оперативних ресурсів; в) особистісними рисами та когнітивними можливостями; г) особливостями емоційно-вольової реактивності; д) ступенем професійної підготовленості та працездатності людини [9].

Аналізуючи діяльність військовослужбовців на сучасному етапі та різноманітні наукові підходи до зазначеного поняття вважаємо, що психологічна стійкість військовослужбовців у широкому значенні – це комплексне психологічне утворення, здатність зберігати функціональну спроможність та відповідність усіх психофізіологічних функцій вимогам підтримання ефективної професійної (бойової) діяльності за різних зокрема й екстремальних ситуацій.

У вузькому значенні, психологічна стійкість військовослужбовців – це інтегральна системна характеристика особистості, динаміка її стійких станів, здатність військовослужбовця бути саморегульованим суб'єктом активності, ідентифікувати і справлятися із зовнішніми та внутрішніми негативними чинниками, які перешкоджають виконанню бойових завдань.

У військовій діяльності психологічну стійкість доцільно розглядати як конкретний комплексний прояв необхідних для військовослужбовця компонентів психіки, що мають певну напруженість у певний момент часу (дотогож рівновага із навколишнім середовищем за екстремальних умов діяльності може бути значно порушена).

Визначення структури психологічної стійкості особового складу під час бойових дій, ґрунтується на традиційному у вітчизняній військовій психології підході до уявлення про структуру психіки. Виділяються такі основні її компоненти:

- емоційний;
- вольовий;
- особистісно-професійний.

Вочевидь, що без відповідної професійно необхідної стійкості емоційного, вольового та особистісно-професійного компонентів психіки не може бути психологічної стійкості загалом. Психологічна стійкість є не простою сумою стійкості цих окремих компонентів, а їхнім інтегральним проявом. Питома вага зазначених структурних компонентів не завжди однакова. Неможливо мати стійкість до усього і завжди. Психологічна

стійкість – це не стійкість загалом. Залежно від характеру діяльності структурні компоненти психологічної стійкості посідають у ній різні “рангові місця” та залежать від конкретних зовнішніх причин, які дезорганізують виконання завдань за призначенням (обстановка, поставлене завдання тощо) та внутрішніх причин – індивідуальних особливостей військовослужбовця (стан, можливості, мотиви) тощо [2, с. 6].

Крім того, як зазначалося вище, значно змінився характер сучасного бою. На сьогодні, його характеризує висока динамічність, залучення великої кількості сил та засобів, ймовірність застосування зброї масової ураження, використання нових тактичних прийомів, ведення бою у населених пунктах в присутності цивільного населення як це було, наприклад, в Маріуполі та Сєвєродонецьку тощо. Усе це призводить до високої психічної та фізичної напруженості, породжує велику кількість психогенних чинників. Тому контроль чинників стресу, своєчасне виявлення психотравмованих завжди були і є вагомими аргументами на користь успіху бою.

Зазначеній закономірності приділяється серйозна увага у провідних країнах-членах НАТО. Західні військові фахівці підходять до неї комплексно. Виходячи з того, що готовність підрозділів до виконання тактичних завдань та тривалість їхнього виконання напряду залежать від ефективності оперативного управління психологічними станами підлеглих, у збройних силах США, ФРН та Канади оперативне управління стресом проводиться багаторівневою структурою консультантів, лікарів, психологів та підкріплюється спеціально розробленими методиками психологічної допомоги військовослужбовцям. Група психологів, психіатрів та їхніх помічників органічно інтегрована до військових частин. Вона організовує взаємодію з медичними структурами, військовими капеланами та священниками місцевих парафій.

Консультанти в штабах військових частин та при командирах підрозділів надають допомогу в плануванні бойових

завдань, враховуючи принципи управління стресом. Помічники психологів першими реагують на зміну поведінки своїх товаришів, намагаються стабілізувати стан особи і переконати її, що ознаки стресу є нормальною реакцією на виняткові обставини, які з часом проходять. Ця психологічна допомога на місцях не потребує ніяких лікувальних заходів, але полегшує гостру реакцію на стрес і, тим самим, запобігає розвитку серйозних психічних розладів [10].

Починаючи з 1999 р., у 2-й дивізії морської піхоти Корпусу морської піхоти США, Кемп-Леджейн, Північна Кароліна запроваджена програма оперативного контролю стресу “OSCAR” – програма оперативного контролю навантаження і боєздатності. Це партнерство нового типу між військовослужбовцями і фахівцями психіатрії. Вона відрізняється від усіх попередніх програм значною підтримкою психічного здоров’я військовослужбовців під час бойових дій, вбудовує експертний контроль психічного здоров’я безпосередньо до підрозділів тактичного рівня, розвантажуючи стаціонарні чи пересувні заклади старшого командування [10].

Під час розгортання у новому позиційному районі, представники групи “OSCAR” здійснюють активний вплив на морських піхотинців, а також продовжують надавати підтримку своїм підрозділам після їхнього повернення. Команда “OSCAR” наводить мости через психологічні бар’єри. Це стає можливим при систематичному впливі на психіку військовослужбовців протягом тривалого часу та їхня підтримка під час бойових дій. Особливістю програми “OSCAR” є запровадження штатних посад сержантів, для подальшої інтеграції завдань підтримання здоров’я особового складу разом з молодшими командирами, які є безпосередніми організаторами оперативного управління стресом у морській піхоті під час підготовки та ведення бойових дій. З метою організації взаємодії між психіатром та керівним складом підрозділів під час планування бойових дій, вони повинні мати бойових досвід, достатню медичну та психологічну підготовку.

У 2003 р. лікарями морської піхоти було обґрунтовано необхідність розширення програми “OSCAR” в усіх трьох дивізіях морської піхоти, у тому числі й у 1-й дивізії морської піхоти, перед тим як вона повернулася до Іраку в лютому 2004 р. Після двох років апробації програми “OSCAR” в наземних бойових операціях за участю корпусу морської піхоти, була розглянута можливість її розширення з метою підтримання усіх структурних елементів Корпусу морської піхоти, у тому числі повітряної складової, підрозділів логістики та резервних сил.

Одним з показників ефективності програми є підтримання морськими піхотинцями методів роботи психіатрів у їхніх підрозділах. Усі три дивізії морської піхоти стали прихильниками програми “OSCAR”, і повітряні сили, і підрозділи логістики запропонували впровадження програми до своїх структурних елементів. Крім того, вже у 2005 р., Корпус морської піхоти мав психіатра з команди “OSCAR” в структурах по роботі з персоналом для координації зусиль з контролю робочих навантажень на морських піхотинців. У Корпусі морської піхоти програми контролю напруги особового складу підпорядкована заступнику коменданта трудових ресурсів та Резервних Справ, а не структур медичної підтримки морської піхоти [10].

У збройних силах більшості країн НАТО об’єктом оцінювання і прогнозування мотивації та психологічної готовності визначена психологічна стійкість (пружність) (англ. Psychological resilience). Для оперативного визначення стрес-чинників бою та психологічної стійкості підрозділу статутними документами армій країн-членів НАТО передбачено зручні параметри оцінки, що дає змогу автоматизувати збір даних особовим складом без спеціальної підготовки. Наприклад, у збройних силах США із середини 90-х рр. XX ст. створена польова комп’ютерна система збору обробки та збереження інформації про стан середовища і його вплив на здоров’я військовослужбовців. З 2007 р. запроваджена модель розвитку

психологічної стійкості, яка забезпечує своєчасний інформаційний ресурс для розуміння та визначення спектру чинників морально-психологічного впливу, визначає повний спектр протидії стрес-чинникам та напрями досягнення необхідних результатів [11].

Зазначений підхід підвищив здатність особового складу окремо розташованих підрозділів до самостійного моніторингу стрес-чинників та здійснення відповідних заходів протидії. Він надає командирам інформацію та практичні стратегії для ухвалення організаційних рішень і надання морально-психологічної підтримки з метою відновлення боєздатності підрозділу та ефективного управління ним в бойових умовах.

За дорученням Міністерства оборони США у 2011 р. групою науковців відомчих та цивільних установ черговий раз були дослідженні питання класифікації чинників бою та оцінки стійкості [11]. Результатом дослідження стало удосконалення моделі розвитку психологічної стійкості підрозділів. На сьогодні, відбувається запровадження до експлуатації нової АСУ GCCS (Global Command and Control System), яка забезпечить проведення заходів, спрямованих на організацію різних видів забезпечення [12].

Позитивні результати функціонування визначеної моделі розвитку психологічної стійкості у Збройних силах Канади дали змогу з 2007 року запровадити зазначені підходи до програми розвитку канадського війська “Road Two Mental Readiness” (R2MR). Зокрема, ресурси R2MR розглядаються для використання у базових програмах військової освіти [13].

Як вважає більшість аналітиків зазначені програми формування психологічної стійкості військовослужбовців провідних країн-членів НАТО є ефективними і спроможними, при раціональному використанні, посилити боєздатність збройних сил будь-якої держави. Відтак перспективну модель морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України загалом і психологічного забезпечення зокрема необхідно

розбудовувати з урахуванням досвіду провідних країн-членів НАТО та практичному досвіді застосування психологічних знань в умовах сучасної російсько-української війни.

Висновки. Внаслідок проведеного теоретичного аналізу проблеми дослідження окреслено категорію стійкості, її забезпечення та сутнісну характеристику, виявлено структуру компонентів психологічної стійкості.

Встановлено, що у військовій діяльності психологічну стійкість доцільно розглядати як конкретний комплексний прояв необхідних для військовослужбовця компонентів психіки, що мають певну напруженість у певний момент часу (дотогож рівновага із навколишнім середовищем за екстремальних умов діяльності може бути значно порушеною).

Узагальнення та синтез існуючих у військово-психологічній думці уявлень, підходів і концепцій дозволили запропонувати авторське визначення психологічної стійкості військовослужбовців, у широкому значенні – це комплексне психологічне утворення, здатність зберігати функціональну спроможність та відповідність усіх психофізіологічних функцій вимогам підтримання ефективної професійної (бойової) діяльності за різних зокрема й екстремальних ситуацій.

У вузькому значенні, психологічна стійкість військовослужбовців – це інтегральна системна характеристика особистості, динаміка її стійких станів, здатність військовослужбовця бути саморегульованим суб'єктом активності, ідентифікувати і справлятися із зовнішніми та внутрішніми негативними чинниками, які перешкоджають виконанню бойових завдань.

Визначення структури психологічної стійкості особового складу під час бойових дій, ґрунтується на традиційному у вітчизняній військовій психології підході до уявлення про структуру психіки. Виділяються такі основні її компоненти:

- емоційний;
- вольовий;
- особистісно-професійний.

Усі компоненти: емоційний, вольовий та особистісно-професійний у взаємозв'язку створюють підґрунтя для вивчення напрямів забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців. При цьому зроблено акцент на аналізі психологічних характеристик зазначеної категорії. Проведений аналіз психологічної стійкості у межах визначеної мети обумовили його спрямованість на вивчення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій у контексті пошуку ефективних методів її забезпечення. У зв'язку з цим привертає увагу концепція оперативного управління стресом "OSCAR", яка ефективно використовується провідними країнами-членами НАТО. Звичайно вона не нова, проте пройшла перевірку часом і довела свою дієвість. Зокрема програмою відпрацьовані реальні механізми надання невідкладної психологічної та психіатричної допомоги в бойових умовах, що, на сьогодні, під час російсько-

української війни, є особливо актуальним. Відтак зазначена програма може бути використаною для удосконалення морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України у ракурсі формування та розвитку психологічної стійкості українських військовослужбовців.

Водночас необхідно передбачити нормативно-правове запровадження моделі розвитку психологічної стійкості українських військовослужбовців до посадових обов'язків командного складу усіх категорій Збройних Сил України.

За межами даної роботи залишилося коло питань, що очікують свого вирішення, а саме дослідження проблеми психологічного супроводу військової служби засобами психологічних тренінгових технологій, які становлять сукупність ефективних навчально-розвивальних інтерактивних прийомів та методів. Розроблення циклу лекцій для командного складу Збройних Сил України з основ екстреної психологічної допомоги підлеглим та особистісної психогігієни.

Список використаних джерел

1. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.06.2022).
2. Лисюк С.Г. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців до екстремальних ситуацій професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 "Психологія діяльності в особливих умовах". Хмельницький, 2011. 18 с.
3. Стасюк В.В. Психологічне забезпечення діяльності військ (сил): підруч. К.: НУОУ, 2014. 504 с.
4. Бочаров М.М. Оцінка рівня психологічної стійкості особового складу в управлінні підрозділами військ (сил). *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. № 1 (56). К.: НУОУ імені Івана Черняхівського. С. 88–92.
5. Ілляк О.О. Методика оцінювання морально-психологічного стану особового складу частин і підрозділів внутрішніх військ [Текст]: навч. посіб. Вид. 2-ге, перер. та доп. Х.: Акад. ВВ МВС України, 2011. 92 с.
6. Vitalii Chornyi, Sergii Boltivets, Mykola Korolchuk, Valentyna Korolchuk, Yurii Ivanov (2021). Motivational Preconditions of Specialist Leadership Development in the Process of Training. *Journal of Higher Education Theory and Practice*. Vol. 21 (14) 2021. P. 183–190. DOI: <https://doi.org/10.33423/jhetp.v21i14.4821>.
7. Донець О.І., Шмігель Д.О. Патологічні зміни фізичного і психічного здоров'я військовослужбовців під впливом екстремальних умов. *Молодий вчений*. 2017. № 4. С. 232–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_4_56. (дата звернення: 12.06.2022).
8. Бойко О. Контроль бойового стресу військовими лідерами. *ГО "Український центр військового лідерства"*. 11 травня 2022 р. URL: <https://enigma.ua/articles/kontrolb-boyovogo-stresu-viysbkovimi-liderami>. (дата звернення: 12.06.2022).
9. Шелухіна О.М. Психотренінгові технології розвитку психологічної стійкості працівників транспортної міліції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія психологічна*. 2012. Вип. 2(1). С. 338–346. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2012_2%281%29_42. (дата звернення: 12.06.2022).
10. Combat and Operational Stress Control / Department of the NAVY. Washington, Headquarters United States Marine Corps, 2010. 221 p.

11. Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military Published: [L. Meredith, C. Sherbourne, and other.]. Santa Monica: RAND Corporation, 2011. 186 p.
12. Бабенко В.П. Застосування інформаційних технологій у військовій справі: історія та сучасність. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX початку XXI ст.: тенденції та закономірності*: зб. наук. праць. К.: ЦП “Компринт”, 2014. Вип. 3. 192 с.
13. Bailey S. Canadian Forces Health Services Road To Mental Readiness Programme MCIF [militari news publications] Surgeon General’s Mental Health Strategy Canadian Forces Health Services Group, 2/2015. 65 p.
14. Синишина В.М. Теоретико-методологічні проблеми формування психологічної стійкості фахівців рятувальних підрозділів МНС. *Проблеми екстремальної та кризової психології*: зб. наук. пр. / Ун-т цивільного захисту України. Вип. 10. Х.: НУЦЗУ. 2011. С. 164–171.

References

1. Konstytutsiya Ukrainy. [Constitution of Ukraine] URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text> (date of application: 12.06.2022).
2. Lysyuk S.H. Zabezpechennya psykholohichnoyi stiykosti viys'kovosluzhbovtiv do ekstremal'nykh sytuatsiy profesynoyi diyal'nosti [Ensuring the psychological resilience of serviceman's to extreme situations of professional activity]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psykhol. nauk: spets. 19.00.09 “Psykhohiia diyal'nosti v osoblyvykh umovakh”. Khmel'nyts'ky, 2011. 18 s. (in Ukrainian).
3. Stasyuk V.V. Psykholohichne zabezpechennya diyal'nosti viys'k (syl) [Psychological support of troops (forces)] : pidruch. K.: NUOU, 2014. 504 s. (in Ukrainian).
4. Bocharov M.M. Otsinka rivnya psykholohichnoyi stiykosti osobovoho skladu v upravlinni pidrozdilamy viys'k (syl). [Assessment of the level of psychological stability of personnel in the management of units of troops (forces)] Zbirnyk naukovykh prats' Tsentru voyenno-stratehichnykh doslidzhen' Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy imeni Ivana Chernyakhov's'koho. № 1 (56). K.: NUOU imeni Ivana Chernyakhov's'koho. s. 88–92. (in Ukrainian).
5. Ilyuk O.O. Metodyka otsinyuvannya moral'no-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu chastyn i pidrozdiliv vnutrishnikh viys'k [Methods of assessing the moral and psychological condition of personnel units and subdivisions of internal troops] [Tekst]: navch. posib. Vyd. 2-he, perer. ta dop. X.: Akad. VV MVS Ukrainy, 2011. 92 s. (in Ukrainian).
6. Vitalii Chorni, Sergii Boltivets, Mykola Korolchuk, Valentyna Korolchuk, Yurii Ivanov (2021). Motivational Preconditions of Specialist Leadership Development in the Process of Training. *Journal of Higher Education Theory and Practice*. Vol. 21 (14) 2021. P. 183–190. DOI: <https://doi.org/10.33423/jhetp.v21i14.4821>.
7. Donets' O.I., Shmihol' D.O. Patolohichni zminy fizychnoho i psykhychnoho zdorov'ya viys'kovosluzhbovtiv pid vplyvom ekstremal'nykh umov. [Pathological changes in the physical and mental health of serviceman's under the influence of extreme conditions] *Molodyy vchenyy*. 2017. № 4. S. 232–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2017_4_56. (date of application: 12.06.2022).
8. Boyko O. Kontrol' boyovoho stresu viys'kovomy lideramy. [Control of combat stress by military leaders]. HO “Ukrayins'kyi tsentr viys'kovoho liderstva”. 11 travnya 2022 r. (in Ukrainian).
9. Shelukhina O.M. Psykhotreninhovi tekhnolohiyi rozvytku psykholohichnoyi stiykosti pratsivnykiv transportnoyi militsiyi. [Psychotraining technologies for the development of psychological resilience of transport police officers] *Naukovyy visnyk L'viv's'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. seriya psykholohichna*. 2012. Vyp. 2(1). s.338–346. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2012_2%281%29_42. (date of application: 12.06.2022).
10. Combat and Operational Stress Control / Department of the NAVY. Washington, Headquarters United States Marine Corps, 2010. 221 p.
11. Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military Published: [L. Meredith, C. Sherbourne, and other.]. Santa Monica: RAND Corporation, 2011. 186 p.
12. Babenko V.P. Zastosuvannya informatsiynykh tekhnolohiy u viys'koviy spravі: istoriya ta suchasnist'. [The use of information technology in military affairs: history and modernity] *Dosvid zastosuvannya zbroynykh syl u svitovykh viynakh i voyennykh konfliktakh XX pochatku XXI st.: tendentsiyi ta zakonomirnosti*: zb. nauk, prats'. K.: TSP “Komprynt”, 2014. Vyp. Z. 192 s. (in Ukrainian).
13. Bailey S. Canadian Forces Health Services Road To Mental Readiness Programme MCIF [militari news publications] Surgeon General’s Mental Health Strategy Canadian Forces Health Services Group, 2/2015. 65 p.
14. Synyshyna V.M. Teoretyko-metodolohichni problemy formuvannya psykholohichnoyi stiykosti fakhivtsiv ryatuvальnykh pidrozdiliv MNS. [Theoretical and methodological problems of formation of psychological stability of specialists of rescue units of the Ministry of Emergencies] *Problemy ekstremal'noyi ta kryzovoyi psykholohiyi*: zb. nauk. pr. / Un-t tsyvil'noho zakhystu Ukrainy. Vyp. 10. KH.: NUTSZU. 2011. s. 164–171. (in Ukrainian).

Summary

*Klochkov V. V. Chief of the Main Directorate
for Moral and Psychological Support
of the Armed Forces of Ukraine, Major General*

**THE CONCEPT AND STRUCTURE OF SERVICEMEN'S PSYCHOLOGICAL RESISTANCE
FOR COMPLETION OF COMBAT TASKS**

Introduction. *The problem of the individual psychological stability in extreme situations is in the various science field of research and especially the psychology of work, ergonomics, occupational health, medicine. This problem is largely fundamental to understanding the psychological mechanisms of efficiency and reliability of servicemen's professional activities, especially in combat conditions. Its analysis shows that it is constantly associated with the action of factors that create extreme situations. These factors are quite diverse. The most common of these are those that can complicate the professional activities of servicemen, including chronic mental overload, dangers and frequent unforeseen emergencies, a high degree of responsibility, prolonged emotional stress, and so on. The analysis of psychological resilience within the defined goal led to its focus on the study of servicemen's psychological resilience to extreme situations in the context of finding effective methods of ensuring it.*

Purpose. *The purpose of the article is to carry out a theoretical analysis of the servicemen's psychological resilience to combat mission, determine its structure and develop the author of the definition in the context of finding effective methods to ensure it.*

Methods. *The methodological basis of the study is a set of general and special methods of scientific knowledge, the use of which allowed ensuring the reliability of the results, achieving the started goals and objectives of the study.*

General scientific methods – analysis, synthesis, generalization, induction, deduction, comparison and formalization, allowed studying the general trends in the concept of “psychological stability”.

Among the special methods that were used during the study, we note: observation, questionnaire, analysis of special literature, expert assessments, etc.

Originality. *The article considers for the first time the problem of servicemen's psychological stability of the Armed Forces of Ukraine in the content of the Russian-Ukrainian war. The peculiarities of modern combat operations are revealed, during which psychological stability and combat activity of personnel under conditions of significant enemy superiority are the most important components that ensure preservation of combat effectiveness of troops (forces) and victory in modern combat. From this point of view, a theoretical analysis of the “psychological stability” concept is carried out, its structure is determined and the author's definition is proposed.*

Conclusion. *As a result of the research problem's theoretical analysis, the category of resilience, its provision and essential characteristics are outlined, the structure of psychological resilience's components is revealed. It is established that in military activity psychological stability should be considered as a specific complex manifestation of necessary for the servicemen components of the psyche that have a certain tension at a certain point in time (in addition, the balance with the environment under extreme conditions can be significantly disturbed).*

Psychological thought of ideas, approaches and concepts allowed to offer the author's definition of servicemen's psychological stability, in a broad sense – it is a complex psychological education, the ability to maintain functional capacity and compliance of all psycho-physiological functions to maintain effective professional (combat) activities in various extreme situations.

In a narrow sense, the psychological resilience of servicemen is an individual's integral systemic characteristics, the dynamics of his stable states, the servicemen's ability to be a self-regulating subject of activity, identify and cope with external and internal negative factors that hinder combat mission.

All components: emotional, volitional and personal-professional in their correlation create the basis to study the areas of ensuring the servicemen's psychological stability.

Key words: *psychological stability; structure; combat mission; extreme situation; emotional tension; psychological support.*

Received/Поступила: 18.06.22.

Korniienko I. O. doctor of Psychological Sciences,
Professor of Psychology chair
Mukachevo State University

<https://orcid.org/0000-0003-1451-4128>

Barchi B. V. candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of Psychology chair
Mukachevo State University

<https://orcid.org/0000-0002-5923-7331>

TRAINING DESIGN IN MARKETING PSYCHOLOGY

The article presents the results of theoretical analysis of the problem about the place and role of training in marketing psychology. Such trainings allow students to bridge theory and practice, and there is substantial research that points to the benefits of this approach. Attention has been focused on the description of the transformation existing and emergence of new marketing tools and technologies. It has been argued that the greatest success will be achieved by whoever correctly predicts the direction of the vector of the training and will apply adequate and advanced marketing tools and technologies.

Key words: training; methods of psychological influence; marketing; marketing tools; traditional marketing complex; the latest marketing technologies.

Introduction. Intensive development of the economy and the media in the XXI century have contributed to the active development of advertising practices in marketing. The new economy is an extreme market with almost no borders. This is an unprecedented fierce competition, the rapid obsolescence of technologies, ideas and professions, the penetration of the Internet in all areas of the economy. But first, the new economy is a saturated and spoiled Customer with a huge choice of goods and services and unlimited access to offers. And such a client requires “extreme” marketing. Advertising influence in marketing has become an integral factor during mental activity of modern human, it forms the needs, value system, self-perception, behaviour.

Advertising technologies in marketing are developing very quickly, giving rise to new psychological phenomena, new socio-psychological problems, at the same time changing the person who requires the search for new tools to influence its consumer behaviour. In this regard, research in the field of marketing and advertising psychology is extremely relevant and requires further development.

Training research has a long tradition within applied psychology dating back to the early 1900s. Over the years, not only has interest in the topic grown but there have been

dramatic changes in both the science and practice of training.

Recently, interdisciplinary trainings have become more common, which allows students to systematize the knowledge gained from different disciplines and acquire practical skills and professional competencies. The measures contribute to the improvement of the educational process: gradual translation of lectures into an active didactic format and intensification of the process of using innovative methods and educational technologies (case methods; business games; trainings; brainstorming techniques, etc.). This allows students to engage in creative communication in the audience, learn to work in a team, increase the effectiveness of perception of the material and the acquisition of other skills.

Training of psychology specialists in the field of marketing has certain specific features. One of the reasons for the specifics of learning is the high degree of differentiation of knowledge, skills, and practical skills of students. The desire of students is to acquire skills in professional activities and efforts to master modern tools of economic management of enterprises. Students gain certain competencies; however, the existing format of their study does not allow students to get a holistic, comprehensive view of how economic organization works in modern conditions. The practical experience of students does not solve

this problem, because the positions they usually hold do not give them access to all the information held by the owners or top managers.

Therefore, it is very important in the educational process to create conditions for the systematic integration of acquired competencies in different activities. The most appropriate means to achieve this goal is the introduction of training.

During the training, informal, casual communication is created, which opens many options for the group to develop and solve the problem for which it came together. As a rule, participants are delighted with training methods, because these methods make the learning process interesting, not burdensome.

L. Karamushka, O. Vynoslavskaya, M. Voitovych, T. Zaychikova, O. Kovalchuk, O. Kredentser, O. Topolenko, G. Fedosova, O. Fil and others visualize the experience of implementing trainings for managers and staff of organizations. Theoretical and methodological developments in training learning technologies are presented in the works of A. Derkach, Y. Emelyanov, V. Lukyanova, Y. Shvalb, T. Yatsenko and others. At the same time, the methods of organizing and conducting trainings on the development of personal and professional qualities in the field of marketing and advertising are not sufficiently reflected in the scientific literature, which led to the choice of topics of our publication.

The purpose of the article to determine the content and features of socio-psychological training as an educational technology in the preparation of future psychologists for professional activities in the field of marketing and advertising. The authors used the description of specific features of marketing thinking as psychological factors of effective business activity, such as: search style of thinking and focus on current customer needs; developing a mechanism for marketing thinking of the individual in the context of training.

Methods. A theoretical analysis of the psychological aspects of training as marketing communications tool.

Originality. The professional training program in Marketing Psychology is to equip

the students with the necessary knowledge and skills to apply marketing strategies and consumer behavioral approaches in real world application. Such training provides students with a foundation in advanced psychology focused on business applications such as consumer decision-making, marketing, persuasion, attitudes, consumer personality, branding and branding strategies, and consumer behavior.

Theoretical, methodological and some practical aspects of the psychology of advertising as a branch of psychological science in general have been studied by domestic and foreign scientists, namely: F. Barden, J. Berger, L. Gerashchenko, P. Graves, R. Dooley, P. Gurevich, V. Zazykin, O. Lebedev-Lyubimov, M. Lindstrom, R. Mokshantsev, E. Plessie, V. Shuvanov and others.

Among the latest research and publications should be noted the work of T. Kompaniets, which studied the features of the use of technologies of psychological influence in advertising as a marketing tool to increase purchasing power [3].

The training aims to teach the students the theoretical and empirical foundations of marketing psychology model of human success, optimal functioning, how well-being is measured, as well as the irrational influence of human decision making in various contexts and settings.

In the specialist program, participants are introduced to the field of marketing psychology and learn the tools, practice, and applied strategies that support organizational, personal, and community productivity, performance, as well as well-being. Participants are explained how to apply marketing psychology in practice, as well as in other settings. Emphasis is placed on learning to use the marketing psychology practitioner model to specifically apply to solve real world problems.

The role of training has also expanded to where today it is viewed as not only a way to enhance individual capabilities but also as a valuable lever for improving team effectiveness and for organizations to gain competitive advantage [7].

It's very important for the participants to be motivated to take part in training. «Motivation is the main thrust that leads towards the accomplishment of objectives» [5].

As the Coronavirus pandemic has given a huge impact on the European labour market the authors state "Within the general theme of youth employment and opportunity, it's important to develop effective models of cooperation, make education and vocational education and train responsive to the needs of the local labour market, match employment and demand by improving analysis and forecast of labour market evolution and needs, support for business creation and development, self-employment" [6].

Training and traditional forms of learning have significant differences. Traditional learning is more focused on the correct answer, and in essence is a form of information transfer and knowledge acquisition. Instead, the training is primarily focused on questions and search. In contrast to traditional training forms of learning fully cover the full potential of person: the level and scope of his/her competence (social, emotional, and intellectual), independence, ability to make decisions, to interact and more. Of course, the traditional form of knowledge transfer is not in itself a negative thing, but in a world of rapid change and continuous aging of knowledge, the traditional form of learning has a narrow scope.

The purpose of the training is to help students master the methodology and appropriate tools of the process approach to psychological management of the enterprise and gain experience in the systematic integration of acquired competencies [4].

In the process of achieving this goal the following tasks are solved: mastering the basic categories and concepts of process management of the enterprise; ability to form a complex business model of the enterprise; gaining experience in performing analytical functions in enterprise management; gaining experience of teamwork in the process of making managerial decisions; mastering the method of summarizing the results of enterprises, culture, and techniques of presentations.

The basis for solving these problems are those situations that are provided by the scenario of the business game. Since the training involves the justification of both strategic and tactical decisions throughout the training period, there is an effect of acquiring the most important competencies in their complex combination. This makes this psychological training very useful for students who are studying for a master's degree and have a variety of basic higher education and different levels of practical experience.

Training is rightly considered to be the most effective technology for acquiring specific knowledge, skills, and abilities, but even the most effective training can be ineffective in practice due to the mistakes of the coach in the process.

The coach must have not only theoretical knowledge, general education, a high level of emotional and social intelligence, but also have their own experience and practical skills in applying the knowledge he teaches. Most training mechanisms are based on knowledge of personality and developmental psychology, general and social psychology (group work theory), psychodiagnostics, psychocorrection, but misunderstanding the basics of psychology often leads to inconspicuous but very significant mistakes, given their impact on learning effectiveness in training format.

We suggest considering what psychological aspects of work the coach should pay attention to. First, the coach himself/herself, his/her personal characteristics, knowledge, skills, abilities are, to some extent, a means of developing both the individual and the group. Given this, it is important to be self-aware of the role of coach and the responsibility imposed by this role. The role of the coach reflects his/her position in the group structure and is always in close interaction with group processes, with certain expectations of group members, and therefore, the coach will need role flexibility - the ability to take different roles based on the current situation.

The effectiveness of the use of psychological training is the flexible adjustment of individual modules and time. Thus, for undergraduate students during the training we can emphasize its various aspects (logistics, marketing, advertising), in addition,

the joint work of the training group to achieve the goal with the organizational support of the teacher-trainer creates the necessary conditions for behavioral competencies. Another positive aspect of the training should be the development of skills to present the results of the team's actions. It is in this area that students' analytical and oratory skills are manifested and consolidated.

Prior to the beginning of the game activities, students choose the strategy of activity and development during the first lesson while getting acquainted with the methodical materials on the business game. This is done by discussing possible strategic alternatives in teams. The adopted general and functional strategies with a brief justification are reflected in the presentation materials.

Then, after the formation of the strategy, students determine a set of tactical decisions for each game period. A brief analysis and relevant considerations to justify the decisions are made in each game period [1].

Psychological trainings are based on the basic principles of working with students, namely, the use of discussion style of teacher communication in the classroom through constant mutual exchange of information with students (experience, experience, theoretical developments) to build a mutual learning process between student and teacher; focus on attracting students' own experience to specify the theoretical provisions of the discipline; consideration of theoretical provisions of the discipline during lectures on case materials or through the implementation of demonstration tasks that clearly confirm certain patterns and trends.

Classes can be built using modern forms and methods of teaching: interactive lecture, which includes a mini-lecture (up to 20 minutes) and discussion (an example of application; involvement in the discussion, sometimes deliberately provoking the creation of conflict situations) - (up to 15-20 min.); case or practical task on this block (up to 20 minutes); summarizing - approximately 5 minutes.

It is important to emphasize the need to use in the educational process several innovative tools that allow to get the maximum learning effect in terms of activating students and mastering the basic principles of the discipline. All of them are focused not on mechanical memorization of information, but

encourage thinking, analysis, critical comparison of information in each context based on the use of the considered theoretical provisions. These include the encourage to associative thinking; periodic performance of general tasks or providing interesting information on business management in order to keep the attention of participants; conducting economic business simulation in the intersessional period and in practical classes, in which students have the opportunity to make real decisions while managing companies in the virtual market and receive; organization of visits to modern enterprises and meetings with senior management of leading companies operating in the market, in order to learn the best management practices "first hand" [2].

It is important to note that the traditional presentation of the material in the format of "lectures – practical" is not effective. The desire to impart the maximum amount of knowledge to students, hoping that they will be needed in the future, cannot take into account the infinite number of contextual options, and therefore the value of such "information content" is minimal; it is more important to understand and know what decisions should be made to achieve the desired result based on the basic theoretical principles of the discipline; knowledge of models, approaches, calculation algorithms does not guarantee the formation of competencies related to effective decision-making in a situation of uncertainty; knowledge and experience gained in the context of the recent past - do not work; therefore, there is always a high probability that there is a specialist in the audience, whose statement can significantly affect the correct perception of the example.

It should be kept in mind that success algorithms found outside of each person's or business's practice become ineffective; the role of the trainer in the audience is not to give "correct answers" to questions that arise in certain areas of activity (because they simply do not exist), but to encourage students to formulate correct questions by setting the right guidelines in their subject area.

The main guideline during the training in marketing and advertising is problem-based learning, it is necessary to start from the existing problem and real practice, forming an

educational resource that helps people think, analyse, and develop.

The effectiveness of any training is measured by quantitative and qualitative parameters. In generalized form, the technology of effective training involves determining the duration and separation of stages of training, based on the goal. The first stage (strategic), as a rule, involves setting a goal, agreeing on goals, forming a package of tasks, and standardizing the requirements for results. The work in the second (technological) stage is aimed at solving issues focused directly on achieving the goal. The third (final) stage involves obtaining a specific result, which, depending on the goal may be a strategic plan, a model of action or a specific project.

Accordingly, when considering modern approaches to the assessment of training, it is necessary to pay attention to the following aspects of assessment: on the part of students - career-pragmatic assessment is carried out; on the part of teachers - pedagogical and research, which considers the following components: preparatory work; teamwork and individual contribution of each participant, assessment of the ability to combine theory and practice and the effectiveness of training.

Conclusion. Ultimately, the effectiveness of training is measured by qualitative parameters embodied in the competencies acquired in the training process, in accordance with modern professional requirements of the specialist in the labour market, marketing and advertising, as well as education standards. Thus, the main feature of training in the field of marketing is their focus on the formation of experience in the behaviour of specialists in the professional environment, their focus on achieving specific results.

Thus, the use of psychological training allows graduates not only to gain the necessary knowledge and skills, but also to form a

system of professional competencies that will allow them to successfully perform the functions of psychological management in modern companies and have certain competitive advantages in Ukraine.

Significant spread of training technologies and their high effectiveness require meticulous attention to creating scientifically sound conditions for their appropriate use in the educational process.

Suggestions for improving training activities in the field of marketing and advertising are the following: the use of training as a key element in teaching professionally-oriented disciplines; wider introduction of interdisciplinary complex trainings into the educational process; expanding the time frame of the training process; improving the criteria for evaluating training sessions; use in teaching both basic and professionally-oriented disciplines, the developed arsenal of innovative methods and educational technologies such as case-methods, business games, trainings, techniques of “brainstorming”, etc .; combination of disciplines of basic and professional training on the basis of knowledge management system with further wide use of this system in training activities; improving the technical base that provides training.

Prospects of our further research. An important area of further research is the development of: methods aimed at forming significant specific combinations of components of marketing thinking and value orientations that optimize the business activities of future psychologists in the field of marketing; development, implementation and development in the direction of creative and exploratory corrective and developmental program of marketing thinking of psychologists, which will contribute to the development of their effective professional activities.

Reference

1. Ihry doroslykh [Adult games]. Interaktyvni metody navchannya [Interactive teaching methods] 2005. [order. L. Galitsin]. K. Red. general ped. Gaz., 128 p. (in Ukrainian).
2. Karamushka L.M. (2004) Psykholohiya osvitynoho menedzhmentu [Psychology of educational management]: *textbook. manual for higher education. institutions*. K. Lybid, 424 p. in (Ukrainian).
3. Kompaniets T.I. (2015). Psykholohichni aspekty reklamy yak instrumentu uspishnoho zbutu produktsii [Psychological aspects of advertising as an instrument of successful sales of products]. *Visnyk Berdianskoho universytetu menedzhmentu i biznesu* [Bulletin of Berdiansk University of Management and Business], No. 2, P. 46–49 (in Ukrainian).
4. Chernyavskaya, T.P. (2017). Mekhanizm motyvatsiynoyi spryamovanosti osobystosti menedzhera u protsesi profesiynoho rozvytku [The mechanism of motivational orientation of the manager's personality in the

process of professional development]. *Bulletin of Odessa University named after II Mechnikov. Psychology*, Vol. 22. Issue 2 (44). 169-176. (in Ukrainian).

5. Korniienko I. Barchi B. (2020). Enriching the coping behavior repertoire and motivation of the unemployed using metaphors. *International journal of scientific & Technology research*. India, Volume 9. Issue 04. P. 1416-1422. (in English).

6. Korniienko I. Barchi B. (2020). Perception of Unemployment Reasons during Coronavirus Lockdown in Ukraine. *Journal of intellectual disability - diagnosis and treatment*. – Ontario, Canada, 2020. Volume 8, Issue 3. P. 527- 537. (in English).

7. Noe, R. A., Clarke, A. D. M., & Klein, H. J. (2014). Learning in the twenty-first-century workplace. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1, 245–275. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-031413-091321> (in English).

Резюме

Корнієнко І. О. доктор психологічних наук,
професор кафедри психології

Мукачівський державний університет
<https://orcid.org/0000-0003-1451-4128>

Барчі Б. В. кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Мукачівський державний університет
<https://orcid.org/0000-0002-5923-7331>

ТРЕНІНГ У ПСИХОЛОГІЇ МАРКЕТИНГУ

У статті представлені результати теоретичного аналізу проблеми про місце та роль тренінгу в психології маркетингу. Тренінги дозволяють здобувачам вищої освіти поєднати теорію та практику. Акцентовано увагу на описі трансформації існуючих та появи нових маркетингових інструментів та технологій. Стверджується, що найбільших успіхів досягне той, хто правильно спрогнозує напрямки вектора навчання та застосує адекватні та передові маркетингові інструменти та технології.

Головною метою статті є теоретичне обґрунтування змісту та особливостей тренінгу як освітньої технології у підготовці майбутніх психологів до професійної діяльності у сфері маркетингу та реклами. Автори використали опис особливостей маркетингового мислення як психологічних факторів ефективної професійної діяльності, таких як: пошуковий стиль мислення та орієнтація на поточні потреби; розробка механізму маркетингового мислення особистості в процесі участі у тренінгу.

Аналіз наукових джерел. Теоретичні й методичні напрацювання з тренінгових технологій навчання викладено у працях А. Деркача, Ю. Ємельянова, В. Лук'янової, Ю. Швалба, Т. Яценко та ін.; досвід окреслення практичних аспектів психології реклами як галузі психологічної науки у сфері маркетингу досліджували Ф. Барден, Й. Бергер, Л. Геращенко, П. Грейвз, Р. Дулі, П. Гуревич. Т. Компанієць визначає особливості використання технологій психологічного впливу в рекламі як інструментів маркетингу для збільшення купівельної спроможності

Обґрунтовано, що тренінг є найефективнішою технологією оволодіння конкретними знаннями, навичками та вміннями. Визначено психологічні аспекти у роботі тренера. У процесі тренінгу набувається досвід виконання аналітичних функцій в управлінні підприємством; отримується досвід командної роботи в процесі прийняття управлінських рішень. З'ясовано, що головний орієнтир під час проведення тренінгу з маркетингу та реклами є навчання на основі вирішення проблем, учасникам необхідно відштовхуватись від існуючої проблеми і реальної практики, формуючи освітній ресурс, що допомагає людині думати, аналізувати і розвиватись. Узагальнено, що результативність будь-якого тренінгу вимірюється кількісними та якісними параметрами.

Висновки. З'ясовано, що використання психологічного тренінгу дає можливість випускникам отримати не тільки потрібні знання та уміння, але й сформувати систему професійних компетенцій, які дозволять їм успішно виконувати функції психологічного управління в сучасних компаніях і мати певні конкурентні переваги у сфері маркетингу. Складено пропозиції щодо вдосконалення тренінгової діяльності у галузі маркетингу та реклами. Напрямком подальших досліджень визначено розробку методики, направленої на формування істотних специфічних поєднань компонентів маркетингового мислення і ціннісних орієнтацій, що оптимізують бізнес-діяльність майбутніх психологів у галузі маркетингу та розробку і впровадження коректувально-розвиваючої програми маркетингового мислення психологів, яка буде сприяти розвитку їх ефективній професійній діяльності у сфері маркетингу.

Ключові слова: тренінг; методи психологічного впливу; маркетинг; інструменти маркетингу; традиційний комплекс маркетингу; новітні технології маркетингу.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 14.06.22.

Кривець Л. В. доктор філософських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (соціально-гуманітарних проблем) кафедри суспільних наук Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, радниця начальника університету з гендерних питань
<https://orcid.org/0000-0001-7451-5208>

Сасенко О. Г. кандидат технічних наук, начальник кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут
<https://orcid.org/0000-0001-7127-6686>

Телелим І. В. кандидат політичних наук, викладач Одеський державний аграрний університет
<https://orcid.org/0000-0002-6968-6616>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ГЕНДЕРНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Гендерна рівність у Збройних Силах України - це рівні права і рівні можливості для чоловіків і жінок; це рівна відповідальність представників обох статей за захист нашої держави, рівний доступ до ресурсів та інформації і, як наслідок, - рівні обов'язки і рівний внесок в підвищення обороноздатності України.

Досвід перших місяців активної фази бойових дій 2022 року продемонстрував, що шлях до перемоги вимагає об'єднання зусиль всіх верств населення, тому дуже важливо долучити до захисту держави представників всіх статей, релігійних конфесій, етнічних груп, консолідувати все українське суспільство задля ефективної підтримки Збройних Сил України та підвищення обороноздатності держави.

Проте, незважаючи на явні успіхи та позитивні здобутки Збройних Сил України на початку 2022 року, під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, на жаль у військах мали місце численні прояви дискримінації за ознакою статі, на мінімізацію і подолання яких і спрямована ця стаття.

Ключові слова: гендерна рівність; Збройні Сили України; гендерна дискримінація; соціально-психологічні аспекти; євроатлантичні цінності; демократизація українського війська; військова діяльність.

Вступ. Гендерна рівність між чоловіками і жінками є однією з базових демократичних євроатлантичних цінностей. Тих цінностей, на захист яких українці як нація встали під час Революції Гідності 2013-2014 років. Тих цінностей, що ми продовжуємо захищати зараз, у 2022 році, під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України. Важливо підкреслити, що гендерна рівність - це не примха керівництва, не данина моді, не реакція на запити наших західних партнерів - це необхідність і вимога часу.

У 2022 році під час активної фази війни Росії проти України жінки військовослужбовці та працівники ЗС України разом з чоловіками не вагаючись стали на захист держави. В той час як

представниці рядового, сержантського та офіцерського складу виконують завдання за призначенням у бойових умовах – цивільні працівники і працівниці, викладачі та науковці продовжують проводити освітню підготовку особового складу, здійснюють науковий супровід, виступають з громадськими ініціативами, взаємодіють з волонтерськими організаціями, підтримують Збройні Сили України на міжнародній арені в науковому та інформаційному просторі.

Досвід перших місяців активної фази бойових дій 2022 року продемонстрував, що шлях до перемоги вимагає об'єднання зусиль всіх верств населення, тому дуже важливо долучити до захисту держави представників всіх статей, релігійних

конфесій, етнічних груп, консолідувати все українське суспільство: представників бізнесу, журналістів, наукову спільноту, освітян і громадських активістів задля ефективної підтримки Збройних Сил України та підвищення обороноздатності держави. Проте, незважаючи на явні успіхи та позитивні здобутки Збройних Сил України на початку 2022 року, під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, на жаль у військах мали місце численні прояви дискримінації за ознакою статі, на мінімізацію і подолання яких і спрямована запропонована стаття.

Теоретичне підґрунтя. Впровадження принципу гендерної рівності на засадах демократичних принципів у світовій практиці має довготривалу історію. Одним із перших базових нормативних актів з даної проблематики стала Загальна декларація прав людини, яка була затверджена Генеральною Асамблеєю ООН в 1948 р., де рівні права чоловіків та жінок були визначені як один із головних факторів стабільності у світі та Конвенція ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 19 грудня 1979 р. і ратифікована Україною 19 грудня 1980 року.

Серед міжнародних нормативно-правових документів, що заклали рамку для формування гендерної політики переважної більшості країн світу була Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, Мир, Безпека”, затверджена 31 жовтня 2000 року. Резолюція однією з найбільш важливих резолюцій РБ ООН у сфері політики безпеки. Цей документ наголошує на важливій ролі жінок у запобіганні і врегулюванні конфліктів та в розбудові миру, а також закликає держави-члени забезпечити більш активну участь жінок на всіх рівнях прийняття рішень в національних, регіональних і міжнародних інститутах, у механізмах запобігання, управління та вирішення конфліктів [5].

Відповідно до Стратегії гендерної рівності Ради Європи на 2018-2023 роки гендерна рівність передбачає рівні права для жінок і чоловіків, дівчат і хлопців, а

також їх однакову значимість, можливості, обов’язки та участь у всіх сферах суспільного й приватного життя. Так само вона означає рівний доступ жінок і чоловіків до ресурсів та справедливий розподіл цих ресурсів між ними [7].

Окремо слід підкреслити, що протягом останніх десятиліть значна увага впровадженню принципу гендерної рівності приділяється і у Північноатлантичному Альянсі. Важливим аспектом реалізації гендерної політики НАТО є *гендерна інтеграція* - стратегія досягнення гендерної рівності у збройних силах країн-членів та партнерів НАТО через активізацію залучення жінок та чоловіків до ефективного виконання завдань за призначенням на всіх рівнях, з метою врахування інтересів та досвіду обох статей [2; 8; 9].

В озвученому контексті слід зазначити, що у зв’язку з війною Російської Федерації проти України, артикуляції українською державою шляху до Європейського Союзу та НАТО, актуальність необхідності проведення гендерних реформ у секторі безпеки та оборони України не викликає сумнівів, адже протягом 2014-2022 рр. національна та соціально-політична свідомість українців зазнала фундаментальних змін. Підвищився рівень відповідальності та самосвідомості військовослужбовців, значно збільшилась кількість жінок, що продемонстрували готовність і здатність відстоювати національні інтереси зі зброєю у руках. Прийшов час, коли жінку-військовослужбовця в Україні почали сприймати не як виняток, а як професіонала, що добровільно опановує обрану спеціальність [7, с. 131-137].

У наукових працях численних українських дослідників і дослідниць: Олени Волобуєвої, Алли В’яткіної, Світлани Ганаби, Ольги Гончаренко, Олега Гуцина, Валентина Зьолки, Наталії Камінської, Ганни Каракуркчі, Лариси Компанцевої, Людмили Кримець, Оксани Критенко, Катерини Левченко, Руслана Мусевича, Григорія Сухоради, Марії Чеховської та інших висвітлено фундаментальні питання теорії та практики

інтегрування гендерних підходів в освітній процес закладів вищої освіти сектору безпеки і оборони України; розкрито сутність, структуру, зміст, форми та методи впровадження гендерної складової у різні види повсякденної діяльності; запропоновано уніфікований підхід до забезпечення гендерної рівності у секторі безпеки і оборони України та подано практичні рекомендації щодо його застосування. [5].

Методи дослідження. Методологічні принципи дослідження соціально-психологічних аспектів протидії гендерної дискримінації у Збройних Силах України ґрунтуються на положеннях критичної соціальної теорії, сформованої на її основі соціальної філософії, що визначають загальні принципи суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної взаємодії на інституційному рівні суспільної практики на даному етапі її соціально-історичного та культурно-цивілізаційного розвитку України [3].

Міждисциплінарний підхід у поєднанні з методом екстраполяції результатів дозволив значну увагу зосередити на узагальненні досвіду і презентації практичних рекомендацій, що обумовлюють зв'язок існуючих підходів щодо розуміння принципу гендерної рівності у Збройних Силах України, та з'ясуванні сутнісних аспектів соціальної взаємодії, що лежать в його основі.

Результати обговорення. Важливо зазначити, що у процесі реформування Збройних Сил України на шляху до підвищення ефективності виконання ними основних завдань: оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, – гендерна рівність є одним із основних принципів, що закладається в фундамент сучасної воєнної політики української держави. Протягом 2014-2022 років концептуально-системні засади принципу гендерної рівності в Збройних Силах України успішно втілюються та еволюціонують. Зокрема й завдяки практичній реалізації Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 “Жінки, мир, безпека” та Річної національної

програми під егідою Комісії Україна-НАТО, що щороку включає в себе значну частину зобов'язань української держави щодо формування гендерної політики в Збройних Силах України відповідно до стандартів та директив Північноатлантичного альянсу [1; 4; 5; 7].

Враховуючи широкий спектр проаналізованих як національних, так і міжнародних нормативно-правових документів та наукових досліджень, автори визначають *гендерну рівність* у Збройних Силах України - як рівні права і рівні можливості для чоловіків і жінок; як рівну відповідальність представників обох статей за захист нашої держави, рівний доступ до ресурсів та інформації і, як наслідок, - рівні обов'язки і рівний внесок в підвищення обороноздатності України. *Гендерна дискримінація* - це будь-яка дія, яка спричиняє отримання більших прав, можливостей, повноважень, привілеїв чи винагороди через стать [6].

Досвід перших трьох місяців активної фази бойових дій 2022 року в Україні засвідчив низку випадків дискримінації за ознакою статі у Збройних Силах України. Певною мірою, причиною цих випадків є підвищений рівень соціальної напруги в країні, певна невідповідність національного законодавства нормам міжнародного гуманітарного права та реаліям війни та збільшений психологічний тиск на військовослужбовців і працівників Збройних Сил України.

Слід підкреслити, що окреслені нижче випадки дискримінації фіксувалися за результатами персональних і колективних звернень військовослужбовців та працівників Збройних Сил України до радників з гендерних питань у першій половині 2022 року. З огляду на необхідність збереження персональної інформації в статті не будуть зазначені кількісні показники, імена та прізвища фігурантів, номери військових частин та назви установ і організацій, представники яких в усній або письмовій формі звертались за допомогою чи консультацією - вся інформація подаватиметься узагальнено.

1. Значна частина звернень спрямована на оптимізацію системи соціального захисту та матеріально-технічного забезпечення у військових частинах потреб жінок-військовослужбовців, особливо засобами індивідуального захисту та особистої гігієни. Окремо зверталась увага на відсутність у Збройних Силах України спідньої білизни, розробленої з урахуванням антропологічних ознак та реальних потреб жінок-військовослужбовців. У перший місяць війни потреби жінок в озвученому контексті забезпечувались переважно із залученням волонтерської допомоги.

2. Певна низка звернень надходила як від чоловіків, так і від жінок-військовослужбовців і працівників ЗС України щодо окремих рішень керівництва військових частин про тимчасове усунення жінок від виконання завдань за призначенням чи виконання посадових обов'язків на території військових частин у лютому-березні 2022 року.

3. В перші місяці війни мали місце випадки переведення жінок-військовослужбовців в інші військові частини, де проходження служби було пов'язане з меншими ризиками для життя і здоров'я.

4. Важливо відзначити також випадки скарг військовослужбовців-жінок про важкість або неможливість поєднувати виконання обов'язків військової служби і обов'язків по догляду за неповнолітніми дітьми, що спричиняло бажання деяких жінок звільнитися з лав Збройних Сил України.

5. Певна частина скарг спрямована на низький рівень культури особового складу Збройних Сил України, що під час активної фази війни значно знизився у зв'язку з психологічною напругою. Деякі жінки-військовослужбовці та працівниці ЗС України відмічали неприховану агресію в свій бік з боку офіцерів-чоловіків в межах військового колективу. Цей факт фіксуємо відповідно до звернень військовослужбовців-жінок та працівників ЗС України, що зазнали дискримінації на службі протягом лютого-березня 2022 року.

6. Нажаль, у деяких військових частинах Збройних Сил України протягом першої половини 2022 року мали місце звинувачення в сексуальних домаганнях у ланці керівник-підлеглий, коли командир/начальник пропонував підлеглий жінці-військовослужбовцю особисту протекцію в обмін на сексуальні послуги. За фактами сексуальних домагань в військах відкрито кримінальне провадження. Деталі не розголошуємо в інтересах слідства.

З огляду на наведену інформацію робимо рекомендацію для керівників/начальників установ/організацій та структурних підрозділів Збройних Сил України: *Заборонити сексуальні стосунки в військах між особами, що перебувають в відношеннях прямого чи безпосереднього підпорядкування!*

Озвучені вище випадки дискримінації за ознакою статі у Збройних Силах України вимагають відповідної протидії. Певним чином вирішення окреслених питань вже знайшли відображення у Стратегічних сесіях щодо внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 № 1544-р "Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 "Жінки, мир, безпека" на період до 2025 року", що відбулись у червні 2022 р., засіданні "Defense and Security Sector Response to CRSV in Ukraine: Status and Prospects" (Реагування сектору безпеки і оборони на сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом в Україні: стан і перспективи), що відбулось 16 червня 2022 під керівництвом Урядової уповноваженої з питань гендерної політики України спільно з Програмою "Технічна експертиза та передача потенціалу для підтримки реформ" (PROTECT). Окреслені заходи мають на меті розглянути критичні проблеми та можливості сектору безпеки і оборони щодо документування та розслідування сексуального насильства пов'язаного з конфліктами, збору доказів та їх допустимості, етичного поведіння та застосування підходів, орієнтованих на постраждалих, а також необхідних змін до законодавчої та нормативної бази.

Слід більш детально окреслити соціальні та психологічні чинники, що спричинили значне збільшення випадків дискримінації за ознакою статі у Збройних Силах України на початку 2022 року.

Соціальні чинники, що негативно впливають на прояви гендерної дискримінації в українському суспільстві:

1. Значний рівень соціальної напруги в суспільстві, що зіткнулось з реаліями повномасштабного вторгнення ворожої армії на територію нашої країни.

2. Переосмислення та розрив соціальних зв'язків, біполярний поділ суспільства на “своїх” і “чужих”, при тому, що до останньої категорії через неспівпадіння поглядів на сутність війни могли бути віднесені найближчі родичі чи близькі.

3. Ускладнення або неможливість задоволення базових соціальних потреб суспільства через активні бойові дії або загрозу життю і здоров'ю людей.

4. Недостатній рівень соціальної культури населення, не значний рівень обізнаності загалом щодо прогресивних демократичних цінностей та етичних норм.

Психологічні чинники, що негативно впливають на прояви гендерної дискримінації в українському війську:

1. Підвищений рівень стресу, виконання завдань на межі фізичних і психічних можливостей.

2. Значна психічна напруга, яку спричиняє максимальна концентрація на виконанні бойових завдань.

3. Стан фрустрації, що може бути викликаний усвідомленням ризиків та втрат під час виконання обов'язків військової служби.

4. Амбівалентні стани, бажання піклуватись про власну родину і виконувати службові обов'язки одночасно.

5. Втома, ускладнені можливості щодо забезпечення повноцінного відпочинку.

Важливо підкреслити, що Національний університет оборони України імені Івана Черняховського є флагманом вищої військової освіти в Україні, де здійснюється підготовка слухачів оперативного та стратегічного рівнів. Для інтеграції принципу гендерної рівності в

сектор безпеки та оборони України в Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського створено навчальний курс у системі дистанційного навчання з питань гендерної рівності і основ гендерної політики для представників сектору безпеки та оборони України. Дистанційний курс дає можливість ознайомитись з нормативно-правовою базою, результатами сучасних наукових досліджень з гендерних питань [7].

На подолання гендерної дискримінації у Збройних Силах України у червні 2022 року в Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського розроблено “Порадник з протидії гендерної дискримінації у Збройних Силах України”. У пораднику враховано досвід сучасної війни Російської Федерації проти України та ті виклики, з якими зіткнулися військовослужбовці у зв'язку з оголошенням воєнного стану. Видання розповсюджено по військах, установах/організаціях та закладах освіти безкоштовно. Електронна версія порадника розміщена в електронній бібліотеці НУОУ ім. Івана Черняховського.

З метою інформування широкого загалу, вважаємо за потрібне викласти деякі позиції, що містяться в Пораднику.

Для командирів/начальників:

1. Гендерна дискримінація - це будь-яка дія, яка спричиняє отримання більших прав, можливостей, повноважень, привілеїв чи винагороди через стать.

2. Не дозволяєте собі проявів гендерної дискримінації, не допускайте надання додаткових привілеїв представникам окремої статі. Вимагайте того ж від всіх підлеглих.

3. Пам'ятайте про те, що жінки-військовослужбовці не слабка стать, вони повноцінні бойові одиниці, рівноцінні членкині військового колективу, бойові товаришки, посестри, мають бути достойні поваги не менше за ваших підлеглих-чоловіків.

4. Під час постановки задач і оцінки діяльності підлеглих намагайтесь позбутися упередженості, уникайте дискримінаційних суджень, не апелюйте до

статі під час аргументації, варто зосередитись на показниках кількості, якості та ефективності.

5. Стимулюйте підлеглий особовий склад незалежно від статі постійно підвищувати рівень психічної стійкості і фізичної витривалості. Спонукайте до занять спортом, надавайте перевагу командним видам спорту як елементу team building, формуючи змішані команди з представників всіх статей.

6. Зважайте, що у ваших підлеглих різні потреби. Не варто зневажливо ставитись до задоволення цих потреб. За можливості, якомога більше спілкуйтесь з особовим складом, цікавтесь їх емоційним станом. У разі необхідності - звертайтеся до психологів та гендерних радників.

7. Найбільш цінною якістю злагоджених військових колективів є довіра до керівника з боку підлеглих. Ця довіра не зможе сформуватись без поваги до підлеглих з боку керівника. Командир-лідер в першу чергу мотивує особистим прикладом, широко застосовує заохочення і уникає надмірних покарань особового складу [6, с.5].

Для військовослужбовців-жінок:

1. Гендерна рівність у війську - це не про привілеї для жінок! Ви маєте прагнути до рівного ставлення та рівного визнання, чого неможливо досягнути без рівної відповідальності і рівних із чоловіками обов'язків.

2. Ви маєте бути психічно стійкими і фізично витривалими, постійно підвищувати власну професійну майстерність, прагнути набутти практичного досвіду. У війську ще багато стереотипів по відношенню до жінок-військовослужбовців - ви маєте служити так, щоб їх здолати.

3. Якщо ви відчуваєте по відношенню до себе дискримінаційну поведінку з боку колег чи керівництва - не мовчіть! Скажіть про це! Іноді люди і не здогадуються, що своїми діями чи словами можуть образити інших.

4. Будьте уважними до деталей. Намагайтесь викорінити найменший прояв дискримінації у підрозділі. Не дозволяйте собі також дискримінаційної поведінки по відношенню до інших.

5. Намагайтесь розширити свої знання щодо впровадження принципу гендерної рівності у війську. За потреби, взаємодійте з гендерним радником. Підтримуйте інших жінок, якщо вони звернуться до вас за порадою чи допомогою [6, с.8].

Для рядового особового складу:

1. З повагою і розумінням ставтесь один до одного в межах військового колективу, незалежно від статі. Ви всі різні, але рівні перед необхідністю разом захищати Батьківщину.

2. Під час спілкування не акцентуйте увагу на відмінностях: у кожного свої потреби, мотиви, смаки, вподобання, свій досвід. Але лише в єдності ваша сила. Шукайте шляхи до взаєморозуміння, демонструючи взаємо підтримку всім членам військового колективу, незалежно від статі.

3. Забудьте про "традиційні чоловічі та жіночі ролі". В армії жінка - не обслуговуючий персонал і не слабка стать. Ставтесь до жінок, як до рівних собі. Не заохочуйте демонстрацію слабкості від жінок-колежанок. Не пропонуйте жінкам допомогу доки вони самі не звернуться по неї.

4. В разі, якщо ви відчуваєте, що у спілкуванні ви поведетесь по відношенню до колег не етично, що ваша поведінка може їх образити, зашкодити їх честі і гідності - зупиніться! Визнайте провину! Попросіть вибачення! І не дозволяйте собі в подальшому подібної поведінки. Станьте кращою версією самого себе - це дозволить вам "рости над собою" і вдосконалюватись [6, с.10].

Під час взаємодії зі ЗМІ:

1. Пам'ятайте, що ви є обличчям нашої України в очах споживачів продукції, що розповсюджують як національні, так і міжнародні засоби масової інформації. Намагайтесь виглядати і висловлюватися гідно.

2. Слідкуйте за власним мовленням, обдумуйте висловлення перед тим, як їх озвучити, не припускайтесь дискримінаційних суджень, що можуть принизити честь і гідність як окремої особи, так і групи осіб за національними,

расовими, релігійними або гендерними ознаками.

3. Варто розуміти, що ЗМІ зацікавленні у пошуках яскравих сюжетів, сенсаційний фактів тощо. Проте у взаємодії з засобами масової інформації діє головне правило - НЕ НАШКОДЬ!

4. Перед тим як давати інтерв'ю, особливо іноземним ЗМІ, потрібно отримати дозвіл від командира/начальника та проконсультуватися з офіцером морально-психологічного забезпечення для більш глибокого розуміння ситуації і власних повноважень.

5. Не варто робити компліменти і зауваження щодо зовнішності журналісткам і журналістам. Це може бути сприйняте як порушення професійної етики та прояв гендерної дискримінації. А в окремих випадках - навіть як елемент сексуальних домагань.

6. В інтерв'ю не слід виходити за межі професійних повноважень. Не варто озвучувати як службову, так і особисту інформацію: вашу або ваших колег та колежанок, керівників і підлеглих. Поважайте право кожного на приватність.

7. Будьте чемними. Не дозволяйте собі надмірно емоційних висловлювань. Слідкуйте за своєю мімікою і жестикуляцією.

8. Не наближайтесь до співрозмовника ближче, ніж на відстань "витагнутої руки" - кожен має право на особистий простір.

9. Говоріть короткими реченнями, щоб інформацію, яку ви озвучуєте не можна було вирвати з контексту [6, с.12].

Під час взаємодії з цивільним населенням:

1. Важливо розуміти, що чоловіки, жінки, хлопчики та дівчатка з місцевого населення мають різні потреби. Ці потреби потрібно враховувати, і по-можливості, задовольняти під час розподілу гуманітарної допомоги і надання підтримки.

2. Найбільш вразливою і найменш захищеною категорією з місцевого населення є діти. Допомогу дітям потрібно надавати в першу чергу.

3. Нажаль, під час військового конфлікту цивільне населення нерідко

піддається приниженню, тортурам, катуванню і сексуальному насильству з боку ворога. Ці акти насильства над людьми є глибоким порушенням норм міжнародного гуманітарного права та кримінальними злочинами.

4. Потрібно всіма доступними способами сприяти наданню допомоги жертвам агресії, а також, по можливості, збирати докази злочинів, щоб допомогти відбутися правосуддю.

5. Сексуальному насильству під час війни більше підтверджені жінки і дівчатка, але є випадки і насильства щодо чоловіків і хлопчиків. З цією категорією осіб потрібно поводитись обережно. Часто, щоб уникнути уявного "сорому" жертви насильства відмовляються від спілкування щодо насильства, якого вони зазнали і приховують свій емоційний і фізичний стан. Тому під час надання допомоги краще звертатись до фахових спеціалістів, щоб ще більше не травмувати психіку постраждалих.

6. Цивільне населення бачить у військовослужбовцях Збройних Сил України відважних захисників, лицарів-визволителів, янголів-охоронців української землі. Цей світлий образ не має бути затьмарений негідною поведінкою військовослужбовців по відношенню до цивільного населення!

- Тільки самовідданість!
- Тільки відповідальність!
- Тільки повага!
- Тільки допомога!

Жодних випадків дискримінації - ні за національною ознакою, ні за регіональною, ні за расовою, ні за релігійною, ні за статевою не має бути продемонстровано по відношенню до цивільного населення з боку військовослужбовців Збройних Сил України! [6, с.15]

Висновки. Соціально-психологічні аспекти військової діяльності активно впливають на поведінку військовослужбовців та рішення, які приймає військове керівництво. Психологічна напруга та складна соціально-економічна ситуація в Україні перших місяців 2022 року негативно вплинули на рівень гендерної дискримінації

у Збройних Силах України. Для того, щоб знизити або нівелювати рівень дискримінації варто в першу чергу, протидіяти об'єктивним чинникам, які це явище викликають.

Серед заходів протидії дискримінації за ознакою статі у Збройних Силах України варто зазначити психологічний супровід військовослужбовців протягом військової служби, консультативно-інформативну роботу, яку проводять радники з гендерних питань у військових частинах, соціальний захист та матеріальну підтримку військовослужбовців з урахуванням особливих потреб військовослужбовців-жінок та освітні заходи, спрямовані на підвищення рівня загальної культури військовослужбовців. В окресленому аспекті набуває особливої актуальності просвітницька робота серед військовослужбовців, розробка poradників, посібників, пам'яток для задоволення потреб Збройних Сил України та максимальне їх поширення по військах.

На завершення зазначимо, що війна об'єднала і згуртувала націю. Важливо, щоб це об'єднання відбувалось на принципах Рівності і Справедливості. Щоб країна, що так потребує підтримки, отримала максимум допомоги від всіх своїх громадян. Для захисту нашої держави Збройні Сили України потребують

ефективної участі представників всіх статей, бо на полі бою значення має мотивація, досвід і професіоналізм, а в тилу - відданість і щире бажання допомогти нашій країні якнайшвидше перемогти ворога, а не статеві ознаки. Досвід перших місяців 2022 року продемонстрував, що особисту мужність і героїзм проявляють у війні Росії проти України представники всіх статей. Тому представники всіх статей заслуговують на повагу з боку військовослужбовців.

Розширення кола наукових досліджень щодо соціально-психологічних аспектів протидії гендерної дискримінації у Збройних Силах України з врахуванням вимог та викликів сучасності є перспективним напрямком наукових досліджень у філософській, педагогічній та психологічній науках. Автори закликають наукову спільноту долучатися до фундаментальних досліджень в окресленій галузі, адже сучасний військовослужбовець має бути не тільки професіоналом у військовій справі і патріотом своєї Вітчизни, але й громадянином, відданим справі євроатлантичної інтеграції України, що вимагає від нього наслідувати принципи Європейського Союзу та НАТО, серед яких фундаментальне значення має принцип гендерної рівності.

Список використаних джерел

1. Закон України "Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків" {Із змінами, внесеними згідно із Законами № 4719-VI від 17.05.2012, ВВР, 2013, № 15, ст.97 № 1263-VII від 13.05.2014, ВВР, 2014, № 27, ст.915 № 2229-VIII від 07.12.2017, ВВР, 2018, № 5, ст.35}. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
2. Концепція лідерства за стандартами армій країн НАТО (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries) : навчальний посібник / А. Вітченко, Л. Кримець, О. Хміляр та ін. / К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2018. – 252 с.
3. Кримець Л. В. Філософія влади та управління науково-освітнім простором: монографія / Людмила Володимирівна Кримець – К.: Золоті ворота, 2016. – 410 с.
4. Кримець Л. В. Ціннісні аспекти формування ментальності військовослужбовців Збройних Сил України / Л. В. Кримець // Вісник Національного університету оборони України. – 2018. – № 1(49). – С. 155-160.
5. Методичні рекомендації з інтеграції гендерних підходів у систему підготовки фахівців для сектору безпеки і оборони України / Олена Волобуєва, Алла Вяткіна, Світлана Ганаба та ін. Київ: ФОП Клименко Ю. Я., 2021. 292 с.
6. Порадник з протидії гендерної дискримінації у ЗСУ / Людмила Кримець. – К.: НУОУ, 2022. – 20 с.
7. Професійна та гендерна ментальність військовослужбовців Збройних Сил України: формування на засадах європейських цінностей : навчальний посібник / під заг. ред. Л. В. Кримець. – К.: НУОУ, 2018. – 188 с.
8. NATO Code of Conduct [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.

9. NATO 2017: BI-Strategic Command Directive (BI-SCD) 040-001 (INTEGRATING UNSCR 1325 AND GENDER PERSPECTIVE INTO THE NATO COMMAND STRUCTURE). [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.forsvarsmakten.se/siteassets/english/swedint/engelska/swedint/courses/genad/05-bi-scd-040-001-integrating-unscr-1325-and-gender-perspective-into-the-ncs.pdf>
10. Woodward R. Sexing the soldier: the politics of gender and the contemporary British Army. London: Routledge, 2007. – 144 p.

References

1. Zakon Ukrainy “Pro zabezpechennia rivnykh prav ta mozhlyvostei zhink i cholovikiv” [Law of Ukraine About ensuring equal rights and possibilities for women and men] {Iz zminamy, vnesenymy zghidno iz Zakonamy № 4719-VI vid 17.05.2012, VVR, 2013, № 15, st.97 № 1263-VII vid 13.05.2014, VVR, 2014, № 27, st.915 № 2229-VIII vid 07.12.2017, VVR, 2018, № 5, st.35}. – Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (in Ukrainian)
2. Kontsepsiia liderstva za standartamy armii krain NATO [Leadership conception based on NATO experience] (Conception of leadership in accordance with the armies standards of NATO countries) : navchalnyi posibnyk / A. Vitchenko, L. Krymets, O. Khmiliar ta in. / K.: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 2018. – 252 s. (in Ukrainian)
3. Krymets' L. V. Filosofiia vlady ta upravlinnya naukovy-osvitnim prostorom: monohrafiya [Philosophy of power and management of scientific and educational space] / Lyudmyla Volodymyrivna Krymets' – K.: Zoloti vorota, 2016. – 410 s. (in Ukrainian)
4. Krymets' L. V. Tsinnisni aspekty formuvannya mentalnosti viyskovoslyzhibovsiv Zbroynykh Syl Ukrayiny NATO [Valuated aspects of military mentality forming in Armed Forces of Ukraine] / Krymets' L. V. // Visnyk NUOU. – 2018. – № 1(49). – S. 155-160. (in Ukrainian)
5. Metodychni rekomendatsii z intehtatsii gendernykh pidkhodiv u systemu pidhotovky fakhivtsiv dlia sektoru bezpeky i oborony Ukrainy NATO [Guidelines gender based approaches into military training in security and defense sector of Ukraine] / Olena Volobuieva, Alla Viatkina, Svitlana Hanaba ta in. Kyiv: FOP Klymenko Yu. Ya., 2021. 292 s.
6. Poradnyk z protydii gendernoi dyskryminatsii u ZSU NATO [Guidelines for elimination of gender based discrimination in Armed Forces of Ukraine] / Liudmyla Krymets. – K.: NUOU, 2022. – 20 s. (in Ukrainian)
7. Profesiyna ta genderna mentalnisti viyskovoslyzhibovsiv Zbroynykh Syl Ukrayiny [Professional and gender based mentality of servicemen in Armed Forces of Ukraine] : navchalnyi posibnyk / pid zag. red. Krymets' L. V. – K.: NUOU, 2018. – 188 s. (in Ukrainian)
8. NATO Code of Conduct [electronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>
9. NATO 2017: BI-Strategic Command Directive (BI-SCD) 040-001 (INTEGRATING UNSCR 1325 AND GENDER PERSPECTIVE INTO THE NATO COMMAND STRUCTURE). [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.forsvarsmakten.se/siteassets/english/swedint/engelska/swedint/courses/genad/05-bi-scd-040-001-integrating-unscr-1325-and-gender-perspective-into-the-ncs.pdf>
10. Woodward R. Sexing the soldier: the politics of gender and the contemporary British Army. London: Routledge, 2007. – 144 p

Summary

Krymets L. Doctor of Science in Philosophy, Senior Researcher Chief Researcher of the Research Laboratory (Social and Humanitarian Problems) of the Humanitarian Institute National Defense University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi, genad to Commandant

Saienko O. PhD in Technical Sciences, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Military Institute of Telecommunications and Informatization named after Heroes of Kruty

Telelim I. Candidate of Political Science, teacher Odessa State Agrarian University

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS FOR ELIMINATION OF GENDER DISCRIMINATION IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE DURING THE WAR

Introduction. The experience of the first months of the active phase of hostilities in 2022 showed that the path to victory requires the joint efforts of all segments of the population, so it is important to involve representatives of all sexes, religious denominations, ethnic groups, consolidate all Ukrainian society to effectively support the Armed Forces. Ukraine and increase the state's defense capabilities.

Purpose. Despite the obvious successes and positive achievements of the Armed Forces of Ukraine in early 2022, during the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, unfortunately, there were numerous forms of discrimination on the grounds of sex, to minimize and overcome this article.

Methods. Methodological principles of research of socio-psychological aspects of combating gender discrimination in the Armed Forces of Ukraine are based on the provisions of critical social theory, formed on its basis of social philosophy, defining the general principles of subject-object and subject-subject interaction at the institutional level. As well as levels of social practice at this stage of its socio-historical and cultural-civilizational development of Ukraine.

The interdisciplinary approach combined with the method of extrapolation of results allowed to focus considerable attention on generalization of experience and presentation of practical recommendations that link existing approaches to understanding the principle of gender equality in the Armed Forces of Ukraine and clarify the essential aspects of social interaction.

Originality. Gender equality in the Armed Forces of Ukraine is equal rights and equal opportunities for men and women; these are equal responsibility of the representatives of both sexes for the protection of our state, equal access to resources and information and, as a result, equal responsibilities and equal contribution to improving Ukraine's defense capabilities.

Gender discrimination is any act that results in greater rights, opportunities, powers, privileges or rewards due to gender.

Conclusion. The war Russia against Ukraine united the Ukrainian nation. It is important that this unification based on the principles of Equality and Justice. To protect our state, the Armed Forces of Ukraine need the effective participation of all members of the state and every genders, including the LGBT community - because on the battlefield are important motivation, experience and professionalism, and in the rear - devotion and sincere desire to help. Not the gender characteristics.

The experience of the first months of 2022 in the war of Russia against Ukraine 2022 has shown that representatives of all sexes show personal courage and heroism. Therefore, representatives of all sexes deserve respect from the military.

Social factors that negatively affect the manifestations of gender discrimination in Ukrainian society:

1. A significant level of social tension in society, faced with the realities of full-scale invasion of the enemy army on the territory of our country.

2. Rethinking and severing social ties, bipolar division of society into "own" and "others", although the latter category due to the mismatch of views on the essence of war could include close relatives or friends.

3. Complication or inability to meet the basic social needs of society due to active hostilities or threats to human life and health.

4. Insufficient level of social culture of the population, insignificant level of public awareness of progressive democratic values and ethical norms.

Psychological factors that negatively affect the manifestations of gender discrimination in the Ukrainian army:

1. Increased stress, performing tasks at the limit of physical and mental capabilities.

2. Significant mental concentration caused by maximum attention on combat missions.

3. A state of frustration that may be caused by an awareness of the risks and losses of performing military service.

4. Ambivalent states, desire to take care of one's own family and perform official duties at the same time.

5. Fatigue, difficult opportunities to ensure complete rest.

To overcome gender discrimination in the Armed Forces of Ukraine in June 2022, the National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi developed a "Guide to Combating Gender Discrimination in the Armed Forces of Ukraine". The guide takes into account the experience of the current war of the Russian Federation against Ukraine and the challenges faced by servicemen in connection with the declaration of martial law. The publication is distributed to troops, institutions / organizations and educational institutions free of charge. The electronic version of the guide is available in the electronic library of NDUU.

Key words: gender equality; Armed Forces of Ukraine; gender based discrimination; socio-psychological aspects; Euro-Atlantic values; democratization of the Ukrainian army; military activity.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 22.06.22.

*Куций О. А. кандидат психологічних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-3886-3787>*

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЦІННОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ТА ПРАКТИЧНИХ АСПЕКТІВ ЗАСТОСУВАННЯ

В статті викладено результати міждисциплінарного теоретичного дослідження щодо поняття та явища «організаційних цінностей». Встановлено низку особливостей, які визначають основний сенс, зміст та практичні аспекти явища. Зроблено висновок про те, що організаційні цінності на практиці суттєво сприяють потужній організаційній культурі, здатності організації бути більш потужною та стійкою.

Ключові слова: організаційні цінності; теоретичне дослідження; сенс; зміст; практичні особливості.

Вступ. Сучасні зміни та спроби запровадити інновації в соціальному середовищі, а особливо в його професійній сфері є настільки інтенсивними, що зволікання в мінімальних обсягах призводить до значного відставання від найбільш прогресуючої частини цивілізаційного світу. Особливо це стосується нашого суспільства з питання управління гуманітарною складовою в професійній діяльності, оскільки це досить тривалий час ігнорувалося, що переросло в «традиційно безперспективне» ставлення до цього фактору професійної ефективної діяльності. Упущень в цілому є багато й серед них особливо вирізняються організаційно-психологічні аспекти діяльності. Так, такий важливий та фактично повністю проігнорований в державному секторі України фактор якісної професійної діяльності, яким є організаційна (корпоративна) культура, в межах якої найбільш важливим та безапеляційним є поняття «організаційні цінності». Перегляд та аналіз широкого кола публікацій свідчить про те, що це поняття перебуває в обігу науковців та практиків сфери HRM вже понад 30 років. Однак, розуміння, а особливо практичне використання організаційних цінностей в професійній сфері в Україні не є хоча б задовільно розповсюдженим, поверхнево розуміються серед комерційних організацій й не перебуває у вжитку серед державних організацій України. Відстань між нами та країнами Західної Європи, Північної Америки щодо практичного застосування технологій з управління організаційно-

психологічними явищами є дуже великою. Цілком ймовірним є те, що саме за цим фактором Україна суттєво відстає й це є однією з ключових проблем набуття статусу члена в різних міждержавних організаціях. Так, на практичному рівні це виявляється в тому, що українські топ-менеджери викривлено бачать гуманітарну складову підпорядкованої організації або й зовсім її ігнорують, що виявляється в провалах за стратегічними рішеннями та подальшими планами реалізації головних завдань. Тому, цей проігнорований аспект з українського професійного менеджменту є важливим, актуальним та перспективним для того, щоб популяризувати його у відповідних професійних колах.

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики). Вивчення таких понять як «цінність» та «цінності» вчені розпочали ще в ХХ ст. До вивчення цінностей долучилися дослідники з філософії, психології, педагогіки, політології, соціальної психології. Ці явища розглянуто у працях В. Андрущенка, Л. Божовича, Л. Виготського, Г. Дубчака, О. Леонтьєва, М. Пірен, С. Рубінштейна, М. Савчина, В. Ядова та інших. Цінності у вітчизняній науці, а особливо в межах психології, найбільше було сконцентровано на дослідженні ціннісних орієнтацій, які визначають становлення особистості. Окрім вище зазначених, такою науковою діяльністю займалися Є. Барбіна, В. Леонтьєв, І. Зязюн тощо. Зарубіжними в цьому напрямі є праці І. Беха, Р. Дарендорф, Т. Парсонса, П. Сорокіна, І. Кона, М. Рокича

тощо. Так, в продовження огляду результатів досліджень доцільно зазначити таких як П. Менцер (цінністю є почуття людини, що диктує визнати важливішим над усім і до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням), М. Головатий (цінностями є певні ідеї, погляди, за допомогою яких задовольняються потреби та інтереси), С. Возняк та В. Кононенко (цінність близька до значущості), В. Ядов (ціннісні орієнтації є інтегративними, вільно та відповідально обраними особистістю установками), А. Здравомислов (ціннісні орієнтації є важливими елементами внутрішньої структури особистості, що закріплені життєвим досвідом й сукупністю його переживань, які відокремлюють важливе несуттєвого) [1; 2].

Найбільш поширеною класифікацією цінностей у філософії можна вважати розподіл на релігійні, етичні, естетичні, логічні й економічні. У соціології цінностями є нормативи або регулятори діяльності, що розділено на цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, цінності-засоби. Тому, можна казати про те, що цінності є основою життєдіяльності, оскільки це є історично складеними модусами, способами зв'язку свідомості й буття людини і світу. Ціннісні орієнтації формуються в соціалізації особи через проникнення суспільної інформації в індивідуально-психологічний внутрішній світ [3; 4].

Таким чином, можна стверджувати те, що домінування в дослідженнях феноменологічного підходу до поняття «цінність» стало причиною його однобокого бачення, а саме через те, що є цінністю для особистості, яким чином особистість формує власний комплекс цінностей, ціннісних орієнтацій. Організаційні цінності як поняття та явище в наукових дослідженнях в межах України фактично залишились поза увагою, що не сприяло науковому тлумаченню цього явища та якісному застосуванню на практиці. Тому, є необхідність міждисциплінарного теоретичного аналізу поняття «організаційні цінності». Також, важливо включити до дослідження теоретичний аналіз практиків з HRM, що додасть конкретики та практичного бачення щодо цього явища.

Мета статті: теоретично дослідити сенс, суть, змістове наповнення та практичні особливості застосування явища «організаційні цінності» як одного з центральних компонентів явища організаційної культури.

Методи дослідження. Методологія даної статті полягає в синтезі:

- конфігураційного підходу (має системний і цілісний погляд на організаційні явища, де моделі та профілі, а не окремі змінні є пов'язані з результатами діяльності [5]);

- синергізму, який за його основоположниками (Г.Хаген, В.Василькова) має принципово нову парадигму пізнання (відкритість середовища і систем; нелінійність процесів; розвиток через нестійкість, дисипативність (нестационарність); пульсація, ускладнення, деградація та інших структур; через структури-атрактори як стійкі стани, які ніби притягують до себе всю множину траєкторій системи за різних умов; буферні точки як точки розгалуження можливих шляхів еволюції) [6, с. 102 – 103];

- системно-функціонального аналізу, за якого об'єкт розглядається як єдина система, в якій елементи взаємопов'язані та мають функціональне призначення; філологічного аналізу, який здатен вивчати текст як комунікативне явище, що межує з герменевтикою і здатен проникати у глибинний зміст поняття чи тексту, який за певних причин був прихований або затемнений [7].

Результати і обговорення. Розпочнемо виклад статті з філологічного аналізу й звернемося до тлумачного словника української мови. В ньому цінністю (цінностями) є: виражена в грошах вартість чого-небудь; ціна; те, що має певну матеріальну або духовну вартість; матеріальні цінності, всі предмети, що мають певну вартість; важливість, значущість чого-небудь.[9].

У Вікіпедії цінністю вважається будь-яке матеріальне або ідеальне явище, яке має значення для людини чи суспільства, заради якого вона діє, витрачає сили, час, гроші, здоров'я тощо, заради якого вона живе. Вивченням людських цінностей займається аксіологія як розділ філософії. Цінність є властивістю предмета, явища

задовольняти потреби, бажання, інтереси соціального суб'єкта (індивіда, групи людей суспільства). А щодо духовних цінностей зазначено, що це також соціально схвалювані уявлення більшості людей про добро, справедливість, патріотизм, любов, дружбу тощо. За результатами «Світового обстеження цінностей», що проводиться під керівництвом Рональда Інлегарта, цінності людей зазнають поступових змін під впливом поліпшення матеріальних умов життя [9].

Звісно, що далі розглянемо основні аспекти аксіології. Так, розгляд та аналіз філософської літератури [3; 4] вказує на те, що:

цінністю є те, заради чого робляться певні зусилля, людина живе і діє, що заставляє її удосконалюватися, що є не лише належним, але і бажаним. У цінності, як феномені соціокультурного буття людей і суб'єктивного світу особи, збігається значиме і належне, засоби і цілі, суще й ідеал. Тому все різноманіття цінностей розташовується в багатовимірному аксіологічному полі та має подвійну природу через одночасну наявність об'єктивності і суб'єктивності внаслідок взаємодії об'єкту і суб'єкта. В процесі ціннісного відношення суб'єкта за допомогою оцінки встановлюється значущість об'єкту, тобто цінність. Оцінка має складну структуру, в яку входить емоційне переживання, логічна форма усвідомлення з наступною фіксацією результату оцінного відношення;

основною класифікації цінностей має бути функціональний підхід, тобто облік того, які потреби суспільства задовольняють через ті або інші цінності. Так, за своїм значенням для суспільства і особи можна виділити такі цінності: вищі (фундаментальні явища духовної культури, основною функцією яких є продукування життєвого сенсу, є коштовними не тому, що служать для чогось іншого, а навпаки, все інше набуває сенс і значущість лише в їх світлі, стають ідеалом, беруть участь в зворотному нормативно-регулюючому впливові на стосунки, на соціальну практику.), матеріальні і духовні (виділяються залежно від способів діяльності), економічні, соціально-політичні, правові, етичні, естетичні,

релігійні, що виділяються залежно від характеру суспільних стосунків і різновидів духовної культури, входять в клас соціальних цінностей, індивідуальні, групові, класові, національні, загальнолюдські, термінальні (цінності – ідеали, цінності – цілі) та інструментальні (цінності – норми, цінності – засоби);

цінності мають властивість еволюціонувати разом з розвитком особистості, групи, суспільства, цивілізації, людства й визначається тим, які актуальні потреби визначають домінанту серед зазначених суб'єктів. Так, виникнення глобальних проблем виживання людства, на зміну культурі індустріального суспільства приходить постіндустріальна культура суспільства, а глобальні цінності все більше стають екологічними та гуманітарними з переходом від принципу конкуренції до взаємодії.

В теорії лідерства [10] зазначається те, що особистісні цінності як смислові регулятори активності лідера визначають сприйняття й осмислення ситуацій, проблем; ставлення до оточення; рішення і дії (лідер, який цінує сміливість і вірність переконанням, готовий до непопулярних рішень, якщо впевнений у їх правильності); використання і делегування влади (якщо розглядає владу як вищу цінність, зосередить її в своїх руках; якщо вищою цінністю є компетентність та інтереси інших, буде розподіляти владні повноваження); способи вирішення конфліктів. При цьому, як показує практика, цінності мають величезне значення в діяльності лідера як орієнтири і критерії його активності. Саме тому останнім часом розроблено та продовжують виникати нові концепції лідерства, що опираються на ціннісний підхід.

Цінність, за поглядами в межах соціальної психології [2], є переживанням значущості, вартісності, пріоритетності за певною ідеальною сутністю (ідеєю), яка може бути безпосередньо втіленою в об'єктах та явищах. Найважливішими соціально-психологічними характеристиками цінностей у вказаному джерелі визначено:

їх імперативний характер як істотна мотиваційна властивість (цінність переживається як своєрідна беззастережна вимога і супроводжується почуттям

обов'язку, безумовної потреби думати і діяти саме так, а не інакше. Імперативність здатна позбавити людину свободи вибору);

позаситуативність (цінності є формально безвідносними щодо ситуації, в якій перебуває індивід. Однак, цінність не є правилом, а загальним, безумовним поведінковим пріоритетом);

стійкість, стабільність (цінності засвоюються з досвіду не одного покоління і можуть переходити до поколінь наступних. Деякі цінності належать до вічних, неминущих. Але, цінності змінюються внаслідок суспільних трансформацій і відповідають на виклики часу. При цьому, цінності змінюються повільніше, ніж технології. Вони можуть суперечити одні з одним і навіть конкурувати. Також, базові цінності, що вросли в менталітет народу є надзвичайно живучими);

детермінанта мотивації (забезпечує наявність переконань, стійкості, визначає прихильності, моральні принципи і правила поведінки, перетворює їх на об'єкт цілеспрямованого впливу);

виявляють тенденцію організовуватися в системи, де пріоритетне місце посідають одна-дві цінності, решта є підпорядкованим. Система має ієрархічну будову, при цьому ранг цінності переживається разом із самою цінністю.

В державному управлінні [6] виділено низку функцій цінностей з виділенням їх характеристик та особливостей реалізації. Ними є такі:

сенсоутворююча (цінності додають смислову значущість явищам і предметам навколишнього світу, формують сенс);

критеріальна (є мірилом всього суцього, критеріями істини, добра, краси і т.п.);

орієнтаційна (спрямовують поведінку, забезпечують орієнтацію людей);

соціалізаторська (впливають на розвиток особистості, групи, суспільства, визначають соціалізацію, формування громадянської позиції);

оцінювання (своєрідна система, що допомагає оцінювати явища та події);

контролююча (є засобом м'якого контролю за діяльністю, забезпечують контроль);

зразок (цінності орієнтують щодо ідеалів, формують зразки моделей роботи);

цілепокладання (активізують цілі, формують їх зміст);

регулятивна (регулюють життєдіяльність, відносини та стосунки);

комунікативна (виступають засобом і предметом комунікацій, забезпечують обмін і взаємодію учасників комунікаційних процесів з питань вирішення проблем);

інтеграційна (об'єднують людей в їх діяльності, забезпечують єдність);

конфліктна (якщо цінності різко не збігаються можуть виступати причиною конфліктів всередині груп і між ними);

прогностична (дозволяють передбачувати наслідки своїх дій).

Словенські вчені М. Горенак та С. Кошір у публікації [11] зазначили, що організаційні цінності надихають персонал творчою енергією для досягнення бажаної цілі не лише зараз чи в недалекій перспективі, а й в відстроченому майбутньому. Завдяки організаційним цінностям відображаються та можуть більш ґрунтовно формуватися місія, стратегію, організаційні структура, культура та ідентичність, що таким чином формує організаційну цілі та засоби досягнення цих цілей. Найбільш поширеними помилками в процедурі формування організаційних цінностей є дефіцит часу для обговорення, неадекватне бачення, погана співпраця між керівництвом і нижчими рівнями персоналу, одностороння комунікація, відсутність прозорості демонстрації того, як мають працювати організаційні цінності на практиці, відсутність визнання успіху чи покарання за невдачу. В частині їх публікації, що відобразила результати експерименту з дослідження кореляції між рівнем сформованих організаційних цінностей та організаційною ефективністю зазначено таке: в дослідженні прийняло участь 303 випадково обраних організацій Словенії (організації, що мають сформовані цінності, частково сформували та проігнорували такий аспект), критеріями ефективності обрано рентабельність активів, додана вартість, відносини з постачальниками, недоліки в роботі, плинність персоналу, кількість замовників, репутація організації, приналежність

працівника, продуктивність працівника, витрати на працівника та ефективність розгляду заяв клієнтів. Було встановлено відсутність значимої кореляції, що авторами пояснено через недостатньо якісні критерії ефективності. При цьому, вони забули вказати про якість цінностей, що сформовані в організації. Так, цілком ймовірною причиною відсутності кореляції може бути те, що навіть наявність організаційних цінностей, які не працюють не спроможні збільшити ефективність.

Далі перейдемо до узагальнення та аналізу публікацій практиків у сфері HRM. Спершу про публікацію Я. Копейки [12], яка вважає, що оцінку корпоративних цінностей компанії є реальним охарактеризувати через дослідження в персоналу таких якостей як порядність, ефективність, ініціативність, взаємоповага та відповідальність. При цьому, цінності та переконання власників компанії щодо бізнесу й діяльності мають співпадати також і в персоналу, що допомагає створити команду професіоналів. Щось подібне М. Цукерберг оголосив в лютому 2022 року про «бачення» цінностей переформатованої «новоствореної» компанії Meta через такі 6 формулювань: «Рухайтеся швидко», «Зосередьтеся на довгостроковому впливі», «Створюйте чудові речі», «Жити в майбутньому», «Будьте прямі та поважайте своїх колег», «Мета, Я» [13]. Це більше схоже на способи, напрямки, особливості діяльності, а не на цінності. Тут якраз вдало долучається пояснення від консалтингової компанії з Нідерландів InContext, яка цілеспрямовано та професійно займається консультуванням з питання формування організаційних, корпоративних, фірмових цінностей [14]. На вказаному ресурсі зазначено те, що спільні основні цінності значною мірою визначають основну ідентичність організації, є величезним рушієм згуртованості, позитивної культури, узгодженості та результатів, допомагають визначити способи роботи, обіцянки персоналу та клієнтам, встановлювати пріоритети. Тому, компанії, які мають чітко визначені та реалізовані основні цінності, працюють краще, ніж ті, які цього не роблять. Основні цінності, які існують лише в документах чи заявах на стіні, є

марною тратою, оскільки переваги основних цінностей усвідомлюються лише тоді, коли живуть у серцях і розумах кожного працівника та реалізуються щодня. InContext в якості самореклами зазначає, що ця компанія допомагає організаціям знайти та визначити свої основні цінності відповідно до їх спадщини, причини існування, бізнес-моделі та культури; лідерам жити своїми основними цінностями і служити прикладом для інших; підтримувати людей у втіленні основних цінностей у їх повсякденну роботу та приймати рішення з урахуванням основних цінностей. Ще ця компанія пропонує гру Align (вирівняти) для усвідомлення лідерами, менеджерами та керівниками команд того, що необхідно спілкуватися з людьми для формулювання основних цінностей організації.

Далі зазначимо публікацію про 4 типи цінностей, які повинні бути в компанії [15]. Виділено основні цінності (регулюють всі процеси всередині організації), що не можуть бути порушені заради економічної вигоди. Наступним типом є бажані цінності, в основі формування яких лежить перспектива (прагнення, найбільш ймовірні інновації в майбутньому, що будуть запроваджені як новий стиль чи принцип роботи). Ніколи цей тип не має перетинатися з основними цінностями. Наступні цінності організації – типові соціальні характеристики, які шукають у кандидатах та нових працівниках компанії, які англійською визначено «permission-to-play values» (переклад: «значення дозволу на відтворення», «ціна вхідного квитка»). Четвертим є другорядні цінності, що є унікальними цінностями організації, які на думку її топ-менеджерів є найбільш важливими та принципово відрізняють від конкурентів.

На завершення наведемо результати аналізу спроб застосувати цінності на емблемах певних організацій, сил зі структури Збройних Сил України. Так, Головне управління розвідки та Сухопутні війська латиною використали такі словосполучення як «sapiens dominabitur astris» (мудрий буде панувати над зірками) та «victoria sequitur fortes» (перемога йде за хоробрими), що явно круто, але все ж викликає сумніви щодо практичності. Інші

приклади: Національна академія Сухопутних військ на емблемі має «Честь. Україна. Відвага», що вже більш точно, зрозуміло та прагматично. Далі, Сили спеціальних операцій помістили на емблему дуже відому фразу «Іду на ви», що здається досить вдалим. Але питання: чи достатнім? Можливо. Треба все ж дослідити сприйняття військовослужбовцями слів на емблемах та визначити доцільність застосувати на них базові організаційні цінності.

Висновки. Проведене теоретичне дослідження виявило низку суттєвих особливостей щодо явища та поняття «організаційні цінності». Ними можна вважати певну сукупність матеріальних та духовних явищ в межах об'єднаних в організацію як середню соціальну групу певних малих соціально-професійних груп, які мають грошову вартість, ціну, є важливими, необхідними, для чогось потрібними й через це зберігаються з можливістю часткової модифікації, використовуються для якихось цілей, мають властивість передаватися наступним поколінням. Організаційні цінності можуть суттєво сприяти потужній ініціації ефекту синергії за цілями діяльності організації. Доцільно розширити перелік організаційних цінностей, окрім матеріальних та духовних через введення таких як професійні, групові, інформаційні, а можливо ще й моральні, соціальні, особистісні. Вони мають потужну та широку функціональність.

Організаційні цінності можна вважати дійсно такими тоді, коли визнаються абсолютною більшістю працівників організації, а особливо її лідерами, оскільки несуть сенс найбільш важливого в спільній діяльності, визначають здатність мати та

розвиватися організаційній культурі, суттєво сприяють реалізації організаційних цілей через задіяння раціонального, мотиваційного та емоційного факторів. У всіх інших варіантах проголошені «ідеї» мають характер профанації, непрофесіоналізму та хибного, вдаваного «важливого», що реально знищує потенціал використання цінностей для досягнення цілей діяльності. Тому, до формування, виділення організаційних цінностей треба підходити достатньо професійно або зовсім не лізти.

Організаційні цінності мають ще й таку особливість. Це мають бути виділені ключові поняття, що не будуть залежати від ситуації, а будуть походити від місії, головного призначення організації. На цей час на рівні гіпотези є ідея про те, що організаційні цінності доцільно розділяти на базові, ситуативні. При цьому, ситуативні можуть бути різного змісту: матеріальні, цільові, особистісні, просоціальні, професійні та інші з різними варіаціями у їх комбінації.

Зрозуміло, що створення діючих організаційних цінностей справа непросте, буде займати певний час й вимагатиме ефективних зусиль. Однак, потенційно це має суттєво сприяти запуску якісної та потужної організаційної культури. При цьому, обґрунтування організаційних цінностей бажано проводити з залученням персоналу зі всіх рівнів виконання завдань з достатньою наполегливістю, терпінням, цілеспрямованістю та критичністю. Очевидно, що це варто спробувати, оскільки сучасний стан функціонування «людського фактору» в більшості організацій України перебуває в занедбаному або в презентативно-імітаційному стані.

Список використаних джерел

1. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. Наукові праці. Соціологія. Випуск 213. Том 225. 2013. С. 27 – 30.
2. Основи соціальної психології: Навчальний посібник / О. А. Донченко, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін.; За ред. М. М. Слюсаревського. К.: Міленіум, 2008. 536 с.
3. Підлісний М. М. Проблеми аксіології та шляхи їх вирішення : моногр. / М. М. Підлісний. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.
4. Деркач В. Л. Що таке цінність? (досвід критичного аналізу). Політологічний вісник. № 46. Філософський дискурс. С. 25 – 37.
5. Michael T. Lee, Robyn L. Raschke. Understanding employee motivation and organizational performance: Arguments for a set-theoretic approach. Journal of Innovation & Knowledge. Volume 1. Issue

3. 2016., Pages 162 – 169. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2444569X16000068> (Last accessed: 10.06.2022).

6. Державне управління : підручник : у 2 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; ред. кол. : Ю. В. Ковбасюк (голова), К. О. Ващенко (заст. голови), Ю. П. Сурмін (заст. голови) [та ін.]. К. ; Дніпропетровськ : НАДУ, 2012. Т. 1. 564 с.

7. Сибірна Р. І. Особливості аналітичної діяльності у науковому дослідженні. Соціально-правові студії. Львів: ЛьвДУВС. 2021. Випуск 4 (14). С. 49 – 55.

8. Словник. UA. Портал української мови та культури. URL:<https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 9.06.2022).

9. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL:<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (дата звернення: 9.06.2022)

10. Селезнева Е. В. Лидерство. Учебник и практикум для академического бакалавриата. Академический курс. ЮРАЙТ. 2015. 462 с.

11. Gorenak M., Košir S. The importance of organizational values for organization. Management, knowledge and learning/ International conference. January, 2012. P. 563 – 569.

12. Копейка Я. Корпоративные ценности. Опыт разработки методики онлайн-оценки. Менеджер по персоналу. № 4, 2017. С. 43 – 46.

13. Southern M. G. Mark Zuckerberg Announces Meta's New Company Values. Search Engine journal. February 15, 2022. URL: <https://www.searchenginejournal.com/mark-zuckerberg-announces-metas-new-company-values/438298/> (Last accessed: 10.06.2022)

14. Van Voorthuysen C. Core values drive the realization of organizational goals. Consulting company "Incontext". URL:https://incontext.nl/en/strengthen-core-values/?gclid=CjwKCAjw7vuUBhBUEiwAEdu2pO099AQOtRoma41qpeafRgI_TVq0PdXCGE01byFsPSv40JcHRbdXnxoC9skQAvD_BwE_ (Last accessed: 9.06.2022)

15. 4 типа корпоративных ценностей, которые работают. HR-лига. Сообщество кадровиков и специалистов по управлению персоналом. 08.02.2018. URL: <https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=17780> (дата звернення: 11.06.2022)

References

1. Matiazh S. V., Berezianska A. O. Klyasyfikatsiia tsinnostei ta tsinnisnykh oriientatsii osobystosti. [Classification of values and value orientations of the individual..] Naukovi pratsi. Sotsiologhiia. Vypusk 213. Tom 225. 2013. S. 27 – 30. (in Ukrainian)

2. Osnovy sotsialnoi psykholohii: Navchalnyi posibnyk [Fundamentals of social psychology: A textbook] O. A. Donchenko, M. M. Sliusarevskiy, V. O. Tatenko, T. M. Tytarenko, N. V. Khazratova ta in.; Za red. M. M. Sliusarevskoho. K.: Milenium, 2008. 536 s. (in Ukrainian)

3. Pidlisnyi M. M. Problemy aksiologhii ta shliakhy yikh vyryshennia : monohr. [Problems of axiology and ways to solve them] Dnipro : Vydavets Bila K. O., 2020. 164 s. (in Ukrainian)

4. Derkach V. L. Shcho take tsinnist? (dosvid krytychnoho analizu). [What is value? (experience of critical analysis)] Politolohichnyi visnyk. № 46. Filosofskiy diskurs. S. 25 – 37. (in Ukrainian)

5. Michael T. Lee, Robyn L. Raschke. Understanding employee motivation and organizational performance: Arguments for a set-theoretic approach. Journal of Innovation & Knowledge. Volume 1. Issue 3. 2016., Pages 162 – 169. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2444569X16000068>.

6. Derzhavne upravlinnia : pidruchnyk [Public administration: a textbook] : u 2 t. / Nats. akad. derzh. upr. pry Prezydentovi Ukrainy; red. kol. : Yu. V. Kovbasiuk (holova), K. O. Vashchenko (zast. holovy), Yu. P. Surmin (zast. holovy) [ta in.]. K. ; Dnipropetrovsk : NADU, 2012. T. 1. 564 s. (in Ukrainian)

7. Sybirna R. I. Osoblyvosti analitychnoi diialnosti u naukovomu doslidzhenni. [Features of analytical activity in scientific research] Sotsialno-pravovi studii. Lviv: LvDUVS. 2021. Vypusk 4 (14). S. 49 – 55. (in Ukrainian)

8. Slovyk. UA. Portal ukrainskoi movy ta kultury. [Vocabulary. UA. Ukrainian language and culture portal] URL:<https://slovyk.ua/index.php?swrd=%D1%86%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C> (in Ukrainian)

9. Vikipediia. Vilna entsyklopediia. [Wikipedia. Free encyclopedia] URL:<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D1%96%D0%BD%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>

10. Selezneva Ye. V. Liderstvo. Uchebnik i praktikum dlya akademicheskogo bakalavriata. [Leadership. Textbook and workshop for academic baccalaureate] Akademicheskii kurs. YuRAYT. 2015. 462 s. (in Russian). (in Russian)

11. Gorenak M., Košir S. The importance of organizational values for organization. Management, knowledge and learning/ International conference. January, 2012. P. 563 – 569.
12. Kopeyka Ya. Korporativnye tsennosti. Opyt razrabotki metodiki onlayn-otsenki. [Corporate values. Experience in developing an online assessment methodology] Menedzher po personalu. № 4, 2017. S. 43 – 46. (in Russian)
13. Southern M. G. Mark Zuckerberg Announces Meta's New Company Values. Search Engine journal. February 15, 2022. URL: <https://www.searchenginejournal.com/mark-zuckerberg-announces-metas-new-company-values/438298/>
14. Van Voorthuysen C. Core values drive the realization of organizational goals. Consulting company "Incontext". URL: https://incontext.nl/en/strengthen-core-values/?gclid=CjwKCAjw7vuUBhBUEiwAEdu2pO099AQOtRoma4lqpeafRgI_TVq0PdXCGE01byFsPSv40JcHRbdXnxoC9skQAvD_BwE
15. 4 tipa korporativnykh tsennostey, kotorye rabotayut. [4 types of corporate values that work]. HR-liga. Soobshchestvo kadrovikov i spetsialistov po upravleniyu personalom. 08.02.2018. URL: https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=17780_ (in Russian)

Summary

Kutsyi O. PhD (Psychology), Associate Professor,
Lviv State University of Internal Affairs

ORGANIZATIONAL VALUES: THEORETICAL ANALYSIS OF THE CONCEPT AND PRACTICAL ASPECTS OF APPLICATION

Introduction. *The practical use of organizational values in the professional sphere in Ukraine is not sufficient, is superficially understood among commercial organizations and is not used among state organizations of Ukraine. It is possible that Ukraine lags far behind this factor and this is one of the key problems in gaining membership status in various intergovernmental organizations. In practice, Ukrainian top managers have a distorted view of the humanitarian component of the subordinate organization or ignore it altogether. This results in failures in strategic decisions and plans for the implementation of major tasks.*

Purpose. *Theoretically investigate the meaning, essence, content and practical features of the phenomenon of "organizational values" as one of the central components of the phenomenon of organizational culture.*

Methods. *The methodology of the article is the use of theoretical analysis through the synthesis of configurational approach, synergy and system-functional, philological analysis.*

Originality. *The main scientific novelty of the article is that it theoretically defines the meaning, content of the concept and practical aspects of the implementation of organizational values as a phenomenon. The practical significance of the article is that it creates a basis for purposeful, balanced and adequate implementation of organizational values in practice.*

Conclusion. *The peculiarities of the phenomenon and the concept of "organizational values" are that they can be considered a certain set of material, spiritual, professional, group, informational, moral, social, personal phenomena in the organization. These phenomena are necessary, organizations are needed for something. Because of this, they are stored with the possibility of partial modification, are used for some purposes, can be passed on to future generations.*

Organizational values are when they are recognized by the vast majority of employees of the organization, and especially its leaders. Yes, it gives meaning to the most important in joint activities, determines the ability to have and develop an organizational culture, significantly contributes to the realization of organizational goals. With unprofessional use of organizational values, their potential disappears until the negative, opposite consequences. Therefore, the formation and allocation of organizational values should be approached professionally enough or not developed at all.

Organizational values are highlighted key concepts that will not depend on the situation, but will come from the mission, the main purpose of the organization. Organizational values should be divided into basic, situational. In this case, situational can be of different content: material, target, personal, social, professional and others with different variations in their combination. Potentially, this should significantly contribute to the launch of a quality and strong organizational culture. At the same time, substantiation of organizational values should be carried out with the involvement of staff from all levels of tasks. Obviously, this is worth a try, as the current state of functioning of the "human factor" in most organizations of Ukraine is in a state of neglect or in a presentational and imitative state.

Key words. *Organizational values; theoretical research; sense; content; practical features.*

Received/Поступила: 12.06.22.

Лозінська Н.С. кандидат психологічних наук (PhD),
провідний науковий співробітник, Науково-дослідний
центр гуманітарних проблем Збройних Сил України
<https://orcid.org/0000-0002-8784-8279>

Мороз В.М. начальник Науково-дослідного центру
гуманітарних проблем Збройних Сил України
<https://orcid.org/0000-0003-3363-3712>

Пішко І.О. старший науковий співробітник,
Науково-дослідний центр гуманітарних
проблем Збройних Сил України
<https://orcid.org/0000-0001-9246-2277>

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ПОДОЛАННЯ СТРАХУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ В УМОВАХ БОЙОВИХ ДІЙ

У статті подано практичні рекомендації щодо подолання страху у військовослужбовців під час виконання завдань за призначенням в умовах бойових дій. Акцентовано увагу на контролі страху смерті – найсильнішій емоції в бою.

Ключові слова: військовослужбовці; небезпека; досвід; подолання страху; страх смерті; саморегуляція; психічне здоров'я; потенціал.

Вступ. Україна продовжує героїчно боротися за свою незалежність та свободу у війні з Російською Федерацією. Небезпека, переважання, перевищення межі людських можливостей, активність і вогонь противника, складність розв'язування завдань та необхідність граничної напруги всіх сил є одними з основних чинників, що знижують бойову ефективність особового складу, провокуючи розвиток у військовослужбовців негативних психічних станів, проявами яких можуть бути невпевненість, пригніченість, апатія, розпач, приреченість, занепокоєння, тривога, боязнь та страх. Участь у бойових діях ставить до людини вимоги, що суперечать її інстинкту самозбереження, спонукає вчиняти дії всупереч природним потребам. Отже, бойова (психологічна) підготовка військовослужбовців до виконання бойових завдань повинна враховувати український і зарубіжний досвід подолання страху під час виконання завдань за призначенням в умовах небезпеки для життя.

Мета. На основі аналізу зарубіжного та українського досвіду запропонувати методи і прийоми подолання страху у військовослужбовців в умовах бойових дій.

У дослідженні було використано загальнонаукові **методи дослідження:** аналіз наукових джерел з проблеми

дослідження, системний аналіз, синтез та узагальнення наукової літератури.

Теоретичне підґрунтя. Питанню розвитку негативних психічних станів у військовослужбовців внаслідок участі в бойових діях та способам їх попередження і подолання приділяється увага в роботах українських вчених Н. Агасва, О. Кокуна, О. Колесніченка, В. Осьодла, І. Приходька, В. Стасюка, О. Тімченка, О. Хмільяра, та ін. Серед зарубіжних вчених вивченням питання контролю і подолання страху та інших негативних станів військовослужбовців під час участі в бойових діях займалися В. Horn, S. L. A. Marshall, C. McNab та інші.

Результати і обговорення. На багатьох учасників бойових дій страх чинить дезорганізуючий і нерідко паралізуючий вплив. У роки Другої світової війни протягом кількох років групою спеціалістів під керівництвом S. L. A. Marshall щодо вивчення страху було обстежено тисячі американських солдатів і офіцерів із чотирьохсот піхотних рот. Результати цього дослідження показали, що з бійців, які в кожний момент бойових дій можуть і повинні застосовувати проти противника закріплену за ними зброю, лише 15% ведуть вогонь на ураження. Якщо до цієї частини, яка безпосередньо діє, додати бійців, які виявляють хоча б

якусь особисту ініціативу, то відсоток реальних учасників бою, можливо, буде доведено до 25 % [3]. Тобто корисну участь у бою бере лише один боєць із чотирьох.

Небезпека страху полягає ще і в тому, що його психологічні наслідки мають величезну силу зараження. За даними Дж. Доларда, який опитав сотні ветеранів Другої світової війни, 75% з них були впевнені в тому, що страх може бути інфекційним, передаватися від одного солдата до іншого. У дослідженні Штуффера 83% опитаних стверджували, що вони мали досвід спостереження, як людські нерви “ламаються” на фронті. 70% із 1700 американських ветеранів, обстежених в Італії 1944 р., показали, що їхня психіка давала збій побачивши наслідки психотравматизації іншої людини [8].

Для того, щоб почати контролювати страх, необхідно пізнати його головні чинники. На війна в бою впливає величезна кількість різних стимулів, серед яких: спалахи вибухів і пострілів, авіаудари, рух бойової техніки, рух супротивника, переміщення співслужбовців, палаючі техніка та будівлі, поранення та загибель товаришів, мирних мешканців, рятувальні укриття, звуки пострілів та вибухів, крики поранених, команди командирів, крики товаришів, крики супротивника, вібрація землі, свист куль, шелест снарядів, холод, спека, різь очей від диму, запах гару, смак крові, тремтіння тіла, “мурашки” по тілу, неприємні тілесні відчуття, сухість у роті, спливаючі спогади, вид тіл загиблих, думки, жар від пожеж, стукіт власного серця, больові відчуття, апное, відчуття втоми та багато ін. [2].

Здатність витримувати високі нервово-психологічні навантаження набуваються окремими військовослужбовцями та підрозділами, в цілому, в процесі бойової підготовки, невід’ємною складовою якої є підготовка психологічна. В подальшому це дозволяє особовому складу діяти за призначенням, виконуючи завдання в умовах бойової обстановки будь-якого ступеню складності [1]. Запропоновані нами методи і прийоми подолання страху і перетворення його на бойовий ресурс,

показали свою ефективність серед військовослужбовців зарубіжних армій.

Так, наприклад, для подолання страху, невдачі та негараздів Калєб Холл (США) рекомендує наступне [10].

Як подолати страх – визнайте, що ви не самотні.

Почніть це, усвідомивши, що у кожної людини є труднощі, з якими вона бореться. Кожен в чомусь зазнає невдачі. Кожен боїться повторити помилки. Тому не соромтеся відчувати себе таким чином. Перший крок до самовдосконалення – це усвідомити, що ви не єдиний із проблемами. Це чудовий спосіб подолати страх. Можна собі сказати: “Так, у мене є страхи, але я можу не втрачати самоусвідомлення, коли життя виходить із рівноваги”. Сержант Холл визнає, що сам ніколи не був сильним морально і часом відчував, що більше не можу боротися з обставинами. Але долав це. Тому вкрай необхідним є зосередження на позитивному мисленні та мотивації.

• *Як подолати невдачу – не будьте занадто суворими до себе.*

Не звинувачуйте себе занадто сильно за невдачу. Але трохи відповідальності не завадить щоб тримати ситуацію під контролем та виправити помилку. Однак не ніколи звинувачуйте інших. Визнайте свої помилки і візьміть на себе відповідальність.

• *Як подолати труднощі – ставте перед собою реальні цілі і не перестарайтеся.*

Ставте підцілі, щоб щодня дізнаватися про себе щось нове. Для досягнення кінцевої мети важливо бути терплячим і цінувати свої маленькі досягнення. Гарно, коли є привід пишатися тим, що з кожним днем стаєш трохи сильнішим. Маленькі речі стають імпульсом. Після першої мети поставте нову та перефокусуйтеся. Маленькі перемоги сумуються і поступово створюють у вашій свідомості щось велике. Маленькі цілі мають бути “своєчасними, реалістичними та вимірюваними”.

• *Що, якщо ви провалили маленьку мету?*

Переоцініть свою точку зору та спосіб досягнення мети – можливо, мета для вас занадто велика. Запитайте себе, чому

сталася невдача. Також оцініть, чи справді ви доклали достатніх зусиль. Це може стати потужною технікою для вашої саморефлексії. Ваше мислення зміниться – ви станете рішучим і краще пізнаєте себе.

- *Як подолати невдачу – вчіться на своїх помилках.*

Ви коли-небудь чули вислів: “Невдача – це лише тоді погано, якщо ти не робиш з неї висновків”. За цією думкою істина. Дійте та вчіться на досвіді, щоб помилки більше не повторялися. Кожен отриманий від життя урок допоможе вам у зростанні.

- *Як подолати негаразди – все трапляється з певної причини.*

Не сприймайте невдачі та негаразди як речі, які стримують вас. Вирішіть, як стати більш стійкими і безстрашними. Щось хороше неодмінно станеться, потрібно лише набратися терпіння. Можливості неодмінно постукають у ваші двері.

- *Як подолати страх – майте надійну систему підтримки.*

Вам не потрібно мати якусь спеціальну групу людей, щоб вас підбадьорювати, на вас може вплинути будь-який голос. Друзі, родина, сусіди, колеги можуть допомогти вам подолати перешкоди. Наявність надійної системи підтримки є однією з найважливіших передумов успішного подолання страху, невдач і негараздів.

- *Як подолати страх – зверніться до фахівця з психічного здоров'я.*

Спілкування з іншими може бути дуже корисним, але ви не можете почути все, що вам потрібно. Немає нічого поганого в тому, щоб звернутися за професійною допомогою, якщо ви перебуваєте на невдалому етапі свого життя. Не бійтеся зробити такий великий крок, щоб змінити своє життя.

- *Як подолати страх – знати, звідки він береться... Зустрічайте його... Перемагайте його.*

Страх невдачі виникає від того, що багато людей говорять вам, що ви не зможете цього зробити. Ви будете сумніватися у своїх здібностях через думки інших. Існує зв'язок між страхом невдачі та самоздійснюваними пророцтвами. Не піддавайтеся цим самоздійснюваним

пророцтвам. Якщо вам хтось каже, що ви не можете щось зробити, не вірте! Це стане реальністю. Потрібно мати впевненість, наполегливість і знати, що потрібно робити.

Подолати страх, невдачу та біду – завдання не з простих. Це вимагає особливого мислення. Ви повинні бути ініціативними, рішучими та впевненими. Потрібно ставити реалістичні цілі. Вам потрібен не тільки настрій, а й інші ресурси. Поговоріть з іншими, тими, хто може вас підтримати. Вище вам надані цінні інструменти та поради, щоб ви змогли собі допомогти. Якщо ви зможете подолати страх, невдачі і негаразди в житті – ви зможете зробити все. Залишайтеся сильними та позитивними [10]!

Збройні сили США та спеціальні підрозділи мають безліч науково перевірених методів тренування для подолання страху, які можна легко адаптувати навіть для використання в повсякденному житті [5].

1. Не бійтеся “подивитися в очі” своїм страхам.

Перше, що потрібно зробити, це уявити себе в страшній ситуації.

Наприклад, уявіть, що ви встаєте, щоб виступити перед кімнатою, заповненою VIP-клієнтами, і від страху від цього заціпеніли. Як тільки уявите, як це відчувається – залишайтеся з цим страхом і не зупиняйтеся на цьому!

А тепер підніміть рівень страху ще вище і уявіть, що ситуація погіршується. Реально уявіть, що все, що може піти не так, саме так і пішло. Можливо, ваш мікрофон не працює, ваша презентація PowerPoint не завантажується, кондиціонер у кімнаті не працює. Ви в цілковитій паніці! Не зупиняйтеся на досягнутому. Зробіть ще гірше. Наприклад, на додаток до всього вищенаведеного, ви нахилилися, щоб підібрати свої конспекти, а штани просто роздерлися, і вони всі з вас сміються. Ви принижені! Але продовжуйте. Продовжуйте збільшувати страх, дійсно підштовхуйте себе до найгіршого сценарію, який тільки можете уявити. Доведіть себе до граничного рівня страху. Коли ви тягнетеся до комп'ютера, щоб спробувати

запустити слайд-шоу, ви перекидаєте капучино на подіум, і воно летить у перший ряд і виливається на генерального директора компанії. Ви засмучені і починаєте плакати перед усіма цими важливими клієнтами.

А тепер дихайте! Відпустіть жахливий образ, який ви щойно пережили, і зосередьтеся на своєму диханні. Дозвольте собі заспокоїтися і сповільнити дихання, поки знову не відчуєте себе комфортно. Можете вірити або ні, але регулярна участь у такому процесі зіткнення зі своїми найжахливішими страхами, з посиленням їх, в результаті насправді їх значно зменшить.

2. Практика робить тебе досконалим.

Хоча практика може й не зробити все ідеальним, але вона здатна різко зменшити ваші страхи в певних ситуаціях. Ще одна тактика, яку військові використовують, щоб зменшити страх, – це повторюваність. Коли ви потрапляєте в невідому ситуацію, найкращий спосіб подолати цей страх – завчасно практикуватися. Navy SEALs – це елітна команда морської піхоти, яка проводить більшу частину свого часу на практичних навчаннях! За словами колишнього командира взводу SEAL Джеймса Уотерса, морські котики витрачають приблизно 75% свого часу на підготовку до бойових ситуацій, в яких вони можуть взяти участь, проти лише 25% свого часу на фактичну участь у них.

Повторюйте навчання знову і знову. Проходьте знову і знову через певні ситуації, поки ви не підготуєтесь до них настільки ідеально, що здається, ніби ви вже зробили це. Попрактикувавшись стільки разів, скільки потрібно, ви набудете майже автоматичної реакції на певну ситуацію і значно зменшите інтенсивність страху, пов'язаного з майбутньою подією.

3. Змінітьесь на краще.

Регулярні заняття практиками, спрямованими на подолання страхів, допоможуть вам у всіх аспектах вашого життя. Кожен має страх, і кожен може значно зменшити вплив страху на контроль над своїми власними рішеннями. Оскільки багато виборів ґрунтується на ірраціональних страхах, то починаючи

практику подолання страхів, ви значно покращуєте якість свого життя, а також свою силу та впевненість, щоб робити вибір з зовсім іншого ментального простору.

Серед інших прийомів подолання страху варто взяти до уваги сім порад, які вважають за найкращі і використовують у своїй практиці підрозділи United States Navy SEALs [6].

1. Думайте позитивно і зробіть страх своїм союзником.

Здатність контролювати та перенаправляти свій внутрішній діалог – це те, що переводить вас від ролі ментальності жертви до проактивного мислення, або від звинувачення інших до того, щоб взяти на себе відповідальність за свою ситуацію – і вжити позитивних кроків, щоб її змінити. Це переведе вас із ролі жертви обставин до ролі господаря обставин. Це саме те, що вам необхідно, щоб успішно боротися з власним страхом.

Отже, наступного разу, коли ви відчуєте справжній страх або занепокоєння з приводу будь-якої “акули, що пливе вашим шляхом”, великого рахунку, який незабаром вам мають виставити, важливої зустрічі, важкої розмови – не витрачайте час чи енергію, намагаючись зупинити або уникнути страху. Замість цього використовуйте його. Прийміть його. Зробіть його своїм союзником. Замість того, щоб казати собі: “Я не хвилююся”, запитайте себе: “Як я можу використати цей електричний заряд, щоб зарядити себе?” Зробіть глибокий вдих, потім ще один. Завдання цілком реальне. Воно має лише певний “розмір” і не більше. Ви цілком здатні з ним справитись!

2. Довіряйте своїй інтуїції і не бійтеся робити помилки.

Рішення приймаються не в голові – вони приймаються в нутрі. Кишечник – це місце, де “живе” ваша інтуїція, глибоко всередині. І для багатьох із нас цей голос не завжди легко почути. Єдиний спосіб розвинути свою інтуїцію та почути її голос – це тренуватися. Знайте, що ви не здатні кожного разу робити все правильно. І це добре. Ніхто не любить робити помилки, але вони нас вчать тому, як краще почути

тихий, інтуїтивний голос, який живе всередині нас.

3. Репетирувати нещастя.

Морських котиків вчать подумки репетирувати нещастя, оскільки якщо ви репетируєте щось, що викликає страх у своїй свідомості то тоді, коли це відбувається насправді, воно вже не здається таким страшним. Як приклад. можна навести розповідь Майкла Фелпса, найвидатнішого олімпійця всіх часів. В його окуляри потрапила вода під час олімпійських змагань. Однак він подумки завчасно вже відрепетирував цей варіант і мав план дій для такої надзвичайної ситуації. Тож коли це сталося, він уже знав, що робити. Він рахував свої гребки, щоб визначити, коли настане виконати розворот сальто, який він виконав бездоганно, і встановив світовий рекорд у цьому запливі.

4. Вийдіть за межі зони комфорту, але не занадто далеко.

Ви ніколи нічого не досягнете, просто залишаючись у своїй зоні комфорту. Я переконався в цьому в впродовж багатомісячних виснажливих навчаннях-відборі для морських котиків, що включає «пекельний тиждень», який ви проводите майже тиждень лише з кількома годинами сну. Це дуже жорсткі навчання з високим рівнем відсіву. Я дуже швидко дізнався, коли найкращий спортсмен одного ранку вибув, що це, насамперед, ментальний тренінг, а не фізичний. Із 220 хлопців я був, мабуть, у найгіршій фізичній формі з групи, але я це витримав. Сутність цих навчань полягає в тому, щоб розширити свою зону комфорту, щоб ви могли спокійно терпіти обставини, навіть у найекстремальніших умовах. Мета полягає не в тому, щоб ви занадто запресували себе фізично, а в тому, щоб вийти на межу розумного. За межами цієї точки все, що ви робите, стає контрпродуктивним. Але якщо ви її не досягли, значить ви кинули собі виклик у недостатній мірі.

5. Зрозумійте, що безпека – це ілюзія.

Якщо ви думаєте, що можете досягти і підтримувати справжню безпеку, то ви ніколи нічим не ризикнете і ніколи не будете жити по-справжньому. Як тільки ви зрозумієте, що повна безпека назавжди

стала недоступна, це зробить вас вільними, щоб прийняти ті ризики, які того варті, і робити це із пристрасстю та відданістю.

6. Коли з'являється можливість, не упускайте її.

Іноді, коли на нашому шляху з'являється можливість, ми втрачаємо шанс скористатися нею, оскільки відчуваємо, що не готові або недостатньо підготовлені. Це те, в чому ми переконувалися знову і знову на снайперському курсі, коли я був морським котиком. Деякі хлопці лежали б там вічно, готувалися й готувалися – і ніколи б не зробили цього пострілу.

Не пропустіть те, що може бути найкращим досвідом і можливостями у вашому житті, оскільки ви відчуваєте, що не готові. Готовність не означає, що ви усунули всю невизначеність. Готовий означає, що ви одягнулися та сіли на коня, а тепер настав час поїхати верхи.

7. Визначте, що для вас важливо.

Є лише дві речі, які ми знаємо напевно: ми живі, прямо тут і прямо зараз; і в якийсь момент це все закінчиться. Ми не можемо дозволити собі втратити жодної години. Щоб оволодіти нашим життям, ми повинні ставитися до кожної години так, ніби вона єдина, яка в нас залишилася. Запитайте себе: “Що для мене дійсно важливо, і що б я зробив інакше, якби страх не стримував мене?” Тоді почніть впроваджувати ці зміни прямо зараз.

Щодо страху смерті у військовослужбовців у бою. Солдати не долають свій страх у бою. Хто не боїться померти, той мертвий солдат [9].

Цей страх завжди з тобою, в кожному бою. Це допомагає вам вижити, оскільки робить вас обережнішим.

Страх смерті в бою – це повсюдне почуття, яке варіюється від страху до майже паніки. Головне, цей страх потрібно тримати під контролем, якщо ні, страх переростає в паніку, а це навіть гірше, ніж не боятися взагалі. Солдат, що панікує становить небезпеку для себе і для всіх інших [9].

Страх кожного солдата відрізняється від страху іншого. Деякі бійці лякаються під артилерійським вогнем, а інші залишаються спокійними і бояться, коли

кулі пролітають повз їхні голови. На жаль, під час навчання не можна викликати страх смерті.

Щоб подолати страх, кожен солдат має різну тактику. Наприклад, хтось схильний думати, що ситуація набагато краща, ніж здавалося, ворог далі, постріли не в нас і звук за кушем – тварина, а не ворог. З розповіді солдата: “Для мене такий спосіб виявився найкращим: якимось я переконався, що перед нами лише п’ять ворожих танків, а після бою, коли мої товариші розповідали про тридцять п’ять танків, я подумав, що вони брешуть. Пізніше ми розмовляли з деякими журналістами Associated Press, які висвітлювали бій з боку ворога, і вони мене остаточно переконали” [9].

Деякі солдати використовують релігію і моляться. Підходить все те, що конкретно для вас працює.

Деякі вживають наркотики або алкоголь. Це допоможе вам подолати страх, але якщо це не приведе вас до смерті на полі бою, то пізніше приведе точно.

Одна з проблем страху смерті полягає в тому, що через деякий час він настільки вкорінюється, що навіть коли справжня небезпека давно подолана, солдат все одно не може її позбутися. Страх з’їдає твою душу. І навіть через довгий час після війни, коли ви могли забути про це, звук чи запах, згадка імені чи погляд на картинку здатні повернути цей страх [9].

Страх смерті – найсильніша емоція. Якщо ви не зможете його підкорити, то він може подолати вас.

Як подолати страх загинути на передовій?

- Будь готовий.
- Будь уважним на навчаннях і в бою.
- Будь пильним.
- Фокусуй увагу на тому, що робиш.
- Безконтрольні думки завдають шкоди.
- Будь акуратним зі своєю зброєю.
- Знай, як швидко та точно зібрати, відремонтувати та використовувати свою зброю.
- Тримай свій розум спокійним і ясным.
- Уникай суперечок.

- Підтримуй гарні стосунки зі своїми співслужбовцями. Прикривайте спину один одного.

- Дихай глибоко, рухайся граціозно і швидко.

- Залишайся здоровим. Їж і добре відпочивай.

- Якщо є можливість, навчися Йога-Нідри. Це дасть здатність до усвідомлення навіть під час сну. Це дивовижна майстерність.

- Молися. Це дуже заспокоює.

- Вдихни і відчуй, як твоє тіло розширюється.

- Нарешті, віддайся долі.

- Ти знаєш, що добре підготовлений для передової.

- Ти довіряєш своїм товаришам і офіцерам.

- Про решту потурбується Бог [9].

Прийом з арсеналу психологічної саморегуляції “Розщеплення “Я””.

Цей прийом може бути найбільш придатним для використання всіма військовослужбовцями (і командирами, і солдатами) з метою зниження страху на передовій лінії бойових дій, оскільки він простий в опануванні і не потребує попередньої підготовки.

Зміст його полягає в уявному розщепленні свого тіла та свого внутрішнього “Я” – людина починає дивитися і бачити себе не з середини, як звичайно, а збоку. Тобто “Я”, яке мислить і керує нашим тілом та думками подумки “виноситься” за межі тіла на 5-10 метрів вбік та на 1-2 метри вгору від тіла. І вже саме звідти людина починає дивитися на своє тіло (як би збоку), що починає сприйматися вже не як “Я” сам, а як лише слухняний інструмент справжнього “Я” – тепер це “винесене”, справжнє “Я” дивиться на тіло та не те, що з ним відбувається, як би збоку (як в кіно). Таким чином, все що відбувається з тілом починає викликати значно меншу емоційну реакцію [1].

Вищенаведені заходи, крім своєї безпосередньої мети – підвищення психологічної стійкості військовослужбовців під час бойових дій через подолання страху смерті, здатні

також суттєво підвищити боєздатність підрозділів загалом.

Діючим “буферним” чинником, що нейтралізує негативний вплив страху професійної діяльності на психічне здоров’я військовослужбовців, є соціальна підтримка, а також підтримка з боку безпосереднього командира. Вам потрібно визнати і прийняти те, що ви маєте вплив на власні емоційні стани. Головне – практикувати й експериментувати з різними методами регулювання емоцій, тестувати й удосконалювати їх під час тренування, а потім визначити комбінацію, яка забезпечує для Вас оптимальний рівень. Це являє собою “когнітивну бойову вправу”, яку можна використовувати в різних ситуаціях [1].

Американська дослідниця Ш. Тейлор, відзначила в обдумуванні проблеми, яка породжує страх *три важливі завдання*:

1) знайти сенс в даному критичному випадку (цьому допомагають такі питання: чому це відбувається зі мною?; що ця подія значить для мого життя зараз?);

2) досягти уміння піднятися над проблемою (яким чином можна запобігти повторенню подібного?; що для цього можна зробити вже тепер?);

3) відновити самоповагу, яка знизилася, почати знову ставитися до себе добре, незважаючи на тиск складних обставин [11].

Як можна інакше інтерпретувати проблему, змінити погляд на неї?

Способи зміни погляду на проблему

Перший спосіб нової інтерпретації проблеми – **переоцінка**, гаслом для якої може бути постулат: *“все не настільки погано”*. Коли люди не можуть позбутися чинників, що породжують страх, вони можуть думати про них по-новому, про їх підтекст й наслідки. Щоб по-новому інтерпретувати кризову ситуацію, ми намагаємося оцінити, реальну чи уявну загрозу нашому благополуччю несуть наявні стресові чинники. Пізнавальна переоцінка означає переосмислення природи проблеми таким чином, щоб пролити нове (позитивне) світло на неї. Те, як ми себе почуваємо в даній ситуації, великою мірою залежить від нашої

пізнавальної оцінки, або схвалення цієї ситуації. Пригадаємо, що сила впливу стресора залежить не від об’єктивної характеристики, а від нашого суб’єктивного ставлення до нього [4].

Чи справді наш ворог вмотивований, сильний, досвідчений і забезпечений сучасною зброєю в порівнянні з українською армією? Чи дійсно ситуація така безрадісна? Подібні питання приводять нас до нової інтерпретації проблеми.

Ми можемо подолати стрес і страх, якщо поговоримо із собою, переміщаючи акценти, замінюючи негативні твердження, такі як “я в небезпеці!”, “мене напевне вб’ють!”, на позитивні твердження: “я зробив усе, що міг, у цій ситуації, скоро це минеться”. Проблему можна перетворити у виклик, що ви надаєте собі, а втрати – у несподіване надбання.

Приклад. Кульгавість або параліч не обов’язково повинні сприйматися тільки як біда, про що свідчив всесвітньо відомий психотерапевт М. Еріксон, який в останні роки життя був прикутий до інвалідного візка. Він згадував, що, коли прийшов працювати в лікарню, завідувач відділення звернувся до нього зі словами: “Еріксон, ти сильно кульгаєш. Якщо тебе цікавить психіатрія, запевняю, що на тебе чекає успіх. У майбутніх пацієнток твоя кульгавість викличе материнське співчуття, а чоловіки не стануть тебе побоюватися – каліка та й годі, йому і розповісти все можна, не соромлячись. Ти, головне, ходи зі спокійною фізіономією, нашорощ вуха та очі відкрий ширше”. Еріксон прислухався до цієї поради, досяг величезного успіху і зберіг дивовижний оптимізм.

У дослідженні з 100 інвалідами з пошкодженням хребта дві третини з них знайшли у своїй травмі позитивний побічний ефект, тобто такі переваги: стаєш кращим, бо сприймаєш оточуючих як важливіших за себе, душу цінуєш вище за тіло, відчуваєш зростання рівня самоусвідомлення тощо [7].

Другий спосіб змінити погляд на проблему – **соціальне порівняння**: *мені краще, ніж іншим*. (Зверніть увагу, не *я кращий за інших*, а саме *мені краще*).

Велика кількість людей під час повномасштабної війни лишилася своїх домівок, роботи, втратили бізнес, можливість забезпечувати родини. Служба в лавах Збройних Сил України дає можливість мати гідне забезпечення, соціальні гарантії, як під час проходження служби, так і після демобілізації. Крім того, боротьба за суверенітет і незалежність держави є благородною справою і бути причасним до неї – велика честь для кожного українця.

Дж. Гріндберг говорив про себе: “Я переживав через те, що у мене немає черевиків, доки не зустрів людину без ніг!” [4].

Третій спосіб – уникання. *Це не проблема.* Чи не буває вигідним долати проблему, ігноруючи її, втікаючи від неї? Наприклад, можливо, час замислитись над тим, щоб відвернути увагу від страху смерті, або своєї приреченості у війні на щось інше, уникнути думок щодо цієї проблеми. Згадайте, як давно ви говорили зі своїми дітьми та іншими членами сім'ї, і наскільки змістовними були ваші розмови? Можливо, коли дозволяє час, варто попитати в дитини, як пройшов її день, з ким із друзів вона бачилась і в які ігри грає, поцікавитись якимись деталями, на які раніше не звертали увагу і т.і.

Припустимо, ви збираєтесь до лікарні з приводу звичайної операції – видалення апендиксу тощо. Чи будете ви глибоко вдаватися в усі деталі, щоб зменшити її ризик? У дослідженні з 61 пацієнтом виявлено два стилі ставлення до майбутньої операції: **уникання і пильність**. Ті, хто схильні до уникання, виявили відсутність інтересу до цієї справи, не обговорювали її. Вони вважали операцію чимось на зразок відпустки. На відміну від них “пильні” вдавалися до дрібниць: читали статті, розпитували знайомих, лікарів, дізнавалися про найменшу загрозу, ускладнення. Що ж краще?

Деякі психологи вважають, що пильність – краща стратегія, бо людина заздалегідь готується до можливих небажаних наслідків. Але свої переваги є і в униканні: таким людям потрібна менша анестезія, вони рідше скаржаться, у них

рідше бувають дрібні ускладнення та їх раніше виписують.

У випадках, коли ви маєте потрібну інформацію і ситуація не під вашим контролем, відмінним гаслом буде: “*Тоді хвилюватися!*”, тобто слід уникнути втручання. Пильність бажана там, де ваші дії можливі і необхідні. Іноді обидві стратегії працюють разом: можна не вдаватися у подробиці, але приділяти увагу основним моментам. Ті, хто дотримуються мішаної стратегії, також швидко одужують, якщо дбають про себе і опираються у випадку неправильного лікування [4].

Четвертий спосіб – гумор. Гумор встановлює гарний буфер між стресором і негативними емоціями. Логічне запитати: що ж веселого у критичній небезпечній ситуації, але справа в підході.

Б. Брехт казав: “Той, хто сміється, не чує жахливих новин”. Людина, яка здатна перетворити погану звістку на абсурдну, кумедну, менш схильна до депресії, напруження, гніву, ніж та, яка все сприймає дуже серйозно і піддається поганому настрою.

Мати почуття гумору – це не весь час сміятися чи ходити з веселою маскою. Для того щоб гумор став ефективною зброєю проти стресу, необхідно дієво використовувати його у критичній ситуації – підмічати кумедні аспекти у серйозних, складних подіях і бути здатними кепкувати з них. Навчайтеся сприймати події з іронією, цінувати і розвивати почуття гумору.

Відповідно до досліджень англійського психотерапевта Р. Холдена, сміх має багатогранний позитивний вплив на психіку й організм людини. Він стимулює всі найважливіші органи, подібно до лікувального масажу. Одна хвилина сміху рівноцінна 45 хвилинам фізичних вправ зі зняття напруження. Сміх знижує кров'яний тиск, поліпшує кровообіг, полегшує дихання, сприяє видаленню з організму стресових гормонів, зміцнює імунну систему. Він робить людину менш сприйнятливою до болю [4].

Додатково можна провести стислі психологічні інструктування щодо запобігання самогубствам, управління

стресом, визначення бойової втоми та депресії, безсоння, тривоги, надлишкової настороженості чи “знервованості” – це основні проблеми, на які скаржаться військовослужбовці [1].

Висновок. Діяльність військовослужбовців завжди досягає піку своєї екстремальності під час виконання професійних завдань в умовах небезпеки для життя, безпосереднього зіткнення з противником. Сучасні бойові дії характеризуються граничним динамізмом та небезпекою бойових ситуацій, адже їх часто доводиться вести проти переважаючих сил противника, в умовах

реальної загрози одночасного використання ним різних видів озброєнь тощо. З метою попередження негативного впливу страху під час виконання завдань за призначенням та зниження ефективності бойової діяльності, рекомендується в ході бойової (психологічної) підготовки навчити військовослужбовців навичкам подолання страху в бою та його перетворення на бойовий ресурс. Запропоновані нами методи і прийоми подолання страху можуть бути адаптовані серед українських військовослужбовців та застосовані в ході їх підготовки до участі в бойових діях.

Список використаних джерел

1. Кокун О. М., Мороз В. М., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій : метод. посіб. Київ-Одеса : Фенікс, 2022. 88 с.
2. Макнаб Крис. Психологическая подготовка подразделений специального назначения / перевод с англ. Ю. Бондарев. Изд-во : Фаир-Пресс, 2002. 384 с.
3. Маршалл С. Л. А. Американцы в бою. Офицер вооруженных сил / пер. с англ. Вашингтон, 1991.
4. Наугольник Л. Б. Психология стрессу : підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
5. Tricks From the Military You Can Copy To Reduce Fear. URL: <https://fairygodboss.com/articles/tricks-you-can-copy-from-military-personnel-to-reduce-fear> (дата звернення: 09.05.2022).
6. Ex-Navy SEAL Shares His Top 7 Tips for Overcoming Fear. Yoga Journal, 2018. 7 August. URL : <https://www.yogajournal.com/lifestyle/balance/ex-navy-seal-shares-top-tips-for-overcoming-fear/> (дата звернення: 11.06.2022).
7. Feldman R. Essentials of and Understanding Psychology. Mc-Grow-Hill Inc N. Y. 1994.
8. Horn B. The worm revisited: An examination of fear and courage in combat. URL : <http://www.journal.dnd.ca/vo5/no2/doc/leadership-direction-eng.pdf> (дата звернення: 15.06.2022).
9. How does a soldier overcome the fear of death in combat? URL: <https://www.quora.com/How-does-a-soldier-overcome-the-fear-of-death-in-combat> (дата звернення: 03.05.2022).
10. How to Overcome Fear, Failure, and Adversity. URL: <https://themellowmarine.com/how-to-overcome-fear-failure-and-adversity/> (дата звернення: 14.05.2022).
11. Wage C., Tavris C. Psychology. N. Y. : Harper and Row 1990.

References

1. Kokun O. M., Moroz V. M., Pishko I. O., Lozins'ka N. S. Teoriya i praktyka upravlinnya strakhom v umovakh boyovykh diy [Theory and practice of fear management in combat] : metod. posib. Kyiv-Odesa : Feniks, 2022. 88 s. (in Ukrainian).
2. Maknab Kris. Psikhologicheskaya podgotovka podrazdeleniy spetsial'nogo naznacheniya [Psychological training of special forces units] / perevod s angl. YU. Bondarev. Izd-vo : Fair-Press, 2002. 384 s. (in Russian).
3. Marshall S. L. A. Amerikantsy v boyu. Ofitser vooruzhennykh sil [Americans in battle. Officer of the armed forces] / per. s angl. Vashington, 1991. (in Russian).
4. Nauhol'nyk L. B. Psykholohiya stresu [Psychology of stress] : pidruchnyk. L'viv : L'vivs'kyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2015. 324 s. (in Ukrainian).
5. Tricks From the Military You Can Copy To Reduce Fear. URL: <https://fairygodboss.com/articles/tricks-you-can-copy-from-military-personnel-to-reduce-fear> (date of application: 09.05.2022).
6. Ex-Navy SEAL Shares His Top 7 Tips for Overcoming Fear. Yoga Journal, 2018. 7 August. <https://www.yogajournal.com/lifestyle/balance/ex-navy-seal-shares-top-tips-for-overcoming-fear/> (date of application: 11.06.2022).
7. Feldman R. Essentials of and Understanding Psychology. Mc-Grow-Hill Inc N. Y. 1994.

8. Horn B. The worm revisited: An examination of fear and courage in combat. URL : <http://www.journal.dnd.ca/vo5/no2/doc/leadership-direction-eng.pdf> (date of application: 15.06.2022).
9. How does a soldier overcome the fear of death in combat? URL: <https://www.quora.com/How-does-a-soldier-overcome-the-fear-of-death-in-combat> (date of application: 03.05.2022).
10. How to Overcome Fear, Failure, and Adversity. URL: <https://themellowmarine.com/how-to-overcome-fear-failure-and-adversity/> (date of application: 14.05.2022).
11. Wage C., Tavis C. Psychology. N. Y. : Harper and Row 1990.

Summary

Lozinska N. S. candidate of psychological sciences (PhD),
Scientific-Research Center for Humanitarian Problems
of the Armed Forces of Ukraine

Moroz V. M. chief of the Scientific-Research Center for
Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine

Pishko I. O. Scientific-Research Center for Humanitarian
Problems of the Armed Forces of Ukraine

PRACTICAL RECOMMENDATIONS FOR OVERCOMING FEAR OF MILITARY SERVANTS IN CONDITIONS OF COMBAT

Introduction. Ukraine continues to fight heroically for its independence and freedom in the war with the Russian Federation. Danger, overload, exceeding the limits of human capabilities, activity and fire of the enemy, the complexity of tasks and the need for maximum effort are among the main factors that reduce the combat effectiveness of personnel, provoking the development of negative mental states in servicemen. insecurity, depression, apathy, despair, doom, anxiety, worry, fear and dread. Participation in hostilities imposes on a person requirements that contradict his instinct for self-preservation, encourages him to take action against natural needs. Thus, combat (psychological) training of servicemen to perform combat missions should take into account Ukrainian and foreign experience in overcoming fear when performing assignments in life-threatening conditions.

Purpose. On the basis of the analysis of foreign and Ukrainian experience to offer methods and receptions of overcoming of fear at military men in the conditions of military operations.

Methods: The study used general scientific research methods: analysis of scientific sources on the research problem, systems analysis, synthesis and generalization of scientific literature.

Originality. The modern experience of overcoming fear by servicemen in combat conditions is analyzed. Methods and techniques for overcoming fear for use during combat (psychological) training of personnel are proposed.

Conclusion. The activity of serviceman's always reaches the peak of its extremity during the performance of professional tasks in conditions of danger to life, direct confrontation with the enemy. Modern hostilities are characterized by extreme dynamism and danger of combat situations, because they often have to be conducted against the overwhelming forces of the enemy, in conditions of real threat of simultaneous use of different types of weapons and more. In order to prevent the negative impact of fear when performing assigned tasks and reduce the effectiveness of combat activities, it is recommended during combat (psychological) training to teach servicemen the skills of overcoming fear in combat and its transformation into a combat resource. Our proposed methods and techniques of overcoming fear can be adapted among Ukrainian servicemen and used in their preparation for participation in hostilities.

Key words: serviceman; danger; experience; overcoming fear; fear of death; self-regulation; mental health; potential.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Received/Поступила: 22.06.22.

Мороз В. М. начальник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України
<https://orcid.org/0000-0003-3363-3712>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА ПРОФІЛАКТИКИ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ УРГЕНТНОЇ АДИКЦІЇ

У статті досліджується проблема ургентної адикції – однієї з форм залежної поведінки у військовослужбовців, яка в умовах високих навантажень може призводити до різних психологічних наслідків, і, як результат, до зниження ефективності військово-професійної діяльності.

В ході теоретичного аналізу визначено основні чинники, що призводять до розвитку ургентної залежності, розкрито характерні ознаки даної адикції та її наслідки для військовослужбовців.

Ключові слова: чинники, стрес; стресори; адиктивна (залежна) поведінка; ургентна залежність; військово-професійна діяльність.

Вступ. Військово-професійна діяльність військовослужбовців Збройних Сил України зумовлює потребу формування й розвитку психологічної стійкості особового складу до негативного впливу різних чинників такої діяльності, особливо діяльності в екстремальних, в тому числі і бойових умовах. Разом із тим, актуальними залишаються питання психологічної стійкості військовослужбовців і в повсякденній службовій діяльності. В повсякденній діяльності теж існують певні стресори, які можуть впливати на різні складові психологічної стійкості військовослужбовця та сприяти розвитку адиктивної поведінки, що позначається на якості виконання ними службових завдань.

При вивченні різних форм адиктивної поведінки найбільшу увагу приділяють таким формам, як наркоманія, алкоголізм, комп'ютерна залежність. Проблеми, пов'язані з адикціями професійного характеру, зокрема, адикцією ургентною, у Збройних Силах України залишаються недостатньо вивченими, незважаючи на те, що військово-професійна діяльність становить значну частину життя військовослужбовця.

Прояв ургентної адикції військовослужбовців обумовлюється особливостями їхньої професійної діяльності, яка є стресогенною і регламентована певними нормативно-правовими документами, наказами, інструкціями, настановами. Військовій діяльності притаманні специфіка соціальних норм, визначений режим життя,

сувора дисципліна, нормативне регулювання взаємовідносин, жорстка централізація керівництва, чітка регламентація внутрішнього порядку, дій особового складу як у мирний, так і у воєнний час.

Такі особливості військово-професійної діяльності створюють “сприятливі” умови для розвитку ургентної залежності. Отже, проблема впливу повсякденних стресорів професійної діяльності на розвиток ургентної залежності військовослужбовців потребує поглиблених наукових досліджень.

Мета: на основі аналізу наукових підходів щодо впливу повсякденних професійних стресорів на розвиток такої специфічної форми адиктивної поведінки військовослужбовців як ургентна адикція, запропонувати комплекс заходів щодо її профілактики.

У дослідженні було використано загальнонаукові **методи дослідження:** аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, системний аналіз, синтез та узагальнення наукової літератури.

Теоретичне підґрунтя. Проблема адиктивної поведінки, професійні фактори формування ургентної адикції як форми адиктивної поведінки стала предметом значної кількості наукових досліджень як українських, так і зарубіжних учених.

У сучасній психологічній науці різні аспекти **ургентної адикції** вивчаються як українськими (Моргунова Н., Мудрик А., Прокопчук І., Щербак Т. та ін.), так і зарубіжними авторами (Burke R., Custer R., Robbins A., Robinson B., Spence J. та ін.).

Серед найважливіших параметрів часу виділяються такі, як “переживання часу” (Д. Гарбетте, Р. Кнапп), “часова перспектива” (Дж. Нюттен, Ф. Зімбардо), “часові завдання” (Л. Аронсон, П. Мередіт), “суб’єктивний час” (Л. Франкл), “торгівля часом і простором” (Ф. Зімбардо), “часова компетентність” (О. Кузьміна). Часові характеристики вивчаються в рамках виконання професійної діяльності (Балабанова Л., Довгань Л., Скібіцька Л. та ін.), життєвих перспектив (Л. Франк, Р. Кастенбаум), дослідження “ліміту” та “дефіциту” часу (Л. Кубліцкін, Н. Тассі, О. Шибко), вивчення сприйняття часу та деяких хронометричних характеристик людини у вирішенні управлінських завдань (А. Файоль, Г. Кунц.), самореалізації (А. Маслоу, Г. Олпорт, К. Роджерс).

У військово-професійному середовищі цю проблему вивчали Р. Дзюбчук, В. Пасічник, Т. Требушкова, М. Anthony та ін.).

Результати і обговорення. У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі професія не вважається стресогенною, якщо відповідає таким параметрам: 1) робота не справляє руйнівний вплив на психічний чи фізичний стан людини; 2) не завдає шкоди соціальному статусу особистості; 3) відповідає потребам та кваліфікації працівника; 4) допускає індивідуальний чи колективний вплив на умови праці та професійної системи; 5) сприяє розвитку особистості, стимулює приховані можливості у розвитку компетентності, оскільки соціальна особистість розвивається у контексті професійної діяльності [4].

Професія військового належить до категорії стресогенних. Навіть у повсякденній діяльності військовослужбовця існують певні стресори, які можуть впливати на різні складові психологічної стійкості військовослужбовця, та сприяти розвитку адиктивної поведінки, що позначається на якості виконання ним службових завдань.

Аналіз сучасних умов військової служби показує, що в більшості військовослужбовців служба проходить у доволі неспокійній, емоційно напруженій атмосфері, що вимагає постійної уваги й

контролю за діяльністю і взаємодією з людьми, а в бойовій обстановці ця напруженість зростає у геометричній прогресії [2]. Успішність такої професійної діяльності залежить не тільки від рівня спеціальних знань та навичок, а й вимагає від суб’єкта праці психологічної стійкості, швидкої концентрації уваги, пам’яті, мислення, позитивної мотивації та певних особистісних якостей.

Професійна діяльність військового спеціаліста характеризується не лише високою соціальною значущістю та відповідальністю, а й підвищеним рівнем складності та ризиконебезпечності. Виконання професійних завдань відбувається за умов впливу стресогенних чинників професійного середовища. Це висуває підвищені вимоги до психологічної стійкості та психологічних якостей особистості, що забезпечують стресодолаючу (копінг) поведінку й ефективність діяльності.

Кожен військовослужбовець у повсякденному житті стикається з дрібними неприємностями і, здавалося б, незначними подіями, які суб’єктивно можуть сприйматися та оцінюватись як стресові. Постійність впливу цих стресорів змушує розглядати їх як можливе джерело психологічного неблагополуччя.

Р. Лазарус, позначив ці події як “повсякденні неприємності” (daily hassles) або повсякденні мікростресори, звертаючи увагу на стресори слабкі за інтенсивністю, але тривалі за часом впливу на людину [16]. Ці повсякденні стресори беруть участь у формуванні індивідуального стресу загалом. Відомо, що рівень “стресовості” повсякденних подій залежить від їхнього сприйняття та оцінки людиною [15]. Повсякденні стреси, накопичуючись, здатні негативно впливати на здоров’я та психологічний добробут людини [10; 11; 20]. Зарубіжними авторами зазначається, що події повсякденного життя – робочі стресори, міжособистісні, рольові та соціальні стресори – сприймаються як “повсякденні складності”, що викликає порушення самопочуття, бо відчуються як загрозливі, образливі, та призводять до фрустрації [16]. Часом зовсім незначні події виявляються для людини критичними та

спричиняють потік негативних емоцій і переживань. **Встановлено, що негативні ефекти від впливу повсякденних стресорів (кумулятивний ефект) можуть бути значнішими, ніж від кризових подій життя** [3; 13; 14; 18].

Під “професійними стресорами” – стресори повсякденної професійної діяльності – ми розуміємо можливі причини виникнення стресу, які безпосередньо або опосередковано пов’язані з виконанням людиною її професійної діяльності. У літературі як аналогічні поняття широко використовують терміни “професійні стресори”, “стрес-чинники робочого середовища”, “джерела стресу”.

Б. Овчинніков та О. Колчев вважають, що потенційно стресогенні чинники властиві будь-якій професійній діяльності. У професійній сфері суб’єкт стикається з безліччю специфічних стресорів, більшість з яких діють безперервно та довго, викликаючи перевтому, загальні й професійні захворювання, передчасне старіння та навіть деформацію особистості. Екстремальні ситуації ускладнюють дію постійних стресорів [10].

М. Мартіросян серед повсякденних чинників професійної діяльності виокремлює: невідповідність між бажанням і тим, що робота може надати, та між тим, що робота вимагає від людини, і можливостями або ресурсами людини відповідати цим вимогам; організаційні особливості, професійні вимоги та рольові характеристики, індивідуальні особливості та очікування; фізичні параметри навколишнього середовища: стресори групових процесів, стресори на організаційному рівні [7]. Крім того автор зауважує, що такі чинники, як відсутність або дефіцит інформації та дефіцит часу є фоном, на якому стресом може стати будь-яке додаткове роздратування.

Спираючись на літературні джерела, Г. Нікіфоров виділив 49 найбільш типових стресорів у професійній діяльності, які поділяються на 5 категорій: стресори, що належать до організації та змісту професійної діяльності, до професійної кар’єри, до оплати праці, взаємин на роботі, а також позаорганізаційні джерела стресу [9].

Чинники, що впливають на психіку військовослужбовців, різняться між собою за інтенсивністю та частотою впливу. Іноді зовсім незначні події виявляються для людини критичними й спричиняють потік негативних емоцій і переживань.

С. Василенко серед негативних чинників професійної діяльності військовослужбовців виділяє: підвищений рівень перманентної потенційної загрози для життя та здоров’я особового складу військ (сил); тривалу сенсорну депривацію; раптові зміни умов служби та життєдіяльності; несприятливі екологічні ситуації в районах виконання завдань за призначенням; відсутність контактів з рідними та близькими; неможливість змінити умови свого існування; інтенсивні й тривалі внутрішньогрупові та міжособистісні конфлікти; підвищену відповідальність за наслідки власних дій (бездіяльності) тощо [1].

Ю. Максимюк вважає, що причинами негативного стресу у військовослужбовців можуть бути: необхідність вирішення більшості відповідальних завдань за умови дефіциту часу, ризик для життя при виконанні професійних завдань з використанням зброї, виконання завдань поза приміщенням із впливом метеорологічних і кліматичних факторів, значна напруженість праці протягом усього робочого дня та відсутністю повноцінного відпочинку, понаднормові години праці, відсутність почуття колективу, низький рівень мотивації до професійної діяльності, сувора дисципліна, діяльність за наказом, усвідомлення й переживання високої особистої та моральної відповідальності, дефіцит часу для аналізу обстановки та прийняття рішення, висока ціна можливих помилок, конфліктні ситуації в процесі службової діяльності, регулярні ротаційні переміщення, недостатність навичок саморегуляції [5].

Таким чином професійна діяльність військовослужбовців пов’язана з вимогами військових статутів, суворої субординації, підпорядкування, а також із низкою стресогенних факторів такими як: надмірне навантаження, напружена психічна діяльність в обсязі виконуваної роботи; одноманітність виконуваної роботи; зміна

тривалості чи умов праці; незручні години роботи; несприятливий вплив чинників фізичного середовища (температура, шум, вібрація, вологість, киснева недостатність, голод, спрага, вплив перевантажень тощо; раптове або систематичне відволікання уваги (несподіваний подразник або постійна дія перешкод і, як наслідок, розвиток передчасної втоми); труднощі виконуваної діяльності, у тому числі дефіцит або неповнота інформації, дефіцит часу, підвищені вимоги до безпомилковості та швидкості дій та ін.; змінна робота; якість обладнання; небезпека для життя та здоров'я, ризик; новизна, реорганізація в роботі; підвищена відповідальність; стурбованість наслідками помилкових дій, страх зробити помилку; несприятливий функціональний стан організму у процесі виконання діяльності; порушення біологічних ритмів (зокрема порушення сну); необхідність приймати надто багато рішень; відсутність чи мала участь у процесі прийняття рішень.

У військовослужбовців з низькими адаптаційними здібностями та слабкою стресовою толерантністю в якості засобу захисту від стресу та напруги може розвинутисть адиктивна (залежна) поведінка, яка виявляється в прагненні уникати реальності шляхом зміни свого психічного стану через прийом деяких речовин чи постійної фіксації уваги на певних предметах, чи активних видах діяльності, що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій.

Ургентна адикція як форма залежної поведінки, виявляється у звичці перебувати у стані постійної нестачі часу та страху “не встигнути”. У військовослужбовця з ургентною залежністю перебування у будь-якому іншому стані викликає почуття дискомфорту та стресу. В умовах високих навантажень ургентна залежність може призвести до таких психологічних наслідків, як: необ'єктивний рівень самооцінки, порушення зв'язків із мікросоціальною та референтною групою, дисфункція комунікативних навичок. За наявності ургентної залежності військовослужбовець живе з постійним почуттям занепокоєння за своє майбутнє,

відчуттям недоробки, втрати часу, упущення можливостей. Періодично занепокоєння може змінюватись страхом. Причому перманентне збільшення навантаження, зокрема, за рахунок скорочення часу відпочинку не вирішує проблеми ургентної адикції, натомість створює нові. Згодом наростає втома, “емоційне вигорання” на тлі тривоги, що триває [6].

Іншими словами, військовослужбовець відчуває страх і тривогу через тривалу відсутність продуктивної діяльності, самі адиктивні реалізації не приносять колишнього задоволення, контакти з людьми вкрай утруднені не тільки на глибинно-психологічному, а й на соціальному рівнях, самотність та формування стійких соціальних зв'язків стає центральною проблемою. Переважає пригніченість, знижений настрій, апатія. Є занепокоєння щодо збереження соціального статусу, і поліпшення якості життя в цілому.

Поняття ургентної залежності (ургентної адикції) вперше було запроваджено Nina Tassi у 1993 році. N. Tassi формулює шість ознак ургентної адикції [21].

1) постійне занепокоєння, пов'язане з почуттям часу, що спонукає людину постійно його відстежувати, гіперконтроль над часом. Чим би не займалися ургентні адикти, вони постійно стежать за часом. Їхнє життя поділено на порівняно короткі, аж до десятихвилинних, часові інтервали;

2) збільшення швидкості життя, втрата його розміреності;

3) збільшення навантажень, які людина сама на себе покладає, причому береться більше, ніж може бути виконано, постійне прийняття всіх вимог, що стосуються роботи. Ургентний адикт погоджується виконувати додаткову роботу в будь-який, навіть святковий, час, нерідко спостерігається чітка тенденція до субмісивної та поступливої поведінки;

4) стала концентрація уваги на вирішенні завдань, на відпочинок не залишається часу, хронічна фрустрація базових потреб. Ургентний адикт, виконуючи професійні обов'язки, позбавляє себе часу, необхідного для задоволення

власних потреб і потреб, пов'язаних з сім'єю, дітьми, домашніми і господарськими справами;

5) вільний час заміщається різного роду роботою, втрата здатності радіти життю у теперішньому. Ургентний адикт постійно зосереджений на нескінченних проблемах і завданнях, які він має вирішувати в майбутньому, роздуми про невдачі і розчарування недавнього минулого. Такий розподіл уваги не дозволяє відчувати радість життя в сьогоденні;

б) негативне сприйняття майбутнього, яке представляється людині перевантаженою роботою. Тривога за майбутнє, страх не встигнути. Ургентний адикт відкладає на майбутнє (зазвичай невизначене) реалізацію своїх цілей та бажань, водночас відчуває, що майбутнє вислизає. Воно більшою мірою асоціюється з необхідністю виконання обов'язків, ніж з думками отримання бажаних задовольень.

Таким чином, ургентна адикція це за своєю суттю трудоголізм із вираженою зневагою до особистих потреб.

Ургентну залежність відносять до категорії негативних поведінкових адикцій, яка є дуже поширеною формою адиктивної поведінки серед військовослужбовців.

Нехімічними називаються адикції, де об'єктом залежності стає поведінковий патерн, а не психоактивна речовина (ПАР). У західній літературі для позначення цих видів адиктивної поведінки найчастіше використовується термін "поведінкові чи нефармакологічні адикції". В. Макоун [17], вважає, що поведінкові адикції, по-перше, часто трапляються; по-друге, вони можуть бути настільки ж серйозними за своїми наслідками, як і хімічні залежності; по-третє, зазвичай зустрічаються всередині сімейного контексту та часто стимулюються ним; і, нарешті, по-четверте, виходячи з попереднього, сімейна психотерапія є терапією вибору при цих розладах.

Т. Роббінс і Л. Кларк [19] підкреслювали, що хімічні та поведінкові залежності мають низку загальних психобіологічних механізмів, отже, можуть відповідати на подібні види терапевтичного втручання. Для адиктивної поведінки

характерне уникнення реальності як своєрідної "втечі", зосередженості на вузькоспрямованій сфері діяльності при ігноруванні інших. Н. Пезешкіан виділив чотири види "втечі" від реальності: "втеча в тіло", "втеча в роботу", "втеча в контакти або самотність" та "втеча у фантазії" [8].

Наслідки ургентної адикції

Розвиток ургентної залежності протікає непомітно для військовослужбовця, і критичне ставлення до процесу як з боку адикту, так і його оточуючих, об'єктивно ускладнено. Слід зазначити, що прояв багатьох ознак ургентної адикції військовослужбовців часто не тільки заохочується з боку командирів, але й висувається як вимога норми, що призводить до наступних проблем:

1. Хронічний "брак часу". Відчуття дефіциту часу призводить до вимушеного перерозподілу завдань між терміновими та поточними, до неможливості розстановки пріоритетів під час вибору справ, особисті потреби відсуваються на другий план. Це призводить до проблем у сім'ї, погіршуються стосунки з родичами та друзями.

2. Збільшення ризику виникнення соматичної патології, захворювань нервової системи. Систематична напруга, роздратування, порушення сну та загального режиму дня, викликане постійним занепокоєнням, призводить до частоті активації симпатико-адреналової системи, що рано чи пізно може стати причиною дисбалансу роботи вегетативної нервової системи. Крім того, практично безперервне занепокоєння, що періодично змінюється почуттям страху, порушує звичну роботу адаптаційних систем організму з формуванням дистресу. У результаті розвивається порушення нервової та гуморальної регуляції діяльності організму, що є преморбідом для багатьох захворювань людини (головні болі, захворювання серцево-судинної системи та ШКТ, депресії тощо). Зокрема підвищення вироблення глюкокортикостероїдів (один з ключових механізмів хронічного стресу) пригнічує роботу імунної системи, що підвищує сприйнятливості людини до різних

інфекційних захворювань. Постійне перебування в стані нестачі часу і тотального поспіху в кінцевому підсумку призводить до прояву “синдрому вигорання”, який характеризується неврастенією або неврастенічним неврозом з підвищеною стомлюваністю, втому, порушеннями сну, зниженням концентрації уваги, дратівливістю та зниженим настроєм.

3. Погіршення відносин із іншими людьми. У зв'язку з нестачею часу відносини з оточуючими відсуваються на другий план, до повного ігнорування. Діяльність, що виконується, виявляється настільки всепоглинаючою, що все, що відволікає від неї, викликає реакцію протесту, спалахів агресії та невдоволення, збільшуються навантаження, що призводить до ще більшої нестачі часу, у тому числі на підтримання відносин.

4. Зниження ефективності професійної діяльності. Перманентний “тиск часом” вимагає постійного прискорення, збільшення обсягів і видів виконання роботи, що погіршує якість і унеможливорює ретельність і оптимальність виконуваної роботи (“чим швидше, тим краще”, “24 години на добу”, “платити своїм часом”), “немає вільного часу” та ін.). Військовослужбовець використовує вже готові шаблонні рішення без творчого підходу, на це просто не залишається часу. Як наслідок, підвищується ризик помилок, неефективне використання часу та непродуктивна організація діяльності. При усвідомленні ситуації пріоритетним, основним механізмом захисту є вибір на користь уникнення відповідальності.

5. Втрата контролю за своїм життям. Потрапляючи в залежність від перманентної необхідності виконання завдань, що здаються невідкладними, постійних очікувань, все більшого темпу виникає відчуття вислизання життя. А сама людина не бачить можливості перешкодити цьому [12].

Висновок. Аналіз наукової літератури з питань ургентної адикції і впливу професійних стресорів дозволяє дійти висновку: якщо кількість стресорів, їх постійний тиск перевищують поріг витривалості нервової системи, і немає

ситуації вирішення, тобто, спостерігається поліморфний стрес у стадії накопичення, що виражається в неадекватній, деструктивній поведінці. Захисні механізми захищають систему від руйнування. Автоматично напрацьовуються та закріплюються стереотипи та форми поведінки (звички). Ургентна залежність змушує військовослужбовця уникати реальності, йдучи в зону стресу, “вириваючи” їх із звичного життя і викликаючи хронічну залежність від стресового стану організму – феномен “прилипання”, деструктивні форми поведінки стають стилем життя, основними формами поведінки. Ургентну залежність можна розглядати як адикцію до хронічного стресового стану індивіда. Чим сильніше і глибше стресова ситуація, що переживається, тим швидше формується ургентна залежність. Така залежна поведінка розвивається як суб'єктивна фіксація людини в тому виді діяльності, в якому індивід знаходить собі заспокоєння і почуття безпеки.

Змінити ставлення військових керівників до проблеми ургентної адикції військовослужбовців дозволить можливість отримання відкритої професійної інформації, що відбиває сучасний рівень знань. Вирішення цієї проблеми за допомогою використання “простих” способів: заборон, покарань, пропагандистських кампаній та ін неможливо.

Корекція ургентної залежності – дуже тривалий і трудомісткий процес, а розвиток залежності на початкових етапах протікає практично непомітно як для людини, так і для її оточення. Необхідно діагностувати та проводити корекцію ургентної залежності ще в момент її формування, поки адаптивні здібності військовослужбовця це дозволяють.

Досвід практичних психологів показує, що одна адикція може досить легко переходити до іншої. Це відбувається як серед хімічних адикцій (наприклад, наркоманія перетворюється на алкоголізм), і серед нехімічних (наприклад, ургентний адикт стає проблемним гемблером). Крім того, нехімічна залежність може переходити в хімічну та навпаки. Для

вироблення стандартизованих підходів до медико-психологічної допомоги та корекції адикцій слід, перш за все, визначити, які їх форми є нозологічною одиницею – розладом – за критеріями МКХ та DSM, і вже на цій основі проводити доказові дослідження ефективності тих чи інших медико-психологічних методів. Консультації психолога допоможуть нівелювати негативні стереотипи ставлення до часу, сформувати раціональні психологічні установки, необхідні для грамотного планування своєї праці та відпочинку. Розуміння етапів формування залежної поведінки, а також діагностика адикцій – переважна чи домінуюча – дозволить по-новому поглянути на проблему профілактики адиктивної поведінки. Відомо, що переважаюча адикція, на відміну від адикції домінуючою – тимчасова і піддається зовнішньому впливу. Домінуюча адикція повністю заповнює свідомість, витісняє інші адикції і мало піддається зовнішньому впливу. Ефективна профілактика зводиться до виховання гармонійної різнобічної особистості – особистості поліадиктивної з якоюсь соціально прийнятною переважаючою адикцією. Феномен прояву ургентної адикції військовослужбовців доцільно вивчати у взаємозв'язку з механізмами саморегуляції довільної активності особистості з урахуванням

індивідуально-стильових особливостей саморегуляції.

Успішність професійної діяльності обумовлена не лише її змістом, а й навичками самоорганізації, своєчасності виконання та надання результатів роботи, які багато в чому визначаються компетентністю особи військовослужбовця. Компетентність виникає, розвивається та виявляється у діяльності. Тому на етапі підготовки командирів необхідно формувати здібності до раціональної організації діяльності в умовах самостійного розподілу та планування часу, його ліміту та дефіциту, ефективного планування кількості завдань та часу, необхідного для їх виконання; самостійної побудови значних життєвих перспектив. Доцільно включити до програми підготовки командирів практикум з управління часом “Тайм-менеджмент”. У військовослужбовців при призначенні на посаду необхідно враховувати наявність таких якостей, як мобільність, пластичність, оперативність та професійних навичок, а також результати професійно-психологічного відбору на військову службу. Такі заходи дозволять зберегти соціальну стабільність та здоров'я військовослужбовців, а також оптимізувати ефективність їхнього функціонування у всіх сферах військово-професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Василенко С. Особливості впливу стресогенних умов професійної діяльності на психіку військовослужбовців Збройних Сил України. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ, 2020. Вип. 1 (54). С. 45-50.
2. Грицевич Т. Л., Капінус О. С., Мацевко Т. М., Ткачук П. П. Соціально-психологічні технології управління військовими колективами : навч.-метод. посіб. Львів : НАСВ, 2018. 256 с.
3. Купер К., Дейв Ф., О'Драйскотт М. Организационный стресс. Теории, исследования и практическое применение. Харьков : Гуманитарный центр. 2007. С. 85.
4. Левенець А. Є. Психологічні засоби підвищення професійно-психологічної стійкості працівників пенітенціарних закладів. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. Київ, 2017. № 2. С. 62–69.
5. Максимюк Ю. Професійний стрес у службовій діяльності персоналу Державної прикордонної служби України, 2014. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/4_2012/8.pdf. (дата звернення: 03.06.2022).
6. Мандель Б. Р. Аддиктология (ФГОС ВПО) : учеб. пособ. для студ. М. : Директ-Медиа, 2014. 536 с.
7. Мартіросян М. В. Копінг-стратегії професійної стійкості особистості адвоката : дис. канд. псих. наук : 19.00.01 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2019. 228 с.
8. Менделевич В. Д. Клиническая и медицинская психология. М. : МЕДпресс, 1999. 329 с.
9. Никифоров Г. С. Психология здоровья : учеб. пособ. СПб., 2006. 480 с.
10. Овчинников Б. В., Колчев А. И. Профессиональный стресс и здоровье. *Психология профессионального здоровья*. СПб., 2006. С. 204–213.
11. Стресс, выгорание, совладание в современном контексте / под ред. А. Л. Журавлева, Е. А. Сергиенко. М., 2011. 512 с.

12. Шапкин В. Е. Опасности ургентной зависимости. Кафедра общей практики – семейной медицины и внутренних болезней, Харьковский национальный медицинский университет г. Харьков. URL: <chrome-extension://oemmnndcbldboiebfnladdacbdm/adm/https://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/23725/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%92%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B1%D1%81%D0%BA%202019.pdf> (дата звернення: 12.06.2022).
13. DeLongis A., Coyne J. C., Dakof G., Folkman S., Lazarus R. S. The relationship of hassles, uplifts, and major life events to health status. *Health Psychology*, 1982. № 1, 119–136.
14. Holahan C. K., Holahan C. J. Self-efficacy, social support, and depression in aging: A longitudinal analysis. *Journal of Gerontology*. 1987. Vol. 42. P. 65–68.
15. Kanner A. D., Coyne J. C., Schaefer C., Lazarus R. S. Comparison of two modes of stress measurement: daily hassles and uplifts versus major life events. *Journal of Behavioral Medicine*, 1981. № 4. P. 1–39.
16. Lazarus R., Folkman S. Coping and adaptation. *The handbook of behavioral medicine*. Ed. by W. D. Gentry. New York: Guilford, 1984. P. 282–325.
17. McCown W. G. Nonpharmacological addictions. Family Therapy Review: Preparing for Comprehensive and Licensing Examinations / R. H. Coombs (ed). Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2005. P. 459–481.
18. O'Connor D. B., Jones F., Conner M., McMillan B., Ferguson E. Effects of daily hassles and eating style on eating behavior. *Health Psychology*, 2008. № 1. P. 20–31.
19. Robbins T. W., Clark L. Behavioural addictions. *Curr Opin Neurobiol.*, 2015. Vol. 30. P. 66–72. DOI: 10.1016/j.conb.2014.09.005
20. Serido J., Almeida D. M., Wethington E. Chronic stressors and daily hassles : Unique and interactive relationships with psychological distress. *Journal of Health and Social Behavior*, 2004. Vol. 45. P. 17–33. DOI: 10.1177/002214650404500102.
21. Tassi Nina. Urgency Addiction: How to Slow Down Without Sacrificing Success. USA: Penguin Books Ltd, 1993, 272 p.

References

1. Vasylenko S. Osoblyvosti vplyvu stresovnykh umov profesiynoyi diyal'nosti na psikhiku viys'kovosluzhbovtiv Zbroynykh Syl Ukrayiny [Peculiarities of the influence of stressful conditions of professional activity on the psyche of servicemen's of the Armed Forces of Ukraine] *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrayiny*. Kyiv, 2020. Vup. 1 (54). s. 45-50. (in Ukrainian).
2. Hrytsevykh T. L., Kapinus O. S., Matsevko T. M., Tkachuk P. P. Sotsial'no-psykholohichni tekhnolohiyi upravlinnya viys'kovyimi kolektyvami [Socio-psychological technologies of military collective management] : navch.-metod. posib. L'viv : NASV, 2018. 256 s. (in Ukrainian).
3. Kuper K., Deyv F., O'Draskoll M. Orhanizatsiynyy stress. Teoriyi, doslidzhennya i praktychne zastosuvannya. [Organizational stress. Theories, research and practical application]: Khar'kov. Humanytarnyy tsentr. 2007. s. 85.
4. Levenets' A. YE. Psykholohichni zasoby pidvyshchennya profesiyno-psykholohichnoyi stiykosti pratsivnykiv penitentsiynykh zakladiv. [Psychological means of increasing the professional and psychological stability of employees of penitentiary institutions] *Visnyk penitentsiynoyi asotsiatsiyi Ukrayiny*. Kyiv. 2017. № 2. s. 62–69. (in Ukrainian).
5. Maksymuk YU. Profesiynyy stres u sluzhbovyi diyal'nosti personalu Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrayiny. [Professional stress in the service activities of the staff of the State Border Guard Service of Ukraine] 2014. URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/4_2012/8.pdf. (date of application: 03.06.2022).
6. Mandel' B. R. Addiktologiya [Addictology] (FGOS VPO) : ucheb. posob. dlya stud. M. : Direkt-Media. (in Russian).
7. Martirosyan M. V. Kopinh-stratehiyi profesiynoyi stiykosti osobystosti advokata [Coping strategies of professional stability of the lawyer's personality] : dys. kand. psyk. nauk : 19.00.01 / Skhidnoyevropeys'kyy natsional'nyy universytet imeni Lesi Ukrayinky. Luts'k, 2019. 228 s. (in Ukrainian).
8. Mendelevich V. D. Klinicheskaya i meditsinskaya psikhologiya. [Clinical and medical psychology] M. : MEDpress, 1999. 329 s. (in Russian).
9. Nikiforov G. S. Psikhologiya zdorov'ya [Health psychology] : ucheb. posob. SPb., 2006. 480 s. (in Russian).
10. Ovchinnikov B. V., Kolchev A. I. Professional'nyy stress i zdorov'ye. [Occupational stress and health]. *Psikhologiya professional'nogo zdorov'ya*. CPb., 2006. s. 204–213. (in Russian).
11. Stress, vygoraniye, sovladaniye v sovremennom kontekste [Stress, burnout, coping in a modern context]. / pod red. A. L. Zhuravleva, Ye. A. Sergiyenko. M., 2011. 512 s. (in Russian).
12. Shapkin V. Ye. Opasnosti uргentnoy zavisimosti. [The dangers of urge addiction]. Kafedra obshchey praktiki – semeynoy meditsyny i vnutrennikh bolezney, Khar'kovskiy natsional'nyy meditsinskiy universitet g. Khar'kov. URL: <chrome-extension://oemmnndcbldboiebfnladdacbdm/adm/https://repo.knmu>

edu.ua/bitstream/123456789/23725/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%20%D0%B2%20%D0%92%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%B1%D1%81%D0%BA%202019.pdf (date of application: 12.06.2022). (in Russian).

13. DeLongis A., Coyne J. C., Dakof G., Folkman S., Lazarus R. S. The relationship of hassles, uplifts, and major life events to health status. *Health Psychology*, 1982. № 1, 119–136.

14. Holahan C. K., Holahan C. J. Self-efficacy, social support, and depression in aging: A longitudinal analysis. *Journal of Gerontology*. 1987. Vol. 42. P. 65–68.

15. Kanner A. D., Coyne J. C., Schaefer C., Lazarus R. S. Comparison of two modes of stress measurement: daily hassles and uplifts versus major life events. *Journal of Behavioral Medicine*, 1981. № 4. P. 1–39.

16. Lazarus R., Folkman S. Coping and adaptation. *The handbook of behavioral medicine*. Ed. by W. D. Gentry. New York: Guilford, 1984. P. 282–325.

17. McCown W. G. Nonpharmacological addictions. Family Therapy Review: Preparing for Comprehensive and Licensing Examinations / R. H. Coombs (ed). Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2005. P. 459–481.

18. O'Connor D. B., Jones F., Conner M., McMillan B., Ferguson E. Effects of daily hassles and eating style on eating behavior. *Health Psychology*, 2008. № 1. P. 20–31.

19. Robbins T. W., Clark L. Behavioural addictions. *Curr Opin Neurobiol.*, 2015. Vol. 30. P. 66–72. DOI: 10.1016/j.conb.2014.09.005

20. Serido J., Almeida D. M., Wethington E. Chronic stressors and daily hassles : Unique and interactive relationships with psychological distress. *Journal of Health and Social Behavior*, 2004. Vol. 45. P. 17–33. DOI: 10.1177/002214650404500102.

21. Tassi Nina. Urgency Addiction: How to Slow Down Without Sacrificing Success. USA: Penguin Books Ltd, 1993, 272 p.

Summary

Moroz V. M. chief of the Scientific-Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine

THE FEATURES OF MANIFESTATION AND PREVENTION OF SERVICEMEN'S URGENT ADDICTION

Introduction. The serviceman's military-professional activity in the Armed Forces of Ukraine determines the need for the formation and development of psychological resilience to the negative effects of such activities, especially activities in extreme, including combat, conditions. At the same time the issues of servicemen's psychological stability in everyday service activities remain relevant. Where there are also certain stressors that can affect various components of the servicemen's psychological stability and promote the development of addictive behavior, which affects the quality of their official duties performance.

Purpose. The purpose of the paper is to analyze scientific approaches to the impact of daily occupational stressors on the development of such a specific form of servicemen's addictive behavior as urgent addiction and to propose a set of measures for its prevention.

Methods: The study used general scientific research methods: analysis of scientific sources on the research problem, systems analysis, synthesis and generalization of scientific literature.

Originality. In the study of addictive behavior's various forms, the greatest attention is paid to such forms as drug addiction, alcoholism, computer addiction. Problems related to professional addictions, in particular, urgent addictions, remain insufficiently studied in the Armed Forces, despite the fact that military professional activities are a significant part of a serviceman's life.

Conclusion. The theoretical analysis of the problem allows us to conclude that if the number of stressors, their constant pressure exceeds the endurance threshold of the nervous system, and there is no solution, there is polymorphic stress in the accumulation stage, which is expressed in inappropriate, destructive behavior. The urgent dependence forces a serviceman to avoid reality by going into a zone of stress, "pulling" them out of normal life causing chronic dependence on the stressful state of the organism – the phenomenon of "sticking", destructive forms of behavior become lifestyles, the main forms of behaviors. The urgent dependence can be considered as an addiction to the chronic stress of the individual.

Key words: factors; stress; stressors; addictive (dependent) behavior; urgent dependence; military-professional activity.

Received/Поступила: 18.06.22.

Мостова І. В. кандидат психологічних наук, доцент
Державний торговельно-економічний університет
<https://orcid.org/0000-0003-1418-3007>

Кушніренко К. О. кандидат психологічних наук, доцент
Державний торговельно-економічний університет
<https://orcid.org/0000-0003-3922-0388>

ДОСЛІДЖЕННЯ САМООЦІНКИ ОСОБИСТОСТІ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

Мета статті полягає у здійсненні теоретичного аналізу та проведенні емпіричного дослідження щодо проблеми самооцінки підлітків. Для вирішення поставленої мети були використані наступні методи: аналіз наукової психологічної літератури, порівняння, узагальнення, систематизація отриманої інформації та її інтерпретація, спостереження та 3 психодіагностичні методики. Досліджувану вибірку складало 52 учня 5-7 класів.

Ключові слова: самооцінка; самооцінка особистості; вікові особливості самооцінки; рівень самооцінки; підлітки.

Вступ. Проблема феномена самооцінки особистості, як найважливішого компонента самосвідомості, останні десятиліття дуже привертає до себе увагу клінічних психологів, психіатрів, фахівців різних напрямів, зокрема, педагогів та батьків. Проблема формування самооцінки можна вважати однією з ключових тем у психології, оскільки самооцінка, що складається у дитинстві, є фундаментом розвитку особистості.

Мета статті: здійснити теоретичний аналіз та провести емпіричне дослідження самооцінки підлітків.

Відомо, що самооцінка - це найважливіший і центральний елемент самосвідомості, його провідне структурне утворення, що характеризується оцінками самого себе, своїх здібностей (Б.Г. Анан'єв, Л.І. Божович, А.В. Захарова, А.Б. Орлов, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн, Е.Т. Соколова та ін). Самооцінка індивіда характеризує його ставлення до себе та до навколишнього світу загалом. Самооцінка починає формуватися у ранньому дитинстві та є центральним компонентом самосвідомості дитини.

Теоретичне підґрунтя. У психологічній літературі як у вітчизняній, так і зарубіжній самооцінці приділено велику увагу. Поняття, структура, функції, і навіть проблема розвитку самооцінки обговорюються у роботах Л. І. Божович, І.С. Кона, М.І. Лісіної, А.І. Ліпкіної,

Р. Бернса, Е. Еріксона, К. Роджерса та інших психологів. При цьому різними авторами самооцінка інтерпретується по-різному: як особистісне утворення, яке бере у регуляції поведінки людини та її діяльності безпосередню участь, як автономна характеристика особистості, її центральний компонент, що відображає своєрідність внутрішнього світу особистості та формується за її активної участі [3, с. 19-23].

Таким чином, самооцінка - наявність критичної позиції індивіда по відношенню до того, чим він володіє. У ряді дослідників, які займаються розробкою суб'єктивної сфери особистості – проблемою самооцінки – представники різних психологічних шкіл розглядають самооцінку відповідно до контексту самосвідомості, особистості чи категорії «Я», або залежно від її компонентів (регулятивного, емоційного, когнітивного). Предметом об'єктивної оцінки є потенціали особистості та її можливості, які за різними показниками оцінюються експертами [2, с. 185-194].

Аналіз соціально-психологічної літератури дозволив виділити і найістотніші соціально-психологічні чинники, що впливають на неузгодженість між самооцінкою та об'єктивною оцінкою якостей особистості. Ці фактори:

- соціальні фактори, до яких відносять: соціальний статус, соціальна впевненість, соціальна значущість, соціальна

відповідальність, соціальні потреби, соціальна відчуженість;

- особистісні утворення – якості особистості, які виступають як фундаментальна основа розвитку особистості [9, с. 102-109].

Ступінь сформованості та виразності якості зумовлює не лише спрямованість розвитку особистості, а й ступінь узгодженості наявних суб'єктивних та об'єктивних оцінок особистості.

Сам факт неузгодженості між самооцінкою та об'єктивною оцінкою якостей особистості є істотно значущим для саморегуляції та контролю індивідом, управління його ззовні. Узгодження між самооцінкою та об'єктивною оцінкою якостей особистості є значущим феноменом, що дозволяє прогнозувати подальші зміни особистості.

Найчастіше у психологічній літературі зустрічається поділ самооцінки на занижену, середню (або адекватну) та завищену. Всі ці рівні самооцінки формуються під впливом оцінок з боку, які згодом переростають у самооцінювання людиною самого себе [10, с. 74-78].

Особистісні самооцінки – це своєрідні когнітивні схеми, які узагальнюють минулий досвід особистості та організують нову інформацію щодо даного аспекту «Я». Водночас самооцінка, особливо якщо йдеться про здібності та потенційні можливості особистості, висловлює і певний рівень домагань.

Неоднозначні також критерії самооцінки. Індивід оцінює себе двома шляхами:

1) шляхом зіставлення рівня своїх домагань з об'єктивними результатами своєї діяльності;

2) шляхом порівняння себе з іншими людьми.

Самооцінка не є постійною, вона змінюється в залежності від обставин. Засвоєння нових оцінок може змінювати значення засвоєних раніше. Є три моменти, суттєві для розуміння самооцінки. По-перше, важливу роль у її формуванні відіграє зіставлення образу реального «Я» з образом ідеального «Я», тобто з уявленням про те, якою людиною хотіла би бути.

Другий чинник, важливий на формування самооцінки, пов'язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій даної людини. Іншими словами, людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші. І, нарешті, ще один погляд на природу та формування самооцінки полягає в тому, що людина оцінює успішність своїх дій та проявів через призму своєї ідентичності [4, с. 27-30]. Також на формування самооцінки впливають гендерні та вікові особливості особистості.

Зокрема в дошкільний період відбувається накопичення дитиною знань про типово чоловічу або типово жіночу роль, про фізичну відмінність чоловіка і жінки, про відмінність в їх поведінці, про їх взаємовідносини, про найважливіші якості особистості. У дитини поступово формується почуття статевої приналежності та починають проявлятися характерні моделі поведінки, пов'язані з «роллю» чоловіка чи жінки. Прийшовши до школи, дитина веде себе відповідно до своїх уявлень про те, яким має бути хлопчик і якою має бути дівчинка [7, с. 396-412].

Самооцінка у підлітків часто не стійка, на неї впливають зовнішні фактори та в більшості випадків є неадекватною та нестабільною.

Неадекватна самооцінка – це завищена або занижена самооцінка, в залежності від того як особистість оцінює свої якості.

Занижена самооцінка – залежність від чужої думки, заздрості, невпевненість в собі, страх проявити себе, ревності і т.д.

Самооцінка у підлітка - це явище яке не може бути завжди стабільним, тобто або завищена або занижена. На самооцінку впливає безліч факторів від оточення до темпераменту. У цьому віці характерне відкриття свого "Я", усвідомлення своєї індивідуальності, він шукає і знаходить недоліки у собі. У деяких з'являється невдоволення собою [1, с. 265-268].

Але не варто забувати, що в цьому віці відбувається статеve дозрівання та почуття підлітків дещо загострені. І в даному періоді існує негативна фаза, що обумовлюється підвищеною дратівливістю, капризами тощо. Невдоволення собою часто виражається "меланхолією" або

агресивною поведінкою. Це період самовиховання, де хлопчик шукає і прагне ідеалу "справжнього чоловіка", а дівчинка "справжньої жінки" [6, с. 15-22].

Рання молодість – період росту соціальної активності. Старшокласник більш зацікавлений у тому, що відбувається навколо нього, і намагається взяти участь. Юність – завершальний етап первинної соціалізації [5, с. 8-10].

Методи дослідження. Дослідження проводилось на базі Срібнянської ЗОШ 1-3 ступенів, смт.Срібне (Чернігівська обл). Вибіркою виступили учні 5-7 класів. Загальна кількість досліджуваних – 52 учні. Дослідження проводилось за допомогою «Методика діагностики міжособистісних відносин та уявлень людини про себе» створена Т. Лірі, Г. Лефоржем, Р. Сазеком у 1954 році і призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе й ідеальне Я, а також для вивчення взаємовідносин у малих групах та методика «Шкала виміру самооцінки» Т. Дембо, С. Я. Рубінштейн. Методика діагностика самооцінки Дембо-Рубінштейн в модифікації А. М. Парафіян заснована на безпосередньому оцінюванні школярами ряду особистих якостей, таких як здоров'я, здібності, характер і т. д. Досліджуванам пропонується на вертикальних лініях відзначити певними знаками рівень розвитку у них цих якостей (показник самооцінки) і рівень домагань, тобто рівень розвитку цих же якостей, який би задовольняв їх. Кожному випробовуваному пропонується бланк методики, що містить інструкції та завдання.

Методика для діагностування впевненості С. Рейтуса «Впевненість в собі» містить шкалу з 30 тверджень. За даними тесту можна визначити п'ять рівнів розвитку впевненості: дуже невпевнені в собі; скоріше невпевнені, ніж впевнені; середнє значення впевненості; впевнені в собі; занадто самовпевнені. [7, с. 168-173].

Результати і обговорення. Отримані результати за методикою діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі свідчать, що кількісно група осіб, які схильні підкорятися іншим, налічує всього 15 (29%), котрі здатні до агресії – 9 (17%), ті,

які домінують у взаємодії – 11 (21%), і котрі виявляють дружелюбність – 17 (33%) (уявлення про реальні «Я»).

Дані ідеальних «Я» такі: здатних до підкорення – 3 (6%), домінування – 23 (44%), дружелюбності – 19 (37%) й агресивності – 7 (13%); а соціальні «Я» мають такі показники: спроможні до домінування – 14 (27%), підкорення – 12 (23%), дружелюбності – 19 (37%), агресивності – 7 (13%).

Комплексне психологічне дослідження Я-концепції підлітків як центральної ланки самосвідомості дало змогу встановити такі емпіричні факти-тенденції: по-перше, в підлітків особливо інтенсивно розвивається когнітивна складова Я-концепції, а відтак цілісності набуває Я-образ, який є важливою передумовою для становлення адекватної самооцінки і водночас зародження рефлексивного ставлення до навколишніх і світу в цілому; концептуальне Я – це переважно нестійке і структурно спрощене новоутворення самосвідомості, тому молодші підлітки надихаються навчальною діяльністю лише за явних успіхів, тоді як невдачі сприймаються ними емоційно і болісно; по-друге, у підлітковому віці активізується розвиток позитивного Я-ставлення (зокрема, встановлено, що усереднено самооцінка учнів шкіл є адекватною із тенденцією до завищення), формується нестійка самоповага та високий рівень домагань, котрі створюють надмірне внутрішнє напруження на цьому етапі психодуховного розвитку особистості: з одного боку, усвідомленої гармонізації та істотного збагачення потребує ціннісно-естетична сфера, з іншого – реальні форми поведінки і вчинкових дій не завжди відповідають нормам та еталонам гуманності; це наповнює суперечливим змістом стрибкоподібний, а почасти й кризовий, розвиток самосвідомості підлітків, котрі переважно вміють ціле визначатися, позитивно розмірковувати про себе, освоювати широкий репертуар соціальних ролей, радіти перемогам, хоча й здатні до агресії, поспіху, невірноваженості емоцій, думок, дій.

Наступною проведеною методикою була шкала самооцінки Дембо – Рубінштейна. Для проведення дослідження дітям роздали бланки із завданням, пояснили правила виконання, під час роботи враховувалися їхні питання.

Дані про особливості поведінки школяра під час виконання завдання надають корисну додаткову інформацію при інтерпретації результатів, тому важливо спостерігати та фіксувати їх.

Якщо аналізувати отримані дані то ми бачимо, що за рівнем вимог 50% підлітків мають дуже високий рівень домагань (98–100 балів). Це говорить про нереалістичне, некритичне ставлення дітей до власних можливостей; 43% підлітків мають високий рівень домагань (83–97 балів), що підтверджує оптимальне уявлення про свої можливості, що є важливим фактором особистісного розвитку; 7% підлітків (68–82 бали) мають середній рівень домагань, тобто реально оцінюють свої можливості.

По висоті самооцінки 7% підлітків (86–100 балів) мають дуже високу самооцінку. Підвищена самооцінка може підтверджувати особистісну незрілість, невміння правильно оцінити результати своєї діяльності; така самооцінка може вказувати на суттєві спотворення у формуванні особистості – «закритості для досвіду», нечутливості до своїх помилок, невдач, зауважень та оцінок оточуючих; 43% підлітків (73–85 балів) мають високу самооцінку, 18% підлітків (61–72 бали) мають середню самооцінку. Це адекватна самооцінка, діти реально оцінюють свої здібності та можливості; 32% підлітків із заниженою самооцінкою нижче 61 бала. Ці учні становлять "групу ризику". За низькою самооцінкою можуть ховатися два абсолютно різні психологічних явища: справжня невпевненість у собі та «захисна», коли декларування (саме собі) власного невміння, відсутності здібності тощо дозволяє не докладати жодних зусиль. 47% підлітків мають сильний ступінь розбіжності. Зазвичай усі люди відчувають потребу мріяти. Мрія, щоб здійснитися, має перетворитися на мету. В даному випадку ця ціль може бути нереалістичною. У 50% підлітків помірна

міра розбіжності. Ця категорія дітей оцінює свої можливості реально та цілком можливо, що їх цілі досяжні. У 3% підлітків слабка міра розбіжності. І лише один підліток, можливо усвідомлено, ставить перед собою цілі близькі і швидше за все здійсненні. Дані шкали символізують рівень розвитку когнітивної та емоційної складових самооцінки (В. І. Долгова, О. А. Кондратьєва, Г. Ю. Гол'єва).

В результаті ми отримали суб'єктивні оцінки власних поглядів підлітків на себе.

Отримані результати можна охарактеризувати як насторожуючі, і, оперуючи цими даними, ми почали утворювати групу школярів корекції низького рівня самооцінки.

Результати діагностування за методикою С. Рейтуса «Впевненість у собі» показали, що у досліджуваних учнів домінують високі та середні показники впевненості у собі. Зокрема, серед учнів 5-7 класів виявлено 41% впевнених у собі. 28% досліджених вважають себе скоріше впевненими. Скоріше невпевненими, ніж впевненими за результатами діагностування можна вважати 16% опитаних. Дуже невпевнених у собі серед досліджуваних нами не було виявлено. За методикою С. Рейтуса були виявлені занадто впевнені учні: 15 % досліджуваних, що свідчить про те, що вони у спілкуванні з оточуючими людьми можуть виявляти надмірну активність, а іноді агресивність і схильність до приниження інших.

Висновки. Самооцінка - одне із найважливіших психологічних утворень, відбиває рівень розвитку самосвідомості, і бере участь у регуляції поведінки й діяльності. Виконуючи регулятивні функції, самооцінка виступає необхідною внутрішньою умовою організації індивідом своєї поведінки, діяльності, відносин, у тому числі, і поведінки, спрямованої на вирішення проблем. Іншими словами, самооцінка відіграє важливу роль у регуляції використання тих чи інших стратегій подолання життєвих труднощів.

Комплексне психологічне дослідження Я-концепції підлітків як центральної ланки самосвідомості дало змогу встановити такі емпіричні факти - по-перше, в підлітків

особливо інтенсивно розвивається когнітивна складова Я-концепції (Я-образ та концептуальне Я); по-друге, у підлітковому віці активізується розвиток позитивного Я-ставлення (зокрема, встановлено, що усереднено самооцінка учнів шкіл є адекватною із тенденцією до завищення), формується нестійка самоповага та високий рівень домагань, котрі створюють надмірне внутрішнє напруження на цьому етапі психодуховного розвитку особистості.

Отже, внаслідок проведення емпіричного дослідження, отримані результати показали наявність дітей з низькою самооцінкою, за якою можуть ховатися справжня невпевненість у собі та «захисна», коли декларування (саме собі) власного невміння, відсутності здібності тощо дозволяє не докладати жодних зусиль. Тому оперуючи цими даними, ми почали утворювати групу школярів корекції низького рівня самооцінки.

Список використаних джерел

1. Видолоб Н.О. Проблема самооцінки особистості у контексті гуманістичної психології. «Young Scientist». № 9.1 (36.1). September, 2016. С. 21-26.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навчально-методичне видання. К.: Либідь, 2003. 280с.
3. Козерук Ю.В., Євсейчик Я.О. Самооцінка як фактор становлення особистості. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2015. Вип.124. С.163-165.
4. Козицька І.В., Ковальська О.О. Психологічні особливості самооцінки та рівня домагань підлітків. Актуальні проблеми психології. Психологія обдарованості. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. С. 130-137.
5. Кулаков Р.С. Особливості становлення самооцінки та рівня домагань старшокласників як психологічних детермінант їх професійного самовизначення: автореф.дис. на здобуття наук.ступеня канд. психол. наук: спец.19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. 20 с.
6. Мартинюк, Ю. Особливості впливу рівня самооцінки на обрання жанру живопису. Науковий журнал «Габітус», 15. 2020. С. 168 –173.
7. Мельничук С. К. Експериментальне дослідження психологічних особливостей впевненості в собі у раньому юнацькому віці. Інститут соціології, психології та управління НПУ імені М. Драгоманова м. Київ. Теоретические и практические научные инновации. Подсекция 4. Организационная психология. 2020. С. 15-22.
8. Нетребко І.В. Самооцінка як критерій адаптованості студентів молодших курсів. Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. 2009. Вип. 74, Т. 2. 51– 54с.
9. Папітченко Л. Теоретичний аналіз проблеми значущості самооцінки в структурі гідності особистості. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 12 (57). 2020.
10. Онуфрієва, Л. Самооцінка як складова Я-концепції майбутніх фахівців соціономічних професій. Проблеми сучасної психології, 22, 2013. 396–412с.

References

1. Vydolob N.O. Problema samoosinky osobystosti u konteksti humanistychnoi psykholohii. [The problem of self-esteem of the individual in the context of humanistic psychology.] «Young Scientist». № 9.1 (36.1). September, 2016. S. 21-26. (in Ukrainian)
2. Bekh I.D. Vychovannia osobystosti: U 2 kn. Kn.1: Osobystisno oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnohichni zasady: navchalno-metodychne vydannia. [A personally oriented approach: theoretical and technological foundations: educational and methodological edition.] K.: Lybid, 2003. 280s. (in Ukrainian)
3. Kozeruk Yu.V., Yevseichyk Ya.O. Samoosinka yak faktor stanovlennia osobystosti. [Self-esteem as a factor of personality formation.] Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohichni nauky. 2015. Vyp.124. S.163-165. (in Ukrainian)
4. Kozyska I.V., Kovalska O.O. Psykholohichni osoblyvosti samoosinky ta rivnia domohan pidlitkiv. [Psychological features of self-esteem and level of achievement of teenagers.] Aktualni problemy psykholohii. Psykholohiia obdaranosti. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuksa NAPN Ukrainy. S. 130-137. (in Ukrainian)
5. Kulakov R.S. Osoblyvosti stanovlennia samoosinky ta rivnia domahan starshoklasnykiv yak psykholohichnykh determinant yikh profesiinoho samovyznachennia: avtoref.dys. na zdobuttia

nauk.stupenia kand. psykhol. nauk: spets.19.00.07 «Pedagogichna ta vikova psykholohiia». [Peculiarities of the formation of self-esteem and the level of harassment of high school students as psychological determinants of their professional self-determination: autoref.diss. for obtaining a candidate of science degree. psychol. Sciences: special. 19.00.07 "Pedagogical and age-related psychology".] Kyiv, Nats. ped. un-t im. M.P. Drahomanova, 2013. 20 s. (in Ukrainian)

6. Martyniuk, Yu. Osoblyvosti vplyvu rinvia samoostinky na obrannia zhanru zhyvopysu. [Peculiarities of the influence of the level of self-esteem on the choice of painting genre.] Naukovyi zhurnal «Habitus», 15. 2020. S. 168–173. (in Ukrainian)

7. Melnychuk S. K. Eksperementalne doslidzhennia psykholohichnykh osoblyvosti vpevnenosti v sobi u ranomu yunatskomu vitsi.[Experimental study of psychological features of self-confidence in early youth.] Instytut sotsiolohii, psykholohii ta upravlinnia NPU imeni M. Drahomanova m. Kyiv. Teoretycheskye y praktycheskye nauchnye ynnovatsyy. Podsektsiya 4. Orhanyzatsyonnaia psykholohiya. 2020. S. 15-22. (in Ukrainian)

8. Netrebko I.V. Samoostinka yak kryterii adaptovanosti studentiv molodshykh kursiv. [Self-esteem as a criterion of adaptability of junior year students.] Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedagogichnoho universytetu. 2009. Vyp. 74, T. 2. 51– 54s. (in Ukrainian)

9. Papitchenko L. Teoretychnyi analiz problemy znachushchosti samoostinky v strukturi hidnosti osobystosti. [Theoretical analysis of the problem of the importance of self-esteem in the structure of personal dignity.] Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 12. Psykholohichni nauky. Vypusk 12 (57). 2020. (in Ukrainian)

10 Onufriieva, L. Samoostinka yak skladova Ya-kontseptsii maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii. [Self-esteem as a component of the self-concept of future specialists in socionomic professions.] Problemy suchasnoi psykholohii, 22, 2013. 396–412s. (in Ukrainian)

Summary

Mostova I. V. *Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor State University of Trade and Economics*

Kushnirenko K. O. *Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor State University of Trade and Economics*

RESEARCH OF SELF-ASSESSMENT OF PERSONALITY AMONG ADOLESCENTS

Introduction. *The problem of the phenomenon of self-esteem, as the most important component of self-awareness, in recent decades has attracted the attention of clinical psychologists, psychiatrists, specialists in various fields, including teachers and parents. The problem of forming self-esteem can be considered one of the key topics in psychology, because self-esteem, formed in childhood, is the foundation of personal development.*

Purpose. *The purpose of the article: to carry out a theoretical analysis and conduct an empirical study of adolescent self-esteem.*

Methods. *To solve this goal, the following methods were used: analysis of scientific psychological literature, comparison, generalization, systematization of information and its interpretation, observation and 3 psychodiagnostic techniques. The study was conducted on the basis of Sribnyanska Secondary School of 1-3 grades, Sribne village (Chernihiv region). The sample was made by pupils of 5-7 classes. The total number of respondents is 52 students. The study was conducted using "Methods for diagnosing interpersonal relationships and human perceptions of themselves" created by T. Leary, G. Leforge, R. Sazek, as well as to study relationships in small groups and the method "Scale for measuring self-esteem" T. Dembo, S. Ya Rubinstein. Methods of diagnosis of Dembo-Rubinstein self-assessment modified by AM Parafiyen. Methods for diagnosing the confidence of S. Reitius "Self-confidence".*

Originality. *The practical significance of the article is that the results of the study can be used in further research and analysis of the results of self-esteem.*

Conclusion. *The article analyzes the concept of personal self-esteem in domestic and foreign psychology, analyzes the features, types and functions of adolescent self-esteem, gender and age characteristics of self-esteem.*

The prospect of further research is expected in the continuation of the study of self-esteem of adolescents in wartime.

Key words: *self-assessment; self-esteem of the individual; age features of self-esteem; level of self-esteem; teenagers.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 09.07.22.

Осьодло В. І. доктор психологічних наук, професор,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського
<http://orcid.org/0000-0003-2893-4721>

Будагьянц Л. М. кандидат філософських наук, доцент,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняховського
<http://orcid.org/0000-0002-3788-2372>

РОЗПІЗНАТИ БОЙОВУ ПСИХІЧНУ ТРАВМУ: ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ПСИХОЛОГІЇ

У статті здійснено історико-психологічний аналіз передумов наукової концептуалізації бойової психічної травми у європейській науці. Виокремлення та осягнення психічних травм на війні висвітлено у зв'язку із десакралізацією культури, здоланням механістичного світогляду та психофізичного редукціонізму в психології, антропології і медицині на межі Нового та Новітнього часу.

Ключові слова: бойова психічна травма; профілактика; історично-психологічний підхід; філософія психології.

Вступ. Дослідження бойової психічної травми залишаються надзвичайно актуальними в сучасній психології, що значною мірою зумовлено навіть не великою кількістю війн та збройних конфліктів XX-XXI столітті, а також складністю і чутливістю проблеми допомоги військовослужбовцям, які зазнали травматичного досвіду під час ведення бойових дій, а переважно зміною ставлення демократичних суспільств до ветеранів. Отже, засади, на яких було виявлено та поставлено питання природи бойової психічної травми та методології її здолання, були фундаментальними філософськими й відповідали змінам світогляду суспільств демократії, зокрема в питаннях реалізації пріоритету принципу цінності людського життя й морального обов'язку суспільства перед учасниками бойових дій.

Світогляд суспільства мав виплекати в собі ідею прав і свобод людини, гуманізму як реалізації поваги до людської гідності й прагнення до щастя, щоб доля кожного, хто зазнав бойової психічної травми стала значущою для націй та утримуваних ними урядів. Здолати стигматизацію ветеранів й не полишати їх наодинці з важкими відлуннями жорстких бойовищ стало відповідальністю суспільства достатньо нещодавно в історичних масштабах. Цим пояснюється парадокс: війни, отже бойові

психічні травми, є супутниками, цивілізаційних процесів, однак сама опція «бойова психічна травма» й спроможність її «бачити» й сприймати як суспільно значуще явище виникають у власному смислі слова у XX столітті. Завдяки здобуттю цього нового погляду стали можливими докладні сучасні дослідження, які ретроспективно виявляють бойові психічні травми на матеріалах Першої та Другої Світових війн, й навіть війн Стародавнього Світу, що змінює загальне розуміння історії суспільств через висвітлення обставин та чинників розвитку людства, які дотепер перебували у тіні.

Мета дослідження: вивчення зв'язку розуміння травматичних психічних станів людини на війні з панівними філософсько-антропологічними концепціями у до-наукових пре-модерних та класичних модерних традиціях психології, на основі яких формувався пізнавальний інструментарій для виявлення та осягнення феномену бойової психічної травми.

Теоретичне підґрунтя. Становлення науково-психологічного пізнання психічної травми у зв'язку із загальним культурним, політичним, гуманітарним кліматом у суспільстві здійснено у працях М. Фуко, Дж. Герман, Ж. Рюс та ін..

Історико-психологічні й військово-антропологічні розвідки античної людини на війні, наукове перетлумачення класичних

давньогрецьких сюжетів та постатей здійснені в працях Дж. Кроулі. (J. Crowley), В. Ферлі (W. Furley), Р.А. Габріель (R.A. Gabriel), З. Гарленд (R. Garland), А. Гріффітс (A. Griffiths), Д. Харві (D. Harvey), А. Клейман (A. Kleinman), Л. Ролінгс (L. Rawlings), С. Салазар (C. F. Salazar), Д. Шалєв (D. Shalev), Дж. Шей (J. Shay), Л.А. Тріпл (L.A. Tittle), Д. Вайтхед (D. Whitehead), Ю. Устинова (Y. Ustinova), Е. Карденья (E. Cardeña).

Чинники “бойового зриву”, конверсійних розладів та посттравматичні стресові розлади на війні розкрито в наукових публікаціях Б.П. Доренвенд (B.P. Dohrenwend), Т.ДЖ. Янгер (T.J. Yager), М.М. Волл (M.M. Wall), Б.Г. Андамс (B.G. Adams), Д. Марлоу (D. Marlowe), А.Л. Мішара (A. L. Mishara), М.А. Шварц (M.A. Schwartz), Е.А. Ванштейн (E.A. Weinstein).

Бойову психічну (психічну) травму, теоретичні та практичні підходи до психологічної профілактики та допомоги в умовах триваючої російсько-української війни досліджено у працях Н.А. Агаєва, В.І. Алещенка, Д.С. Зубовського, Н.С. Лозінської, В.І. Осьодла, В.В. Стасюка, Ю.М. Широбокова, А.В. Швеця та ін.

Культурологічний підхід в історії психології, суб'єктно-вчинкові та екзистенційні аспекти самотворчості людини репрезентовані в працях українських психологів В.А. Роменця, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, І.П. Манохи.

В результаті аналізу досліджень бойової психологічної травми, а також розвитку методології психології як самостійної науки в контексті соціокультурних, політичних, гуманітарних змін було визначено міждисциплінарне поле для вивчення умов концептуалізації феномену бойової психічної травми, що триває.

Методи дослідження. Теоретичною засадою даного дослідження є поєднання історико-психологічного підходу та філософії психології. Історико-психологічна деконструкція та переінтерпретація соціально-психологічний феноменів, практик, рефлексій пов'язаних

із психічними травмами війни через застосування сучасної концепції бойової психічної травми. Філософсько-психологічний підхід застосований через виявлення зв'язку до-наукової та наукової методології осягнення бойових психічних травм та їхніх наслідків із поділеним світоглядом, передусім, концепцією природи та сутності людини та її в-світ-буття. У такий спосіб історико-психологічна теорія (метатеорія) піддається філософсько-психологічній рефлексії (метатеорія другого рівня). В статті охоплюється періоди традиційного та раннього посттрадіційного суспільства – Давня Греція та новоевропейська доба (Модерн) до Першої світової війни як демаркаційної події поміж Новим та Новітнім часом в періодизації історії, в межах яких простежується «зміна оптики» для розпізнавання, пояснення психічних станів людини на війні та відповідних ним психотерапевтичних практик для реконструкції контексту закладення наукової психології війни.

Результати і обговорення. Водночас із суперечливим процесом гуманізації та персоналізації історії необхідною світоглядно-методологічною умовою постановки проблеми бойової психічної травми став процес інституціоналізації раціональної науки та включення в її дисциплінарну самоорганізацію гуманітарних, соціальних, воєнних та технічних наук разом із природничими з XIX-XX століття. В цьому соціальному та інтелектуальному контексті відбувається перетворення психології на науку із власною методологією та емпірично-експериментальним базисом, на які власне спирається інтерпретація і розуміння психологічних наслідків війни у прогресивних суспільствах. Попри істотне переосагнення раціоналістичного духу Модерну в останні десятиліття XX-XXI століття, відкритість, світський характер, раціональність, як це розумів Макс Вебер, залишаються відмітними визначеннями культур демократичних суспільств. Завдяки цьому науковий дискурс психології війни стає провідним у розвитку світогляду суспільства, в якому стають можливими

артикуляція проблеми бойової психічної травми та цілеспрямовані зусилля наукового товариства із допомоги людині на війні.

У дослідженнях наукової думки XIX–XX століття провідна роль відводиться секуляризації як вияву соціально-революціонізуючого руху Просвітництва, що починається із звільнення від впливу релігійних авторитетів та продовжується у звільненні від класичної метафізики як підстави наукової логіки та методології.

Як це було притаманне французьким матеріалістам XVIII століття (Гольбах, Дідро, Д'Аламбер, Гельвецій та ін.), інтелектуальний спротив репресивному контролю Церкви над культурою зосереджувався на забобонах та передредах щодо природи «душевних станів», що стають одним із провідних об'єктів боротьби. Натомість, на вивільнених від хибних опцій та настанов теренах впроваджувалося природознавство як єдино раціональна вірогідна основа для розуміння людини і світу. Проте, як таке, природознавство XVIII–XIX століття було механістичним, адже найрозвиненіші й єдині повносправні науки, які надавали взірці науковості як такої, були математика та механіка. Багаточисельні виниклі новочасні науки ще мали винайти свою власну методологію разом із формулюванням свого предмета власним понятійним апаратом на ґрунті оригінального експериментального базису, а до того послуговувалися методами механіки та геометрії, розглядаючи людину як «механізм, що повзає вертикально». Наслідком подібної вимушеної інтервенції у поле психології, фізіології, біології та соціології був редукціонізм більш складних явищ та їхніх зав'язків та процесів до базових менш складних, елементарних [4; 5]. Таким чином механістичне, часто, вульгарно-матеріалістичне розуміння природи, суспільства і людини, зокрема психічних станів і процесів, цілком відповідало емансипаторському духу Просвітництва з його довірою виключно до емпіричного досліду та раціонального міркування.

Ідейне світоглядне протиборство Просвітництва із клерикалізмом й

обскурантизмом також призводило до виходу критично налаштованих мислителів в площину пропаганди та контрпропаганди за межі суворого наукового жанру. Застарілі та помилкові погляди Церкви на природу людини та причини її тілесних і душевних проблем розвінчувалися як навмисні вигадки, маніпуляції задля утримання власної влади над людьми, утримуваними у страху й невігластві.

Для розуміння загального соціокультурного контексту «відкриття» феномену психічної травми та започаткування руху до його наукової концептуалізації важливо врахувати, що саме «народження клініки» тобто медичної практики сучасного ґатунку відбулося саме напередодні. Пацієнт тепер переноситься в центр уваги, спостереження, дослідження лікаря, щоправда, як природний об'єкт – живий організм [6], невід'ємний від його взаємозв'язків із середовищем, природним та соціальним, що було справжнім переворотом у медичній практиці, яка з часів Гіппократа, Галена та Парацельса являла собою складну семіотичну систему хвороб, пропорцій гуморів (рідин, секретів) й страшливих підходів лікування подібного подібним, в якій не було місця «саме цього» особливого випадку, порушення здоров'я «саме цього» організму.

Через емансипацію від проводу філософії й початкового зречення від будь-якої умозорної теорії починає у XIX столітті свій шлях як самостійна експериментальна наука (дисципліна) і психологія, обстоюючи свій підхід до проблем із «душевними станами». Центром новаторських підходів у неврології та психіатрії, головним чином, дослідження істерії, став Сальпетрієр – лікарня, перетворена Жан-Мартеном Шарко з притулку для злидених представників паризького пролетаріату на медично-наукову установу нового типу. Ця нова лікарняна установа демонструвала переваги світської освіти та науки у медицині. Ж.-М. Шарко здійснив ретельні спостереження, опис та класифікацію симптомів істерії, такі як амнезія, параліч, втрата чутливості, судоми [1, 23], та надав через застосування гіпнозу ґрунтовні

підстави для того, щоб вважати їх психогенними ефектами, цілком об'єктивними, як і такі, що виникали у наслідок фізичних ушкоджень (раніше пацієнтів із функціональним порушенням при відсутності фізичних уражень вважали симулянтами). Вчитись прогресивним підходам у Ж.-М. Шарко приїздили багато вчених-практиків, серед яких були і П. Жане, В. Джеймс, З. Фрейд та ін.. Останній згадував Шарко як "Покровителя страждених" [1]. За виразом Дж. Герман, остання третина XIX століття була «героїчною добою досліджень психологічної травми», часом великих відкриттів, карколомних революцій наукового світогляду, закладення гуманістичних орієнтирів психологічних і ширше людинознавчих досліджень,

Науковці-просвітники оскаржили монополію церкви на тлумачення «душевних хвороб», зокрема, спричинених важкими реаліями збройної боротьби. Більше того, багато втаємничених психічних станів, закарбованих у витворах образотворчого мистецтва, яким в попередні епохи надавалося міфологічне чи релігійне тлумачення, були перетлумачені у раціоналістичному науковому дусі з природних причин. Ж.-М. Шарко, його учень Дезіре Бурневіль перетворили публічні лекції із демонстрацією на наукових засадах розвінчування зафіксованих містичних явищ як проявів істерії на справжнє захоплене видовище, театр. Наприклад, було переінтерпретовано у психіатричному дискурсі відображення у витворах середньовічного мистецтва випадків стигматів, одержимості, релігійних видінь та зцілень вірою [1, 32].

Ретроспективний психологічний аналіз Ж.-М. Шарко, його учнів та послідовників щодо виявлення в історичних сюжетах минулого психічних проблем реальних і літературних персонажів як наслідків пережитого травматичного досвіду також заклав своєрідний жанр, в якому протягом розвитку психології у взаємодії із іншими гуманітарними науками було зроблено багато відкриттів в річищі саморозуміння людини, становища людини на війні, практик допомоги психологічно

травмованим воякам. Позаяк зазначена практика була започаткована на перших підступах перетворення психології на самостійну науку, не буде перебільшенням твердження про фундаментальну суголосність її із розвідками минулого бойової психічної травми та її лікування із позицій XXI століття.

Юлія Устінова (Університет Бен-Гуріона в Негеві, Ізраїль) та Етцель Карденья (Лундський університет, Швеція) у статі "Боротьба із стресовими розладами та їх лікування в Стародавній Греції" (2013) [8] деконструють знайомі постаті та події давньогрецької воєнної історії на ґрунті узагальнення значного кола історичних, психологічних, антропологічних, філологічних досліджень античних джерел, у яких містяться свідчення про бойові травми, бойовий стрес та їхні короткострокові та довгострокові наслідки, разом із сучасними науковими працями, в яких психічна травма та стресові розлади на війні досліджуються з позицій сформованої концепції та розгорненого категоріального апарату.

Як зазначають Ю. Устінова та Е. Карденья, грецькі історики описували гострі та віддалені наслідки психологічної травми в результаті надзвичайного стресу під час бойових дій. Однак, здолати спалахи безпідставного жаху і паніки серед солдат, перед якими поставали ворожі війська, вдавалося деяким воєначальникам, які проти паніки для повернення воякам здатності діяти та виконувати бойові завдання застосовували бесіду й переконання разом із залученням бійців до виконання повсякденних рутинних справ (Еней Тактик, 4-те ст. до н.е. про спартанського правителя Євфрата та полководця Клеарха). Філософ 1 ст. н.е. Онандр, який написав першу в європейській історії книгу про військове мистецтво "Strategikos", писав, що лікарі піклуються лише про поранених, тоді як добрий генерал здатний "вилікувати душі від депресії", що набагато важче, ніж лікування тіла [8, 8]. Ці методи, які, ймовірно, склалися у 5-му столітті до н.е. виявляються результативними і в сучасності.

Як перший опис посттравматичних психологічних станів авторки висвітлюють “Похвалу Гелені” Горгія, уславленого софіста, який “обговорює сили, які спонукають людей вчиняти мимовільні акти правопорушень”, “що за певних обставин до дії неминучі й тому не можуть бути засуджені” [8, 4]:

“§ 16. Ось наприклад, коли око бачить ворожі тіла та ворожу оздобу на ворожих обладунках із міді чи заліза, для захисту чи для нападу, настає скаламучення зору, й зір каламутить душу. І тоді часто [відважні воїни] пускаються навтьоки, збиті з пантелику. Бо зневага до правил, яка оселяється в душі через страх, породжений зоровим враженням, така велика, що, ввійшовши, вона змушує заплющувати очі на прекрасне, визнане правовим звичаєм, і на благо, народжуване зі справедливості.

§ 17. Завжди були люди, котрі на якусь мить втрачали волю, коли бачили щось страшне. Так страх відбирає ясність розуму і позбавляє здорового глузду. Багато хто впадає тоді в незрозумілий розпач, стає невиліковно хворим і потерпає від страшних маній: так зір записує у свідомості образи побачених речей” [2, 191].

Суть наведених міркувань Горгія полягає в тому, що описані короткочасні стани «втрати волі» пояснюються не в термінах провини й злочину, а як природні реакції людини на надзвичайно важкі обставини, які слід тлумачити не в моральній, в антропологічній (психологічній) площині ті, хто страждає, мають бути виправданими. Наскільки такий підхід вибивався із загалу оцінок людських катастрофічних реакцій на жахіття війни, можна оцінити, враховуючи однозначне засудження таких у давньогрецькій традиції. У Афінах, й ще більш жорстко у Спарті, існували покарання громадян за боягузтво за законами й невблаганне моральне засудження, навіть якщо той, хто їх зазнав, у подальшому вчинив відважні бойові дії, оскільки останні сприймалися громадою, як викликані не мужністю, а страхом осуду й покарання. Ця драматична напруга між природними переживанням травматичних подій та страхом перед громадянським

осудом створювала підґрунтя для важких психічних розладів, які Горгій іменує “втратою глузду”, “безпідставними стражданнями”, “невиліковним божевіллям”. Велика кількість зафіксованих описів втрати воюючими зору, мови, спроможності рухатись при відсутності фізичних ушкоджень (“соматоформні стани”) [8,10]. У цьому зв’язку привертає увагу велика кількість психічних розладів у спартанських воїнів, рядових і полководців, “спартанці заплатили важку психологічну ціну за постійну участь у війні” [8, 11]. Уславлений воював Епізел втратив зір на полі бою побачивши примару, яка вбила бійця поруч з ним, Аристодем, знеславлений в подальшому як боягуз також втрачає зір, як і його товариш, який сліпим пішов у бій та загинув; Клеомен, що збожеволів, нападав на кожного спартанця, а потім вчинив жахливе самогубство, будучи затриманим, видатний полководець Лісандр страждав пригніченими станами та нападами гніву, Клеарх, один з полководців “Анабазису” Ксенофонта втратив спроможність підтримувати особисті стосунки [8]. Сучасні дослідники виявили також зв’язок поміж надлишковою жорстокістю на війні, здійсненні репресій проти мирного населення й довгостроковими психологічними наслідками для тих, хто брав участь у таких негідних злочинних справах, аж до руйнування самототожності.

Нічні жахливі сновидіння, страшні видіння уявних демонів, впадіння в стан несамовитої люті й божевілля описували Гомер (“Іліада” та “Одисея”), Гесіод (“Роботи та дні”), Есхіл (“Орест”), Еврипід (“Теракл”), Гіппократ (“Про священну хворобу”), Платон (“Законодавство”) та інші, хоча зв’язок між травматичним досвідом війни та віддаленими наслідками бойової травми ними не вбачався. Заради справедливості необхідно зазначити, що розуміння природи бойової психічної травми та її реактивних та відтермінованих, пролонгованих наслідків складалося значно пізніше вже протягом ХХ століття, а посттравматичний стресовий розлад стали розглядати як психологічний розлад внаслідок переживання травматичної події,

у які поєднуються індивідуальні схильності та «токсичність самої війни» [8, 4] з 80-х років XX століття й відпрацювання визначень, параметрів симптомів триває.

У повсякденності стародавньої Греції для зцілення ветеранів від душевних страждань винайшли далекі від медицини техніки, як: оргіастичні ритуали, відвідування театру для лікування «катарсисом». За допомогою при втраті зору, слуху та паралічі зверталися до святилищ Асклепія, що за умови щирої віри у божество та чуйного ставлення справді могло бути дієвим при соматоформних розладах [8, 12].

Тоді, як тогочасна Гіппократівська медична спільнота прогресивна у лікуванні фізичних травм без звернення до містичних чи магічних припущень, саме через панівне філософське розуміння природи речей, як виключно фізичної, не вбачала зв'язку складних психологічних станів після бою та важких психічних розладів виключно як наслідок фізіологічних причин [8, 13]. Через заборону розтинів тіла грецькі лікарі фактично не вивчали анатомію, як і фізіологію людини. Натомість, відповідно до панівної «гуморальної теорії» як базової пояснювальної конструкції лікарі гіппократівської школи практикували «звільнення організму від надмірної кількості жовчі та мокротиння», призначаючи пацієнтам дві отруйні рослини: морозник білий (грецьке *Helleboros leukos*, лат. *Veratrum album* L.), який викликає нудоту й блювотиння, і морозник чорний (грецьке *Helleboros melas*, лат. *Helleborus cyclophyllus* L. або *niger*), що має проносний ефект. Про властивості й застосування цих сумнівних з погляду науки XXI століття у справі психологічної допомоги засобів писали авторитетні вчені Теофраст («Історії»), Пліній («Природна історія», Діоскорид («Про медичні матеріали»)) [8, 13]. При всій страхітливій курйозності такої практики з погляду сучасності, слід зазначити, що гуморальна концепція зберігалася у лікарських настановах, військових і цивільних до 20-го століття, що в сатиричній формі було відображено Ярославом Гашеком у

«Пригодах бравого вояка Швейка» (8. «Швейк-симулянт»).

Під час Першої світової війни, яка значною мірою була війною окопною із потужним застосуванням артилерії і бомбардувальної авіації, масовість психічних травм військовослужбовців із супутніми стресовими розладами була вражаючою. Так психічні ураження становили 40 відсотків від всіх жертв у Британській армії [1, 40]. Для солдатів із бойовим травматичним неврозом перепрофілювали звичайні лікарні. Однак, природа травми спочатку пояснювалися фізичним ураженням. Британський психолог Чарльз Майєрс пов'язував перші випадки із травмами внаслідок вибухів снарядів й назвав такі травми «контузією» («shell shock»). Коли ж виявилися випадки контузії, що не супроводжувалися вибуховими ураженнями, стресові реакції почали приписувати або фізіологічним вадам слабкості солдат, або, що ще гірше, їхній моральній неповноцінності («моральна інвалідність»), симулянта і боягуза. Згідно традиціоналістських поглядів тогочасної медицини ж «нормальний солдат повинен пишатися своєю участю у війні і не виказувати жодного хвилювання. І звичайно ж, він повинен бути безстрашним» [1, 40]. Через 25 століть, що відділяли давньогрецькі міста-держави та Європу новітнього часу, погляд найвідоміших традиціоналістських психіатрів як натуралістів і моралізаторів на методи «лікування» психічних проблем вояків в сутності не відрізнялося. Дж. Герман наводить приклад психіатричної практики Льюїса Їлленда, який в книзі «Істеричні розлади воєнного часу» (1918), в якій обстоюється вплив через соромлення, погрози та покарання. Лікування німоти через тривалий вплив електричного струму (пацієнт таки врешті заговорив) разом із настановами пацієнту від Їлленда, який повторював «Пам'ятай, що ти повинен поводитись як герой, яким я наказую тобі бути... чоловік, який пройшов стільки боїв, повинен краще себе контролювати» [1, 41].

Психоаналітичний підхід на протилежність традиціоналізму обстоював саме психогенну природу бойової психічної травми й гуманні методи лікування, як співпраці фахівця з пацієнтами. Психоаналітичний погляд спирався на розуміння природи людини, в якій психічне є автономною складно організованою сферою, яку не можна редукувати до фізичного. Під час Першої світової війни були переглянуті погляди на невротичні стани як переважно “жіночу хворобу”. Взірці такого прогресивного підходу у терапії “контузійного шоку” у офіцерів, які потому мали повернутись на фронт, були надані В.Г.Р. Ріверзом, британським професором нейропатології, психології та антропології. Його терапія розмовою ґрунтувалась не на покаранні, а на довірі та відчутті безпеки військовими, їхні добрі відносини з бойовими побратимами. Як зазначає Дж. Герман, Ріверз започаткував метод гуманного поводження з пацієнтами, принципами якого керувалися американські військові психіатри в Другій світовій війні: “по-перше, навіть дуже смілива людина може піддатися непереборному страху; по-друге, найбільш ефективною мотивацією для подолання цього страху було дещо сильніше за патріотизм, абстрактні принципи чи ненависть до ворога. Це буда любов солдатів один до одного” [1, 45].

У сучасній терапії багато психотерапевтичних методів лікування посттравматичних стресових розладів базуються на розмові про травму з терапевтом, когнітивних підходах до поведінки, прообрази яких описані давньогрецькими філософами, істориками та полководцями [8], а поворот до них закладений у “героїчну добу психологічної травми” [1] останньої третини 19-го початку ХХ століття.

Продовжуючи розвивати лінію осягнення специфіки бойової психічної травми вже у ХХІ столітті доктор медичних наук, доктор філософії Джонатан Шей впровадив поняття “моральна травма” та “моральна шкода” в ужиток у Міністерстві Оборони США. “Моральна травма” виникає як ускладнення (“інфікування”,

“крововилив”) психічної травми у надскладних обставинах в наслідок байдужості до підлеглих, зради, кар’єрної мотивації, низького рівня компетентності й креативності, недоброчесності військових лідерів (особливо щодо приписування досягнень). Дж. Шей відомий кожному американському офіцеру не тільки як автор обов’язкових для вивчення творів “Ахілл у В’єтнамі: Бойові травми та знищення характеру” (2010) та “Одіссей в Америці: Бойові травми та випробування повернення додому” (2002), але й як високоповажний психіатр Департаменту у справах ветеранів, який багато років допомагає учасникам бойових дій здолати психічну й моральну травму, приділяючи головну увагу запобіганню психологічних і моральних травм.

У лекції “Ахілл і Одисей сьогодні: що Гомер може розповісти нам про військове лідерство” (2006) [7], Дж. Шей розкриває функції триступеневої моделі профілактики психічних та моральних травм: первинна профілактика “позбавляє від того, що травмує” на полі бою; вторинна профілактика – це “будь-яка військова політика, обладнання, культура і практика, які зменшують частоту і тяжкість травм”, яка має бути в руках лінійних керівників, інструкторів і політиків, а не лікарів, психологів і капеланів; й третинна профілактика – своєчасне розпізнавання та лікування травм по мірі їх виникнення [7].

Роль згуртованості, лідерства та навчання у профілактиці психологічної і моральної травми на військовій службі Дж. Шей вбачає в тому, що це є три стрижні психологічної стійкості військовиків забезпечують довіру, підтримку й успішність між вояками, між лідерами й підлеглими, між військовиками та громадянським суспільством, гостро необхідні для гуртової профілактики психічних і моральних травм на війні. Зміцнення цих стрижнів психологічної стійкості й бойової сили передбачає здолання “тейлористської” моделі, привнесеної у військове відомство, як і в інші цивільні відомства, установи й організації початку ХХ століття. Суть “тейлоризму” передається метафорою

машини із замінними деталями (військовослужбовцями), основна вада її – у врахуванні лише індивідуальних навичок, що для військової організації не є кращою, особливо під час бою [7]. Тим більш, коли йдеться про посткласичну війну – “четвертого покоління”, мережецентристську та ройову (від “рій” – зграя летючих комах), одночасно зростає значення і команди, й індивідуальності особистості кожного вояка, що раніше було притаманне переважно елітним підрозділам.

У такий спосіб антиклерикалізм, природознавчий просвітницький дискурс, раціонізм є відмітними рисами мислителів-експериментаторів XIX століття, які створили саму оптику для виявлення, розпізнавання й осмислення психічної травми як об’єкта наукового вивчення й лікування. Людина у фізичному, психічному та моральному відношеннях розглядалась у просвітницькому дусі як продукт обставин та виховання.

Просвітницьке розуміння людини підносило вчених як нових монополістів істини над загалом на ґрунті авторитету науки, адже в суспільстві Розуму все і всі мають бути приведеними до розумного ладу на засадах пізнаних законів. Зміни настали пізніше, в добу завершення Модерну й переходу до постмодерного стану суспільства. Спрямованість до гуманістичних цілей у клінічній практиці психічних захворювань підривалась, врешті решт, зверхнім ставленням лікаря/психолога до пацієнта, як до організму, об’єкта, від волі якого та його власного голосу слід абстрагуватись, як підвладного для докладання унормованих терапевтичних практик.

Цей темний бік епохи “народження клініки” був відкритий Мішелем Фуко, яскравим представником французького структуралізму. В творах “Історія божевілья” та “Наглядати та карати” [6; 9] зворотна сторона “суспільства Розуму” (індустріального, модерного, пост-традиційного) є “дисциплінарне суспільство”, в якому тіло й душа людини підпадає під владу соціальних

практик/інститутів, як осередків виробництва істини та соціально прийнятних норм іменем Науки, Розуму чи Прогресу. Водночас і лікарня, і в’язниця, і школа, і казарма у Модерному суспільстві, згідно М. Фуко зорганізовані за єдиним взірцем “паноптикуму” (проекту “ідеальної в’язниці” Й. Бентама, де організація простору робить кожного постійно-спостережуваним й вже це зумовлює “правильну поведінку” індивідів, навіть за відсутності наглядача. Здолання цієї моделі організації суспільства, отже, й суспільних практик як дисциплінарних у сенсі Фуко становить актуальну проблему сучасного соціокультурного розвитку із відповідною корекцією теорії та практики профілактики та лікування наслідків бойової психічної травми.

Висновки. Релігійно-міфологічний та натуралістичний типи світогляду Давньо Греції не надавали інтелектуальних засобів для розпізнавання психічної травми у “священній хворобі”, безпідставних нападах жаху та паніки й “божевільної поведінки на війні”, пояснюючи їх діаметрально протилежними містичними, магічними або ж виключно фізичними (фізіологічними) причинами. В обох випадках психічні розлади на війні сприймалися як прояв фізичної та/або моральної неповноцінності людини як вояка і громадянина. Ця хибна очка зору зберіглася до Новітніх часів у традиціоналістських колах, далеких від сучасної науки.

Наджорсткий тиск культурної традиції засудження страху на війні, а також “бойова втома” від постійного перебування на війні утворили питомий ґрунт для вражаючого поширення психічних розладів (“божевілья”) у спартанських вояків, виявлених та перетлумачених з позицій сучасної медицини, психології та антропології. Подібні ефекти спостерігалися у Першій світовій війні. Історично-психологічні розвідки феноменології та культурології бойової психічної травми дозволяють виявити універсальні кореляції різноманітних соціокультурних чинників запобігання й здолання важких довгострокових наслідків психічних травм на військовій службі.

Секуляризація науки, освіти та медицини, перетворення психології на самостійну експериментальну наукову дисципліну, здолання новочасного механістичного світогляду стали умовами концептуалізації бойової психічної травми у новітні часи. Загальнокультурним контекстом пізнання бойової психічної травми є зміни в ставленні суспільства до людини, учасників бойових дій, зокрема, цінності і якості людського життя. Перспективним є подальші дослідження трендів гуманізації та гуманітаризації методологій провідних напрямів військової психології бойової психічної травми ХХ-ХХІ століття.

Теорія і практика допомоги військовослужбовцям при бойовій

психічній травмі еволюціонувала у відповідь на важкі руйнівні наслідки для здоров'я, соціальної інтегрованості, якості життя й самої життєвої перспективи значної кількості учасників війн і збройних конфліктів. В цій еволюції була осмислена потреба винайдення шляхів допомоги військовикам вже на театрі бойових дій, під час війни, не очікуючи мирного часу. А також створення обґрунтованої ефективної системи супроводження, підтримки та допомоги учасникам бойових дій на рівні національних інститутів охорони здоров'я й інститутів зі справ ветеранів. Саме така система необхідна Україні вже під час триваючої національно-визвольної війни України проти російських загарбників.

Список використаних джерел

1. Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору: Дж. Герман: переклад з англ. О. Лізак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів: Видавництво Старого Лева, 2022. 424 с.
2. Горгій. Похвала Гелені. Переклад з давньогрецької У. Головач, *Переклади*. 2020. С. 185-192. https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/2411/Holovatch_Pokhvala%20Heleni.pdf?sequence=1&isAllowed=y
3. Лозінська Н.С. Психотравма як наслідок травматичного стресу в різних напрямках сучасної психології. Н.С. Лозінська. Вісник Національного університету оборони України 2 (50)/2018. С. 65-73.
4. Осодло В.І., Будагянц Л.М. Соціально-філософські та психологічні аспекти сучасних війн: моногр. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2018. 408 с.
5. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навчальний посібник. В.А. Роменець, І.П. Маноха. Вид. 3тє. К.: Либідь, 2017. 1056 с.
6. Рюс Жаклін. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки. Пер. з французької В. Шовкун. К.: Основи, 1998. 669 с.
7. Shay J. Achilles and Odysseus today. What Homer can tell us about military leadership.: Jonathan Shay M.D., Ph.D., D.V.A. Outpatient Clinic and Tufts Department of Psychiatry, Boston, Massachusetts, USA. 28 August 2006. http://www.helleniccomserve.com/shay_achilles_odysseus.html
8. Ustinova J., Cardeña Et. Combat stress disorders and their treatment in ancient Greece. Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy. 2014 American Psychological Association 2014, Vol. 6, No. 6, Pp. 739 – 74. https://www.researchgate.net/publication/269035855_Combat_Stress_Disorders_and_Their_Treatment_in_Ancient_Greece
9. Фуко М. Наглядати і карати. Пер. з фр. П. Тарашук. Київ: Комубук, 2020. 392 с.

References

1. Herman Dzh. Psykholohichna travma ta shliakh do vyduzhannia: naslidky nasyilstva – vid znushchan u simi do politychnoho teroru. [Trauma and recovery: the aftermath of violence – from domestic abuse to political terror.] Dzh. Herman: pereklad z anh. O. Lizak, O. Nakonechna, O. Shlapak Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2022. 424 s (in Ukrainian)
2. Horhii. Pokhvala Heleni. [Gorgias Encomium of Helen] Pereklad z davnohretskoi U. Holovach, Pereklady. 2020. S. 185-192. https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/2411/Holovatch_Pokhvala%20Heleni.pdf?sequence=1&isAllowed=y (in Ukrainian)
3. Lozinska N.S. Psykhotravma yak naslidok travmatychnoho stresu v riznykh napriamkakh suchasnoi psykholohii. [Psychotrauma as a result of traumatic stress in various areas of modern psychology] N.S. Lozinska. Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy 2 (50) /2018. Kyiv, 2018. S. 65-73. (in Ukrainian)
4. Osodlo V.I., Budahiants L.M. Sotsialno-filosofski ta psykholohichni aspekty suchasnykh viin: monohr. [Social-philosophical and psychological aspects of modern warfare.] Kyiv: Vydavdim «ArtEk», 2018. 408 s.
5. Romenets V.A., Manokha I.P. Istoriia psykholohii KhKh stolittia: navchalnyi posibnyk. [History of psychology of the 20th century: a study guide.] V.A.Romenets, I.P. Manokha. Vyd. 3tie. Kyiv: Lybid, 2017. 1056 s. (in Ukrainian)

6. Rius Zh. Postup suchasnykh idei. Panorama novitnoi nauky. [Progress of modern ideas. Panorama of the latest science.] Per. z frantsuzkoi V. Shovkun. Kyiv: Osnovy, 1998. 669 s. (in Ukrainian)
7. Shay J. Achilles and Odysseus Today. What Homer can tell us about military leadership.: Jonathan Shay M.D., Ph.D., D.V.A. Outpatient Clinic and Tufts Department of Psychiatry, Boston, Massachusetts, USA. 28 August 2006. <http://www.helleniccomserve.com/shayachillesnodysseus.html> (in USA)
8. Ustinova J., Cardeña Et. Combat stress disorders and their treatment in ancient Greece. Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy. 2014 American Psychological Association 2014, Vol. 6, No. 6, Pp. 739 – 74. https://www.researchgate.net/publication/269035855_Combat_Stress_Disorders_and_Their_Treatment_in_Ancient_Greece (in USA)
9. Fuko M. Nahliadaty i karaty. [Discipline and Punish] Per. z fr. P. Tarashchuk. Kyiv: Komubuk, 2020. 392 s. (in Ukrainian)

Summary

Osodlo V. Doctor of psychological sciences, professor,
National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi

Budahiants L. Ph.D., assistant professor
National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi

RECOGNIZING COMBAT-RELATED PSYCHOLOGICAL TRAUMA: AN INTRODUCTION TO THE PHILOSOPHY OF MILITARY PSYCHOLOGY

Introduction. Throughout the history, the scientific conceptualization of the phenomenon of combat-related psychological trauma was considered as the synergy of discursive and outside-discursive practices in the framework of a certain culture. Nowadays, the phenomenon of combat-related psychological trauma is a focus of the research of the authors of this article.

The purpose of the article is to study the connection between understanding of a person's traumatic psychological states in war and the prevailing philosophical and anthropological concepts in the pre-scientific pre-modern and classical modern traditions of psychology which were a basis to form a toolkit for identifying and understanding the phenomenon of the combat-related psychological trauma.

Methods. The theoretical basis of this study is a combination of the historical and psychological approach and the philosophy of psychology.

Originality. Historical and psychological deconstruction and reinterpretation of socio-psychological phenomena, practices, and reflections related to psychological traumas of war through the application of the modern concept of combat psychological trauma were conducted. The philosophical and psychological approach is applied through finding out the connection between the pre-scientific and scientific methodology of combat-related psychological trauma understanding and its consequences with a shared worldview, primarily, the concept of the nature and essence of a person and his/her being in the world. In this way, historical-psychological theory (meta-theory) is considered to be a subject to the philosophical and psychological reflection (second-level meta-theory). The article highlights the periods of the traditional and early post-traditional society – Ancient Greece and the New European era (Modern) before the First World War as a demarcation event between the Modern and Latter-day times the periodization of history, within which the “change in optics” for recognizing and explaining the psychological states of a person. We can trace war and its corresponding psychotherapeutic practices for the reconstruction of the context of the foundation of the scientific psychology of war.

Conclusion. The secularization of science, education and medicine, the transformation of psychology into an independent experimental scientific discipline, overcoming the modern mechanistic worldview became the conditions for the conceptualization of combat psychological trauma in modern times. The general cultural context for learning about combat psychological trauma is changes in society's attitude towards people, participants in hostilities, in particular, the value and quality of human life. It is promising to further research the trends of humanization and humanitarianization of the methodologies of the leading areas of military psychology of combat psychological trauma of the 20th-21st centuries in view of the urgent need to develop a system of psychological prevention, support and assistance for combatants already during the ongoing national liberation war of Ukraine against the Russians invaders.

Key words: combat psychological trauma; prevention; historical-psychological approach; philosophy of psychology.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 16.07.22.

Пстухова І. О. кандидат педагогічних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри психології, педагогіки та
соціології Державного податкового університету
<https://orcid.org/0000-0002-5194-5333>

Заушнікова М. Ю. кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціології
Державного податкового університету
<https://orcid.org/0000-0002-9308-3559>

Клевець Л. М. кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціології
Державного податкового університету
<https://orcid.org/0000-0001-7541-2315>

СПОСОБИ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ТРИВОГИ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті представлено протокол самопомогі особистості по зниженню рівня тривоги, проаналізовано методи роботи із тривогою клієнта в межах психотерапевтичної діяльності психолога, охарактеризовано модулі когнітивно-поведінкової психотерапії у роботі з клієнтами, що відчувають тривожні стани.

Ключові слова: тривога; самопоміг особистості у стані тривоги; протокол самопомогі «Чотири стихії»; психологія кризових станів.

Вступ. Від початку повномасштабного військового вторгнення Росії на територію України приблизно 7 мільйонів людей були змушені залишити власні домівки в пошуку безпечних місць перебування для себе і своїх близьких. Для більшості війна стала несподіванкою, до якої не можна було підготуватися, тож важливі рішення, пов'язані з міграцією в цілях виживання були прийняті поспіхом, під звуки вибухів артилерійських снарядів. Уся ця ситуація не змогла не позначитися на психоемоційному стані усього населення країни: військових, цивільних, дітей. За час активних військових дій населення усвідомило, що в країні відбувається війна, певним чином «адаптувалося» до життя під пострілами, проте тривала невизначеність у різноманітних аспектах життя: соціальному, безпековому, фінансовому, політичному тощо значно підвищили рівень тривоги. Тривога як емоційний стан є нормальною і життєво важливою реакцією організму на ситуації небезпеки, водночас, її пролонгація постає серйозною проблемою, оскільки зростає ймовірність її трансформації у тривожність як особистісну рису.

Саме тому проблема збереження психічного здоров'я, нормалізації психоемоційного стану посіла важливе

місце у контексті актуальних питань соціально-психологічної адаптації та особистісної безпеки. У зв'язку з цим, основною проблемою, із якої зіткнулися фахівці у сфері психічного здоров'я, стала соціально-психологічна підтримка, психологічна едукція щодо навчання доказовим протоколам самопомогі особистості у гострій кризі задля відновлення психоемоційного благополуччя населення [1].

Метою статті є аналіз протоколу самопомогі особистості по зниженню рівня тривоги, методів роботи із тривогою клієнта в межах психотерапевтичної діяльності психолога, характеристика модулів когнітивно-поведінкової психотерапії у роботі з клієнтами, що відчувають тривожні стани.

Теоретичне підґрунтя. Дослідженню тривоги як специфічного стану людини, яка перебуває в особливих напружених умовах, що проявляється в надмірному хвилюванні і страху щодо загроз фізичної небезпеки, неприємностей, невдач приділяли вітчизняні і зарубіжні дослідники: В. Астапов, Ф. Василюк, Р. Лазарус, М. Левітов, М. Литвак, В. Мясіщев, Ч. Спилбергер, Дж. Тейлор, П. Тілліх та ін. Проблематику феномену «сепараційної» тривоги як базового афекту, що продукує

стан незахищеності й фрустрації внаслідок розлучення зі значимими близькими людьми, тими, хто необхідний для виживання і подальшого функціонування вивчали у різні часи представники психоаналітичного напрямку: А. Адлер, Дж. Боулбі, Дж. Вайсс, Д. Мак-Девітт, М. Малер, Г. Саллівен, Дж. Хофман, Р. Шпітц, З. Фройд, К. Хорні та ін.; у вітчизняній психології на особливу увагу заслуговують праці: А. Варги, Ф. Василюка, Я. Гошовського, В. Дубінської, О. Кочаряна, А. Маленової, А. Маслюка, С. Нартової-Бочавер, Ю. Потапової Т. Ситько та ін. Соціальну тривожність як ситуативну і особистісну риси, що провокує соціальну фобію аналізували у власних наукових розвідках: Д. Ватсон, Дж. Вілсон, А. Зимбардо, Д. Кларк, Р. Френд, С. Хофман, Р. Тарасова, Т. Булатова, О. Черних, В. Краснова, А. Холмогорова, К. Хорні та ін.

Діагностика рівня тривоги охоплює широкий спектр методик, зокрема: «Шкала тривоги Бека», «Опитувальник для оцінки тривоги / тривожності (*State-Trait Anxiety Inventory* – STAI)», «Методика дослідження рівня тривожності Тейлора», «Методика діагностики самооцінки Спілберга-Ханіна» (диференціює реактивну та особистісну тривожність), «Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса», «Методика диференціальної діагностики депресивних станів Жмурова» та ін. [6]. Окрім представлених методик актуальний психічний стан можна визначити за допомогою окремих багатфакторних особистісних опитувальників та проєктивних методик, зокрема: «Методики багатостороннього дослідження особистості» (ММР1), яка дозволяє виявляти стани, що характеризуються фрустраційною напруженістю, високим рівнем тривоги, «Багатфакторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла», який дає інформацію про рівні тривожності і емоційної збудливості тощо.

Діагностика рівня тривожності зазвичай застосовується у практичній діяльності з метою її зниження, профілактики, формування альтернативних форм поведінки. Зниження рівня тривоги, як правило, здійснюється двома шляхами:

перший полягає в усуненні причин і запобігання ймовірним наслідкам, у навчанні прийомам оволодіння власним хвилюванням, формуванні навичок саморегуляції. Істотне місце займає розвиток прийомів самоаналізу; самоспостереження; зняття нервово-психічної напруги через розслаблення; релаксацію. Такий різновид психологічної допомоги у нещодавньому минулому був корисний спортсменам, працівникам певних професій, нині – усьому населенню країни, яке відчуває на собі усі наслідки війни. *Другий* спосіб подолання тривожності полягає у розвитку навчальних прийомів, що підвищують можливості успішного виконання відповідних видів діяльності. У роботі з невротичними особистостями важливе значення має перебудова самооцінки і мотивації.

Методи дослідження. Для досягнення мети нами було використано *теоретико-аналітичні методи* – аналіз, осмислення, узагальнення і систематизація основних положень теоретико-методичних підходів до дослідження способів зниження тривоги особистості в умовах війни; *емпіричні методи* – спостереження, бесіда, структуроване інтерв'ю; методи активного психологічного навчання – навчальний тренінг, психоедукаційна програма.

Результати і обговорення. Тривога як провідний емоційний стан, який щоденно відчуває на собі населення України будь-то на території країни, або ж за кордоном, виникла в ситуації реальної небезпеки і підтримується тривалою невизначеністю (економічною, фінансовою, соціальною, професійною та ін.) особистості щодо ряду реальних та імовірних небезпек. На відміну від страху як провідної реакції на конкретну, реальну загрозу життю і здоров'ю, пов'язану з військовим вторгненням в Україну 24 лютого 2022 року, тривога являє собою генералізований, дифузний, неопредмечений страх щодо майбутнього чи теперішнього близьких, які знаходяться у зоні бойових дій, на окупованих територіях, у місцях, яким завдано ракетних ударів. Особливого негативу завдають людині так звані «хронічні хвилювання», які систематично

повторюється і не наближають людину до позитивного розв'язання ситуацій. До *симптомів* тривоги можна віднести: постійний страх / занепокоєння; дратівливість, тривожне очікування поганого; дискомфорт при зоровому контакті; тихе мовлення; шлунковий та головний болі; тремор; хронічна втома (навіть зранку); порушення сну; ускладнена концентрація; порушення когнітивних функцій.

Різновиди тривожності, згідно з даними Національного інституту охорони здоров'я США, проявляються як: хронічний стан сильного занепокоєння і напруги (зазвичай без об'єктивних причин і є ознакою генералізованого тривожного розладу (ГТР); раптові та повторювані напади паніки, епізоди сильного страху та дискомфорту, характерні для панічного розладу; нав'язливі думки, які змушують поводитися певним незвичним чином і можуть свідчити про розвиток obsесивно-компульсивного розладу (ОКР); відчуття тривоги внаслідок травматичної події, переживання або досвіду, що визначається як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) [2].

Про наявність у людини тривожного розладу може свідчити сукупність мінімум 4 представлених нижче ознак:

- 1) постійне відчуття напруженості і важкі передчуття;
- 2) переконаність у власній соціальній нездатності, непривабливості й малоцінності в порівнянні з іншими;
- 3) висока стурбованість критикою на власну адресу або неприйняттям з боку інших осіб;
- 4) небажання вступати у між особисті відносини без гарантії сподобатися;
- 5) обмеження життєвого укладу через потребу у фізичній безпеці;
- 6) ухилення від професійної і соціальної діяльності, пов'язаної з частими міжособистісними контактами, внаслідок побоювання критики, осуду або ігнорування.

Клінічними проявами людей із тривожними розладами є наступні: чутливість, вразливість, образливість, закритість [3].

З метою запобігання тривоги серед широких верств населення актуальності набуває розповсюдження протоколів кризової допомоги з метою формування необхідних навичок самопомоги. Поряд із ними, задля зниження рівня тривоги, на наш погляд, варто ретельно розпланувати той час, який раніше відводився на навчання, роботу тощо, аби наситити його важливими активностями. Розуміння того, чим буде наповнений наступний день значно знижує рівень особистісної тривоги. Також важливим аспектом запобігання тривожності є відновлення безперервності (когнітивної, функціональної, соціальної, емоційної, психофізіологічної) [1]. Розглянемо їх детальніше.

Когнітивна безперервність включає уявлення про: навколишній світ, норми, правила, зв'язок між причиною та наслідком, процеси та події; здатність логічно мислити.

Функціональна безперервність – функціональні ролі, які приймає і реалізовує особистість.

Соціальна безперервність – причетність до різноманітних груп, соціальних спільнот.

Емоційна безперервність – оптимальні способи емоційного реагування на події.

Психофізіологічна безперервність – сформовані уявлення про власне здоров'я (душевне і фізичне), тіло.

Чим швидше відбудується або ж трансформуються життєва безперервність, відновляться соціальні активності особистості, тим швидше буде знижено рівень тривоги. До того ж, дієвими і простими є засвоєння і щоденне застосування психо едукативної програми по зниженню рівня тривоги, яка включає в себе такі компоненти, як: дихальні практики; тілесні практики, методики когнітивно-поведінкової терапії.

Так, базовим протоколом саморегуляції, який використовують у роботі фахівці Ізраїльської коаліції травми задля зниження рівня тривоги (О. Гершанов, Н. Макієско) є протокол «Чотири стихії». Щойно людина усвідомила, що наявний рівень тривоги заважає її подальшому ефективному

функціонуванню, вона починає його застосовувати. Алгоритм виконання доволі простий: людина по черзі (у довільному порядку) фокусується на певних простих діях, які асоціюються у неї із однією із чотирьох стихій до тих пір, поки не відпрацює кожну з них.

Стихія «Повітря» передбачає нормалізацію дихання, стабілізацію власного стану через контроль за ним. Контроль над диханням має психологічний феномен, сутність якого полягає у тому, що дихання асоціюється із життям, тому контроль дихання – контроль життя. Біохіміки медичної школи Стенфордського університету під час дослідження глибокого дихання виявили, що у стовбурі мозку є крихітний кластер нейронів, який зіставляє глибину вдиху з емоційним станом, що пояснює той факт, що поверхневі і часті вдихи викликають збудження, тоді як за наявності глибоких вдихів і видихів настає розслаблення та заспокоєння. Відомий факт було покладено в основу протоколу «Чотири стихії» як дієвий спосіб нормалізації дихання, яке доцільно розпочати з видиху, який має бути повільним і тривати 4 секунди, тобто видих на рахунок 1-2-3-4, далі – слідує затримка дихання також на рахунок 1-2-3-4, далі здійснюється вдих на рахунок 1-2-3-4 і, після чого слідує затримка дихання також на рахунок 1-2-3-4. Таких дихальних циклів варто зробити від 5 до 7. Важливо починати з видиху, оскільки людина у стані тривоги дихає часто, поверхнево і для початку роботи щодо зменшення збудження, варто здійснити глибокий видих.

Стихія «Вода» відображає актуальність відновлення водного балансу в організмі людини, оскільки доведено, що випита маленькими ковтками склянка води має заспокійливу дію. Вплив рідини на організм має також відволікаючий ефект і дозволяє виграти час, аби усі системи почали працювати у нормальному режимі. Коли людина починає пити воду, вона перемикається на процес ковтання, і у деякій мірі, її це відволікає від події, яка призвела до тривоги. Під час ковтання заспокоюється дихання і зменшується частота серцебиття. Окрім цього, наукові

дослідження засвідчують, що зневоднення досить сильно впливає на мозок і, відповідно, емоції, чим спричиняє стрес у організмі, який, у свою чергу, запускає симптоми тривоги. Саме тому важливо випити склянку води дрібними ковтками. Якщо людина у психоемоційному перенапруженні відмовляється пити, проте побачить, що поряд із нею п'є інша людина, вона мимоволі захоче води, оскільки спрацюють дзеркальні нейрони. У випадку, якщо поряд немає води, можна здійснити ковтки або рухи губами, внаслідок чого спрацюють слинні залози. В усіх перерахованих випадках дотримання протоколу «Чотири стихії» у розділі «Вода» будуть виконані.

Стихія «Земля» передбачає процес заземлення, яке надає людині відчуття стабільності. Техніки заземлення – дієві інструменти, які використовуються для саморегуляції в моменти стресу і тривоги, спрямовані на роботу з тілом. Мета технік – повернути людину до реальності. Поведінковими актами дії даної частини протоколу є по чергове розслаблення частин тіла через напруження. Також можна застосовувати нервово-м'язову релаксацію по Джекобсону [4]. Для заземлення також доречно застосовувати вправу «Обійми метелика», яка є засобом синхронізації півкуль головного мозку і дозволяє відчувати власне тіло. Досвід ізраїльських кризових психологів поповнив скарбницю ще однією простою, проте дієвою технікою «Хустина», сутність якої полягає у тому, аби розтягнути якомога сильніше (до білих кістянок) хустину або ремінь (у оригіналі – поділ жіночої спідниці) і різко відпустити його, відчувши при цьому розслаблення рук і спини. Для зменшення м'язового панциру в області спини підтягуємо плечі до вух, тримаємо їх у напруженні, потім раптово відпускаємо.

Стихія «Вогонь» передбачає переключення уваги людини з власного внутрішнього стану на предмети оточуючого середовища за рахунок підключення функцій мислення із опорою на зорові аналізатори. Наприклад, знайти у полі зору найбільш яскраві (великі, маленькі, круглі, зелені) предмети і дати

кожному з них характеристику. Але просто: один предмет – одна характеристика.

Отже, практична складова протоколу «Чотири стихії» умовно може для людини виглядати так. Щойно я відчуваю тривогу, оцінюю для себе її рівень (суб'єктивно, за власною шкалою, наприклад від 1 до 10, де 1 – мінімальна, 10 – максимальна), наприклад 7 балів.

Згадую прокол «Чотири стихії» і починаю його виконувати.

Здійснюю видих (1,2,3,4), паузу (1,2,3,4), вдих (1,2,3,4), паузу (1,2,3,4) і так продовжую 5 разів.

Випиваю склянку води маленькими ковтками.

Ставлю обидві ноги на підлогу, руки схрещую на плечах, ніби обіймаючи себе і починаю почергово плескати себе по плечах (10-15 разів); підтягую плечі до вух, тримаю так до больових відчуттів і опускаю плечі, розслаблюючись.

Озираюся навколо і називаю круглі предмети і даю їм характеристики, наприклад годинник – великий, тарілка – біла, глобус – об'ємний, м'яч – сірий.

Після цього знову здійснюю самодіагностику рівня тривоги за власною суб'єктивною шкалою.

Даний протокол є дієвим для самодопомоги особистості, яка знаходиться у стані тривоги або емоційної напруги, не вимагає значних зусиль, простий у реалізації.

Проте у випадку, коли людина не в змозі самотійно впоратися із тривогою і потребує допомоги фахівця, ефективними і дієвими засобами зниження тривоги стануть арт-терапевтичні техніки, зокрема: «Малювання по-мокрому», «Дефрагментація травми» (А. Старовойтов), «Образ-Я», «Автопортрет», «Рольова карта у вигляді лоскутної ковдри», «Картина світу», «Моя тривога і життя без неї», «Що допомагає мені у складних ситуаціях», «Акваіпія», «Пейзажі емоційного стану». Ресурсна модель відновлення BASIC Ph (М. Лахад), техніки когнітивно-поведінкової терапії, зокрема: «Сократівський діалог», «Метод декатастрофізації», «Журнал спостережень (думок)», «Вертолiтний майданчик»,

«Когнітивна реатрибуція», «Перевірка гіпотези» [5].

Окремо розглянемо протокол роботи психолога з клієнтом, який має високий рівень тривоги в межах когнітивно-поведінкового підходу, запропонований фахівцями Ізраїльської коаліції травми.

1. *Психоедукаційний модуль.* У межах даного модулю клієнта варто познайомити зі змістом когнітивно-поведінкової терапії, природою тривожних розладів, включаючи їх опис і характеристики, представити тренінг щодо усвідомлення тривоги, хвилювання із нотуванням часу і змісту думок, що викликають хвилювання.

2. *Модуль, спрямований на подолання низької толерантності до невизначеності.* Встановлення зв'язку між низькою толерантністю до невизначеності і підвищеним хвилюванням. Усвідомлення і прийняття невідворотності ситуацій невизначеності у житті людини. Виявлення ситуацій, що провокують стан тривоги з приводу невизначеності і занурення в них методом експозиції.

3. *Модуль, спрямований на переоцінку цінності хвилювання.* З'ясування усіх аргументів на користь хвилювання. Визначення контраргументів і аналіз негативних наслідків тривоги. Формулювання нових переконань стосовно хвилювання як неефективної стратегії впливу на небезпеку.

4. *Модуль, спрямований на вирішення проблеми.* Визначення існуючих проблем, розробка стратегій по їх розв'язанню. Розгляд різноманітних можливих шляхів досягнення мети. Вибір оптимального, застосування обраних засобів і оцінка результату.

5. *Модуль, спрямований на подолання когнітивного уникнення і формування здатності «витримувати» неприємні думки.* Обговорення неприємних ситуацій. Опис почуттів і суб'єктивна оцінка рівня тривоги. Тренування стійкості до подій, що викликають негативний емоційний фон на основі методу експозиції.

6. *Модуль, спрямований на профілактику рецидивів.* Закріплення набутих навичок. Обговорення можливих тригерів і провокацій, які можуть сприяти

поверненню попереднього стилю реагування. Обговорення способів поведінки в ситуаціях, у яких проявляється попередній стиль реагування.

Висновки

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити наступні висновки: війна спровокувала велику кількість внутрішньо переміщених осіб, розлуку між членами родини, хвилювання за близьких, пошук безпечних місць перебування, фінансову, економічну, соціальну кризи, у наслідок

чого істотно зросла роль психологічної едукції населення в контексті формування навичок подолання високого рівня тривоги. Представлений протокол зниження рівня тривоги «Чотири стихії», запропонований фахівцями Ізраїльської коаліції травми, є дієвим, простим для застосування інструментарієм, тоді як інші доказові методи щодо зниження тривожності потребують супроводу психолога і значно більше часу для терапевтичної роботи із клієнтами.

Список використаних джерел

1. Zaushnikova Marina Yurievna and Petukhova Irina Alekseevna 2022. Psychological Help for a Person in a State of Acute Crisis. *European Journal of Life Safety and Stability* (2660-9630). (May 2022), 20-23.
2. Заушнікова М.Ю. Травматичні події та їх наслідки. *Фінанси, економіка, право vs війна* [Електронне видання] : збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпін, 27 квітня 2022 р.). Ірпін : Державний податковий університет, 2022. С. 249-253.
3. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Основи психологічних знань про психічні розлади для військового психолога. Методичний посібник. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2018.
4. Нервово-м'язова релаксація по Джекобсону. URL: <https://ukrpublic.com/health/nervovo-m-yazova-relaksatsiya-po-dzhekobsonu.html#instruktsiia-shchodo-vykonannia-vprav> 310 с.
5. Петухова І.О. Емоційний інтелект як складова професійної підготовки здобувачів вищої освіти. Особистісно-професійне становлення сучасної молоді: соціально-психологічні та соціологічні аспекти : монографія / Льовкіна О. Г., Романюк Л. В., Петухова І. О., Богдановський І. В. Калениченко Р. А. та ін.; за заг. ред. О. Льовкіної. Ірпін : Університет ДФС України, 2022. С. 189–210.
6. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский дом «БАХРАМ-М», 2008, 672 с.

References

1. Zaushnikova Marina Yurievna and Petukhova Irina Alekseevna 2022. Psychological Help for a Person in a State of Acute Crisis. *European Journal of Life Safety and Stability* (2660-9630). (May 2022), 20-23.
2. Zaushnikova M.Iu. Travmatychni podii ta yikh naslidky. [Traumatic events and their consequences.] *Finansy, ekonomika, pravo vs viina* [Elektronne vydannia] : zbirnyk tez Mizhnarodnoho konhresu (m. Irpin, 27 kvitnia 2022 r.). Irpin : Derzhavnyi podatkovyi universytet, 2022. S. 249-253. (in Ukrainian)
3. Kokun O.M., Ahaiev N.A., Pishko I.O., Lozinska N.S. Osnovy psykhologichnykh znan pro psykhichni rozlady dlia viiskovoho psykhologa. *Metodychnyi posibnyk*. [Basics of psychological knowledge about mental disorders for a military psychologist.] K.: NDTs HP ZSU, 2018. (in Ukrainian)
4. Nervovo-miazova relaksatsiia po Dzhekobsonu. [Neuromuscular relaxation according to Jacobson.] URL: <https://ukrpublic.com/health/nervovo-m-yazova-relaksatsiya-po-dzhekobsonu.html#instruktsiia-shchodo-vykonannia-vprav> 310 s. (in Ukrainian)
5. Pietukhova I.O. Emotsiinyi intelekt yak skladova profesiinoi pidhotovky zdobuvachiv vyshchoi osvity. *Osobystisno-profesiine stanovlennia suchasnoi molodi: sotsialno-psykholohichni ta sotsiolohichni aspekty : monohrafiia* [Emotional intelligence as a component of professional training of students of higher education. Personal and professional formation of modern youth: socio-psychological and sociological aspects: monograph] / Lovkina O. H., Romaniuk L. V., Pietukhova I. O., Bohdanovskyi I. V. Kalenychenko R. A. ta in.; za zah. red. O. Lovkinoi. Irpin : Universytet DFS Ukrainy, 2022. S. 189–210. (in Ukrainian)
6. Raihorodskiy D.Ia. *Praktycheskaia psykhodiahnostyka. Metodyky y testy. Uchebnoe posobyе*. Samara: Yzdatelskiy dom «BAKhRAM-M», 2008, 672 s. (in Russian)

Summary

Petukhova I. Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor, State Tax University, Irpin

Zaushnikova M. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of Psychology,
Pedagogy and Sociology of the State Tax University, Irpin

Klevets L. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, State Tax University, Irpin

**METHODS OF REDUCING THE ANXIETY LEVEL OF THE POPULATION IN THE
CONDITIONS OF WAR**

Introduction. Since the beginning of Russia's full-scale military invasion of Ukraine, approximately 7 million people have been forced to leave their homes in search of safe places for themselves and their loved ones. For most, the war was a surprise that could not be prepared for, so important decisions related to survival migration were made hastily, to the sound of artillery shells exploding. This whole situation could not fail to affect the psycho-emotional state of the entire population of the country: military, civilians, children. During the war, the population realized that there was a war going on in the country, in a certain way «adapted» to life under fire, but continued uncertainty in various aspects of life: social, security, financial, political, etc. significantly increased the level of anxiety. Anxiety as an emotional state is a normal and vital reaction of the body to situations of danger, at the same time, its prolongation becomes a serious problem, since the probability of its transformation into anxiety as a personal trait increases.

That is why the problem of maintaining mental health, normalizing the psycho-emotional state has taken an important place in the context of current issues of social and psychological adaptation and personal safety. In this regard, the main problem faced by specialists in the field of mental health was socio-psychological support, psychological education regarding the teaching of evidence-based self-help protocols for individuals in an acute crisis in order to restore the psycho-emotional well-being of the population.

Purpose analysis of an individual's self-help protocol to reduce the level of anxiety, methods of working with client anxiety within the psychotherapeutic activity of a psychologist, characteristics of cognitive-behavioral psychotherapy modules in working with clients experiencing anxiety states.

Methods. To achieve the goal, we used theoretical and analytical methods – analysis, understanding, generalization and systematization of the main provisions of theoretical and methodological approaches to the study of ways to reduce personal anxiety in war conditions; empirical methods – observation, conversation, structured interview; methods of active psychological training – educational training, psychological educational program.

Originality. The article presents an individual's self-help protocol for reducing the level of anxiety, analyzes the methods of working with client anxiety within the psychotherapeutic activity of a psychologist, characterizes the modules of cognitive-behavioral psychotherapy in working with clients experiencing anxiety states.

Conclusions. Summarizing the above, the following conclusions can be drawn: the war provoked a large number of internally displaced persons, separation between family members, anxiety for loved ones, searching for safe places to stay, financial, economic, and social crises, as a result of which the role of psychological education of the population in the context of formation has significantly increased high anxiety coping skills. The Four Elements anxiety reduction protocol presented by the Israeli Trauma Coalition is an effective, easy-to-use toolkit, while other evidence-based anxiety reduction methods require the support of a psychologist and much more time for therapeutic work with clients.

Key words: anxiety; self-help of an individual in a state of anxiety; self-help protocol «Four Elements»; psychology of crisis states.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 03.08.22.

Романишин А. М. кандидат педагогічних наук, доцент, начальник науково-дослідного відділу воєнно-психологічних досліджень Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗС України
<https://orcid.org/0000-0003-3115-5999>

Неурова А. Б. кандидат психологічних наук, доцент доцент кафедри МПЗ ДВ Національна академія сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного
<https://orcid.org/0000-0002-1220-8613>

АЛГОРИТМ ПРОФІЛАКТИКИ КОНФЛІКТІВ У СІМ'ЯХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІХ ПІСЛЯ ЇХ ПОВЕРНЕННЯ З РАЙОНУ ВИКОНАННЯ БОЙОВИХ ЗАВДАНЬ

У статті розглянуті основні чинники, що сприяють виникненню конфліктів у сім'ях військовослужбовців після їх повернення з району виконання бойових завдань та представлений Алгоритм їх профілактики, розроблений на підставі аналізу зарубіжного досвіду, особистого досвіду авторів та результатів опитування військовослужбовців.

Ключові слова: етап відрядження; бойові дії; сімейні конфлікти; профілактика; алгоритм.

Вступ. Аналізуючи досвід бойових дій на Сході України і напрацювання щодо причин та наслідків виникнення сімейних конфліктів у військовослужбовців ЗС України, ми прийшли до висновку, що підготовка та участь у бойових діях суттєво впливають не тільки на військовослужбовців, бойові підрозділи і підрозділи, які залишаються виконувати поточні завдання у пунктах постійної дислокації (дала – ППД), а також це впливає і на членів їх сімей.

Невирішені проблеми сім'ї мають потенційно руйнівні наслідки. Стурбований, заклопотаний військовослужбовець легко відволікається і не в змозі зосередитися на виконанні завдань у бойових умовах. Невирішена емоційна напруга може призвести, і часто призводить, до серйозних нещасних випадків або розвитку бойового стресу, який, у свою чергу, може стати причиною зриву виконання бойового завдання. Вдома значне подружнє засмучення заважає виконувати рутинні справи, концентруватися на роботі і займатися дітьми тощо.

Таким чином, розгляд питань, пов'язаних з профілактикою сімейних конфліктів, що виникають в наслідок впливу негативних чинників участі військовослужбовців у бойових діях зумовив актуальність відпрацювання

дієвого алгоритму профілактики конфліктів у сім'ях військовослужбовців, які повертаються з району виконання завдань за призначенням.

Теоретичне підґрунтя. Аналіз вітчизняної літератури останніх років свідчить, що процес профілактики конфліктів у сім'ях військовослужбовців після їх повернення з району виконання бойових завдань не був предметом дослідження українських учених.

Методи дослідження. Для вирішення завдань дослідження були використані емпіричні методи: спостереження, опитування та анкетування.

Результати і обговорення. Кожен етап відрядження в район ведення бойових дій містить емоційний і організаційний елементи, які впливають, як на військовослужбовців, так і на членів їхніх сімей. Практично завжди процес підготовки та участь у бойових діях вносить елемент невизначеності у життя військовослужбовця, навіть для тих, хто вже має бойовий досвід.

Етап перед початком відрядження починається з оповіщення про початок підготовки до участі у бойових діях і закінчується, коли військовослужбовці залишають пункт постійної дислокації [1]. Його терміни можуть змінюватись від кількох тижнів до кількох місяців.

З наближенням дати відправлення подружжя можуть часто цікавитись, чи дійсно військовослужбовцям потрібно їхати. Зростання кількості польових занять, підготовка і довгі години відсутності стають ознаками початку тривалої розлуки.

Єднання з членами підрозділу, коли солдати думають і говорять про майбутнє відрядження та стосунки в підрозділі, важливе для згуртованості підрозділу під час бойових дій. Але це може призвести до зростання почуття емоційної та фізичної віддаленості у подружжя і дітей військовослужбовців. Через це психологічне дистанціювання люди часто почуваються так, ніби їхні близькі вже поїхали. Разом з тим, ця зміна акцентів з сім'ї на підрозділ є необхідною частиною процесу підготовки до участі у бойових діях для військовослужбовців, коли вони готуються до відрядження в район бойових дій. Це може бути особливо складно для мобілізованих військовослужбовців або військовослужбовців Резерву, які різко переходять від цивільного до військового життя. У ширшому розумінні подружжя цих військовослужбовців можуть мати значні труднощі звикання під час цього переходу. Ці труднощі можуть підсилювати негативні почуття окремих військовослужбовців, пов'язані з відрядженням.

Очікуючи на відрядження в район ведення бойових дій, сім'ї переглядають свої особисті та сімейні справи, щоб змінити порядок життя під час відсутності військовослужбовця. Складаються списки різних очікуваних потреб: ремонт будинку, обслуговування автомобіля, фінанси, страхування, догляд за дітьми тощо. Занепокоєння щодо фінансів і сплати рахунків часто буває значним.

Ставлення до статевої близькості може бути двоїстим і змінюватись від бажання близькості до небажання бути близькими перед майбутньою розлукою. Побоювання про подружню вірність може стати темою обговорення або залишитись негласним. Інші, часто висловлювані побоювання, – це занепокоєння про здатність дітей упоратися з розлукою, страх жити без партнера, страх за міцність шлюбу тощо. Виконання

великої кількості завдань перед відрядженням можуть створити велике навантаження на подружжя та родини.

Перед відрядження в район ведення бойових дій для військових пар характерні часті суперечки. Усталені пари і ті, хто підготовки до участі у бойових діях, спроможні сприймати сварки як частину ритму подружнього життя і адаптації до цього процесу. Для менш досвідчених пар, особливо для тих, які вперше переживають довгу розлуку, такі сварки можуть викликати побоювання щодо завершення відносин.

Невирішені проблеми сім'ї мають потенційно руйнівні наслідки. Стурбований, заклопотаний військовослужбовець легко відволікається і не в змозі зосередитися на важливих завданнях в критичний момент.

З психологічної точки зору, легше розізнатись, ніж протистояти болю і втраті від розлуки. У гіршому випадку, невирішена емоційна напруга може призвести, і часто призводить, до серйозних нещасних випадків або розвитку стресу, який, у свою чергу, може стати причиною зриву виконання бойового завдання.

Вдома подружнє засмучення може заважати виконувати повсякденні справи, концентруватися на роботі, займатися дітьми тощо. Це може посилити страх дітей, що батько/мати не повернеться з відрядження. Негативні дитячі реакції обертаються на регресивну поведінку, таку як плач, апатія або істерики. Негативні емоції можуть призвести до того, що і військовослужбовець, і його подружжя стають ще більше засмученими перспективою розлуки.

Коли військові пари можуть визначати і обговорювати свої взаємні очікування під час підготовки до участі у бойових діях, їхні шанси успішно адаптуватись до етапів відрядження підвищуються. У парах з нормальними стосунками очікується, що партнер, який залишається вдома, матиме свободу приймати незалежні рішення, підтримувати стосунки з друзями тієї ж або протилежної статі (для допомоги та соціалізації), ефективно керувати

бюджетом, компетентно доглядати за дітьми, підтримувати зв'язок через посилки, е-мейли, повідомлення та телефонні дзвінки. Нездатність виконувати ці та інші очікування часто стає джерелом неправильного сприйняття, сварок і образ під час та після відрядження.

Етап безпосереднього відрядження – це період від виїзду з дому військовослужбовця до його повернення [1]. Особливо напруженим є період від виїзду з дому військовослужбовця до кінця першого місяця розлуки. Під час цього етапу виникають змішані емоції. Подружжя можуть відчувати почуття дезорієнтації або перевантаження, можуть відчувати полегшення, що більше не мусять вдавати себе сміливими й сильними. Може бути залишковий гнів, пов'язаний з невіршеними питаннями, які залишилися, коли чоловік/дружина поїхав тощо.

Від'їзд створює розрив, який може призвести до відчуття печалі, самотності або занедбаності. Члени сім'ї можуть мати труднощі зі сном і виконанням щоденних справ. Інші проблеми – питання оплати рахунків, дитячі хвороби або ремонт автомобіля тощо. Хоча часто вважається, що тільки дружини можуть переживати такі труднощі чи проблеми, насправді ці питання стосуються обох статей. Чоловіки можуть відчувати себе перевантаженими щодо догляду за дітьми, відвідування школи і домашніх справ, приготування їжі і покупок, медичних проблем, позакласних заходів, спілкування з іншими дітьми та друзями, суспільних справ своїх дітей тощо.

З кінця першого місяця відрядження до одного місяця перед поверненням додому триває т.зв. період *самозабезпечення* [1]. Самозабезпечення – час встановлення нових джерел підтримки і нового режиму.

Коли виникають проблеми, більшість дружин/чоловіків вважають, що вони здатні впоратися з ними і приймати важливі рішення самостійно. Під час етапу самозабезпечення більшість із подружжя військових впевнені, що вони здатні робити те, що необхідно, щоби підтримувати успішне функціонування своїх сімей.

Частота, метод і зміст спілкування між військовими та їхніми сім'ями є важливими чинниками на кожному етапі відрядження, але особливо під час самозабезпечення. Багато сімей можуть залишатися в контакті за допомогою відеоконференцій через Інтернет. Для більшості військових дружин/чоловіків налагодження зв'язку з коханими є стабілізуючим чинником. Разом з тим, для тих, хто має складні взаємини під час телефонних дзвінків, контакт може посилити стрес у період відрядження. З набуттям доступності месенджерів подружжя та військовослужбовці відчують себе більш впевнено; обидві сторони здатні ініціювати зв'язок і не обмежені можливостями здійснення телефонних дзвінків. Ще однією перевагою переписки за допомогою месенджерів є можливість бути більш розсудливими стосовно того, що говорить, і контролювати інтенсивні емоції, які можуть бути надмірно тривожним тощо.

Одночасно, одним із недоліків поліпшеного доступу до зв'язку (мобільний зв'язок або месенджери) є безпосередність і близькість до тривожних новин як від сім'ї, так і від військовослужбовця. Практично неможливо приховати негативні почуття образи, гніву, розчарування і втрати, особливо розмовляючи по телефону. Неточні чи неприємні новини швидко передаються по мобільних телефонах. Ті, що пов'язані зі звинуваченнями в невірності, виявляються особливо руйнівними. Інші неприємні чутки можуть містити хибну інформацію, що конкретне подружжя або військовослужбовець погано справляється з обов'язками у відрядженні, отримав бойове поранення, підлягає дисциплінарним заходам, з ним стався нещасний випадок або дата його повернення раптово змінилась тощо. Подібна інформація може бути шкідливою для військовослужбовців, членів сімей. У гіршому випадку від цього може постраждати згуртованість підрозділу або навіть успіх виконання завдань. Обмеження негативного впливу чуток повинно бути постійною турботою для керівників військових підрозділів і фахівців структур морально-психологічного забезпечення.

Швидкість передачі потенційно неточних новин може підірвати здатність військовослужбовців, підрозділу або сім'ї зосереджуватись і виконувати свої обов'язки.

Багато військовослужбовців мають дітей. Діти різного віку по-різному реагують на стрес від участі батьків у бойових діях. Їхні сильні і вразливі сторони визначаються етапами психосоціального розвитку. Батьки не повинні обтяжувати дітей будь-якого віку питаннями, які стосуються дорослих. Деякі діти можуть мати великі труднощі з адаптацією до стресу від відрядження батьків. Досвід свідчить, що попри проблеми і обставини, переважна більшість подружжя та дітей успішно проходять етап самозабезпечення і з нетерпінням чекають на повернення додому члена сім'ї з відрядження.

За місяць перед поверненням військовослужбовця додому починається період *закінчення відрядження* [1]. Досвід свідчить, що військовослужбовцям складно визначити тривалість відрядження в район виконання бойових завдань. Тривале відрядження зазвичай призводить до розчарування і тривоги для всіх учасників, і може спровокувати несподівану напругу в той час, коли всі очікують на повернення військовослужбовців. Особливо це може бути характерно для військовослужбовців призначених за мобілізацією.

Період *закінчення відрядження* – це зазвичай час великого очікування. Як і під час *етапу перед початком відрядження*, тут можливі суперечливі емоції: радість, що солдат повертається додому; побоювання, занепокоєння, що подружжя може не погоджуватись з тим, як все відбувається; хвилювання щодо втрати самостійності або зміни ролей; турбота про те, як дійдуть згоди члени родини. Коли розлука майже закінчена, можуть знову виникнути складнощі у прийнятті рішень. Багато дружин/чоловіків відчувають прилив енергії під час цього етапу, бажання виконати завдання, пов'язані з побутом тощо. Під час етапу закінчення відрядження і військовослужбовці, і їхні подружжя, і діти мають великі очікування і надії.

Етап після відрядження починається з повернення військовослужбовця з району бойових дій і прибуття додому, іноді спочатку в район відновлення боєздатності [1]. Як і під час етапу перед відрядженням, тут можливі змінні часові межі. Повернення може також нести розчарування та невдоволення. Може змінитися дата повернення, або підрозділи повертаються додому окремими групами протягом декількох днів тощо. Окрім того, подружжя можуть бути зайнятими іншими несподіваними сімейними обов'язками, наприклад лікуванням хворих дітей.

Після повернення додому зазвичай триває «медовий місяць», під час якого сім'ї возз'єднуються; однак вони можуть швидко відчувати себе емоційно віддаленими. Деякі подружжя описують незручність на додачу до хвилювання, особливо після того, як відновлюється близькість після багатьох місяців розлуки. Інколи емоційне поєднання вимагає часу, перш ніж виникне почуття комфорту щодо сексуальної близькості. Зрештою, після повернення військовослужбовці знову встановлюють свою роль чоловіка/дружини або батька/матері в родині. Це важливе завдання, яке може вирішуватися природно або призвести до напруженості в сім'ї. Військовослужбовці можуть відчувати тиск через бажання надолужити згаяний час і пропущені важливі моменти. Вони хочуть швидко відновити авторитет, який мали раніше. Попри це, деякі речі змінилися за час їхньої відсутності: подружжя зазвичай стають більш автономними протягом відрядження, діти вирости, індивідуальні особисті пріоритети в житті могли змінитися тощо. Очікувати, що все залишиться таким самим, як перед відрядженням, не виправдано.

Під час етапу *після відрядження* подружжя може виказувати втрату почуття незалежності або образу за тривалу розлуку. Вони можуть вважати себе справжніми героями, які зуміли впоратися з проблемами самостійно, поки військові були далеко. Досвід свідчить про те, що часто батьки, які залишилися вдома, більше відчувають стрес, ніж ті, які були у відрядженні. Як і військовослужбовці, їхні

подружжя також мають адаптуватися до змін, які відбуваються в результаті повернення. Вони можуть почуватися більш роздратованими. Вони можуть бажати зберегти почуття власного простору. Основні домашні клопоти та розпорядок мають змінитися. Ролі, які грають подружжя в шлюбі, потрібно відновити, можливо, в новій формі. Воз'єднання з дітьми буває як радісним, так і складним. Почуття дітей здебільшого залежать від їхнього віку і розуміння причин відсутності військовослужбовця. Дуже маленькі діти можуть не впізнати батька/матір, які повернулися, і плакати, коли їх беруть на руки. Малюки звикають повільно. Дошкільнята можуть відчувати себе винуватими або наляканими розлукою. Діти шкільного віку можуть потребувати багато уваги. Підлітки можуть поводитися примхливо або вдавати, що їм байдуже. Діти часто лояльні до батьків, які залишались з ними, та спочатку можуть не реагувати на дисциплінарні заходи військовослужбовця, що повернувся. Діти також можуть побоюватися повернення батька/матері як загрози дисциплінарних наслідків. Військовослужбовці, що повернулися, можуть не завжди погоджуватися з привілеями, наданими дітям за їхньої відсутності тощо.

Ми вважають, що після повернення, батьки не мають впроваджувати негайні зміни, вони мусять знайти час на те, щоб переглянути сімейні правила і норми. Інакше військовослужбовець ризикує зруйнувати зусилля подружжя та викликати відчуження у дітей. Військовослужбовець може відчувати образу за такий прийом. Очевидно, що для успішної адаптації потрібно вносити зміни повільно, дозволяючи дітям встановлювати її темп.

Етап після відрядження, імовірно, найкритичніший для військовослужбовців, їх подружжя і дітей. Проте розлука, яку пережили під час відрядження, дає можливість військовослужбовцям і подружжю оцінити власні зміни та визначити бажаний напрям подальшого розвитку їхнього шлюбу. Етап після участі у бойових діях є одночасно складним і

радісним, і багато військових пар впевнені, що в результаті їхні стосунки стають міцнішими.

Іноземні фахівці неодноразово досліджували вплив підготовки та участі у бойових діях на військовослужбовців і сімейний добробут. Вони вивчали подружжя військових, щоб визначити, якій групі було найважче адаптуватися під час підготовки та участі у бойових діях. Було визначено три уразливі групи: 1) подружжя військовослужбовців віком до 30 років; 2) дуже молоді подружжя військових, особливо ті, хто жили не у військовому гарнізоні; 3) старші, працюючі подружжя, які переживали власні унікальні стреси [1].

Таким чином, ми бачимо, що командири підрозділів та військових частин, фахівці структур морально-психологічного забезпечення мають бути готовими підтримати військовослужбовців та членів їхніх сімей протягом всіх етапів відрядження в район ведення бойових дій та запобігти ускладненням, які можуть виникнути в результаті участі військовослужбовців у бойових діях. Громадськість повинна допомагати сім'ям військовослужбовців, щоб вони могли ефективно впоратися з наслідками участі у бойових діях і мали можливість отримати допомогу, якщо виникнуть проблеми.

З метою дослідження реального стану конфліктності у сім'ях військовослужбовців після їх повернення з району ведення бойових дій, автори проводили у червні 2021 року, у військовій частині А1008 опитування. Опитувались військовослужбовці, які на той момент проходили службу, як у бойових підрозділах, так і у підрозділах забезпечення, з терміном служби від 1 до 9 років. Всі вони неодноразово брали участь у виконанні завдань в районах проведення Антитерористичної операції та Операції бойових дій.

За результатами опитування та враховуючи міжнародний досвід, ми пропонуємо свій «Алгоритм профілактики конфліктів у сім'ях військовослужбовців після їх повернення з району виконання бойових завдань» (далі – Алгоритм), використання якого, на нашу думку, буде

сприяти кращій профілактиці та розв'язанню конфліктів у сім'ях військовослужбовців.

Запропонований нами Алгоритм складається з трьох етапів.

I-й етап, *Етап перед початком відрядження* може тривати від кількох тижнів до кількох місяців. На нашу думку, на цьому етапі з метою зменшення його негативного впливу на військовослужбовців та членів їх сімей, попередження виникнення сімейних конфліктів, доцільно проводити наступні заходи:

1. Створення закритого Telegram-каналу (групового чату у Signal) для членів сімей військовослужбовців з метою систематичного і своєчасного доведення інформації та проведення опитування щодо виявлення наявних проблем.

2. Інформування членів сімей особового складу про терміни виконання завдань в районі виконання бойових завдань з метою попередження негативних чуток.

3. Бесіди (доведення інформаційних матеріалів) психолога (заступника командира з морально-психологічного забезпечення (далі – МПЗ) з подружжями, які недавно одружені, з метою профілактики сімейних конфліктів в період підготовки до відрядження.

4. Бесіда з військовослужбовцями лікаря-сексолога про культуру сексуальних відносин та безпеку безладних статевих зв'язків, з метою профілактики конфліктів пов'язаних із подружньою невірністю.

5. Доведення інформації до членів сімей щодо розмірів грошового забезпечення військовослужбовців в районі виконання бойових завдань та чинників, що впливають на його розмір, з метою попередження розповсюдження негативних чуток і виникнення сімейних конфліктів.

6. Бесіда з особовим складом командира підрозділу (заступника з МПЗ) щодо необхідності дотримання культури спілкування з рідними і близькими та контролю своїх емоцій, з метою попередження емоційних конфліктів.

7. Бесіда (доведення інформаційних матеріалів) командира підрозділу

(заступника з МПЗ) з членами сімей особового складу щодо впливу участі військовослужбовців у бойових діях на рідних та близьких, з метою ознайомлення із проблемами і труднощами з якими вони можуть стикнутися.

8. Інформування членів сімей особового складу підрозділу (проведення бесіди, надсилання інформації через месенджери) про наслідки впливу психотравмуючих чинників бойових дій на психіку вояків та надання рекомендацій щодо змісту спілкування з ними під час відрядження, з метою попередження конфліктів на ґрунті нерозуміння особливостей психічних реакцій воїнів.

9. Налагодження співпраці з місцевою державною адміністрацією і Територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки (далі – ТЦК та СП) за місцем проживання членів сімей військовослужбовців, з метою надання допомоги у вирішенні соціально-побутових проблем.

10. Опитування особового складу щодо наявності невирішених сімейних проблем, які потенційно можуть заважати виконанню завдань, з метою надання відповідної допомоги.

Якщо у військовослужбовців виявляється наявність сімейно-побутових проблем то командування військової частини та підрозділу налагоджує дієву взаємодію з місцевими держадміністраціями та фахівцями ТЦК та СП щодо надання допомоги у їх вирішенні.

Якщо ж у військовослужбовців виникають сімейні конфлікти то командування підрозділу надає допомогу щодо його розв'язання, у т.ч. і залучаючи до цього інших фахівців (юристів, психологів, медиків тощо).

Заходи II-го етапу, *Етап безпосереднього відрядження*, відпрацьованого нами Алгоритму пропонується проводити одразу після виїзду з дому військовослужбовця до його повернення.

Таким чином, в ході проведення II-го етапу ми пропонуємо проводити:

1. Бесіди з особовим складом щодо важливості частого спілкування з

подружжям та дітьми, з метою профілактики сімейних конфліктів на ґрунті печалі, самотності або занедбаності.

2. Періодичне нагадування військовослужбовцям про необхідність дотримання культури спілкування та контролю емоційного стану під час розмов з рідними та близькими, з метою профілактики емоційних конфліктів.

3. Періодичне опитування членів сімей військовослужбовців через месенджери про наявні проблеми з метою надання допомоги щодо їх вирішення.

4. Постійне опитування особового складу з метою виявлення сімейно-побутових проблем з метою надання допомоги щодо їх вирішення.

5. Залучення до вирішення виникаючих у членів сімей військовослужбовців соціально-побутових проблем представників державних адміністрацій та ТЦК та СП за місцем їх проживання, з метою надання допомоги щодо їх вирішення.

6. Своєчасне доведення до членів сімей військовослужбовців інформацію щодо змін термінів ротації підрозділу та роз'яснення причин, з метою попередження виникнення негативних чутток.

7. Із затвердженням точної дати повернення підрозділу негайне доведення її до членів сімей військовослужбовців, з метою попередження можливих конфліктів пов'язаних із зустріччю військовослужбовців.

8. Роз'яснення військовослужбовцям та членам їх сімей призначення, важливості та термінів проведення заходів психологічної декомпресії після повернення із району виконання бойових завдань, з метою попередження емоційних конфліктів на ґрунті нерозуміння важливості процесу декомпресії.

Якщо у військовослужбовців виявляється наявність сімейно-побутових проблем то командування військової частини та підрозділу, взаємодіючи з місцевими держадміністраціями та фахівцями ТЦК та СП, надає допомогу щодо їх вирішення.

Якщо ж у військовослужбовців виявляється наявність сімейних конфліктів

то командування підрозділу надає допомогу щодо їх розв'язання, у т.ч. і залучаючи до цього інших фахівців (юристів, психологів, медиків тощо).

Заходи III-го етапу, *Етап після відрядження*, ми пропонуємо проводити одразу після повернення підрозділу у ППД одночасно із проведення заходів психологічної декомпресії особового складу [2].

Ми пропонуємо наступний зміст заходів III-го етапу:

1. Проведення урочистої зустрічі особового складу після повернення із району виконання бойових завдань із запрошенням членів сімей військовослужбовців, в ході якого відзначити та заохотити максимальну кількість особового воїнів.

2. В ході проведення заходів психологічної декомпресії (1-й та 2-й день) провести:

- бесіди з військовослужбовцями з метою визначення проблемних питань;

- бесіду з особовим складом з питання психологічних наслідків впливу психотравмуючих чинників бойових дій на психіку з метою надання рекомендацій щодо безболісної адаптації до мирного середовища;

- бесіду з особовим складом з метою ознайомлення із основними причинами виникнення конфліктів у сім'ях військовослужбовців після їх повернення з району виконання бойових завдань та надання рекомендацій щодо їх профілактики та вирішення;

- бесіду (доведення інформаційних матеріалів) з членами сімей військовослужбовців з метою ознайомлення з психологічними наслідками впливу психотравмуючих чинників бойових дій на психіку військовослужбовців та надання рекомендацій щодо їх адаптації до мирного середовища.

3. Організація психологічного консультування фахівцями військовослужбовців, які отримали поранення або виявляють певні поведінкові відхилення, з метою попередження

внутрішньо особистісних та сімейних конфліктів.

4. Залучення представників місцевих державних адміністрацій та ТЦК та СП до вирішення соціально-побутових проблем військовослужбовців.

Якщо у військовослужбовців виявляється наявність сімейно-побутових проблем то командування військової частини та підрозділу взаємодіючи з місцевими держадміністраціями та фахівцями ТЦК та СП надає допомогу у їх вирішенні.

Якщо ж у військовослужбовців виявляється наявність сімейних конфліктів то командування підрозділу надає допомогу щодо його розв'язання, у т.ч. і залучаючи до цього інших фахівців (юристів, психологів, медиків тощо).

Висновки. Таким чином, ми вважаємо, що попередження і позитивне вирішення сімейних конфліктів слід розглядати як основні види діяльності щодо управління такими конфліктами. Часто при розв'язанні сімейних конфліктів користуються послугами посередника. У нашому випадку таким посередником повинні бути

командування підрозділу, де служить військовослужбовець, інші фахівці, які можуть надати допомогу у вирішенні подібних конфліктів.

На нашу думку, при виконанні кожного пункту запропонованого нами Алгоритму, маючи елементарну теоретичну підготовку щодо діагностики конфліктів та певні практичні навички щодо їх класифікації, можна забезпечити ранню діагностику їх наявності. Це дозволить своєчасно надати допомогу родині військовослужбовця щодо вирішення конфлікту із мінімальними негативними наслідками. Використання зазначеного Алгоритму допоможе знизити психологічну травмизацію військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях та буде сприяти їх адаптації у мирному середовищі.

Перспективними напрямками дослідження порушених питань можуть бути: обґрунтування методів і способів позитивного вирішення конфліктів у сім'ях військовослужбовців після їх повернення з району виконання бойових завдань тощо.

Список використаних джерел

1. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова [та ін.]. К.: Наш формат, 2017. 1068 с. Веб-сайт. URL: <http://surl.li/ahlbu>. (дата звернення: 15.12.2021).
2. Про затвердження Інструкції з організації психологічної декомпресії військовослужбовців ЗС України. Наказ Генерального штабу ЗС України від 27.12.18 р. №462.

References

1. Okhorona psykhychnoho zdorovia v umovakh viyny [Mental health protection in the minds of war] / per. z anhl. Tetiana Semyhina, Iryna Pavlenko, Yevheniia Ovsyannikova [ta in.]. K.: Nash format, 2017. 1068 s. Veb-sait. URL: <http://surl.li/ahlbu>. (data zvernennia: 15.12.2021) (in Ukrainian)
2. Pro zatverdzhennia Instruktzii z orhanizatsii psykholohichnoi dekompresii viiskovosluzhbovtziv ZS Ukrainy. [About the approval of the Instructions for the organization of psychological decompression of military servicemen of the AP of Ukraine] Nakaz Heneralnoho shtabu ZS Ukrainy vid 27.12.18 r. №462. (in Ukrainian)

Summary

Romanishin A. *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine*
Neurova A. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor National Academy of Army Forces n.a. hetman Peter Sagaydachny*

ALGORITHM OF CONFLICT PREVENTION IN FAMILIES OF MILITARY SERVANTS AFTER THEIR RETURN FROM THE AREA OF COMPLETION OF COMBAT TASKS

Summary. The article considers the main factors that contribute to conflicts in the families of servicemen after their return from the area of combat missions and presents the Algorithm for their

prevention, developed on the basis of analysis of foreign experience, personal experience of authors and survey results.

Introduction. Analyzing the experience of hostilities in eastern Ukraine and the development of the causes and consequences of family conflicts among servicemen of the Armed Forces of Ukraine, we concluded that training and participation in hostilities significantly affect not only servicemen, combat units and units that remain to perform current tasks. in points of permanent deployment (Dala - PPD), and it also affects members of their families.

Unresolved family problems have potentially devastating consequences. A worried, anxious serviceman is easily distracted and unable to focus on combat missions. Unresolved emotional stress can, and often does, lead to serious accidents or the development of combat stress, which in turn can lead to disruption of combat missions. At home, significant marital upset interferes with routine, concentrating on work and having children, and so on.

Purpose. The purpose of the article is a theoretical analysis of scientific sources on the research problem, identifying ways to achieve effective conflict prevention in the families of servicemen after their return from the area of combat missions.

Methods. Empirical methods were used to solve the research tasks: observations, surveys and questionnaires.

Originality. Thus, in our opinion, the use of this Algorithm for conflict prevention in the families of servicemen after their return from the area of combat missions will help reduce the psychological trauma of servicemen involved in hostilities and will facilitate their adaptation in a peaceful environment.

Conclusion. Summing up, we can conclude that the prevention and positive resolution of family conflicts should be considered as the main activities for the management of such conflicts. Family mediators are often used to resolve family conflicts. In our case, such a mediator should be the command of the unit where the serviceman serves, other specialists who can assist in resolving such conflicts.

In our opinion, with the implementation of each point of our proposed Algorithm, having basic theoretical training in the diagnosis of conflicts and certain practical skills for their classification, it is possible to provide early diagnosis of their presence. This will allow timely assistance to the family of the serviceman in resolving the conflict with minimal negative consequences.

Promising areas of research on the issues raised may be: substantiation of methods and ways of positively resolving conflicts in the families of servicemen after their return from the area of combat missions, etc.

Key words: business trip stage; fighting; family conflicts; prevention; algorithm.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 10.05.22.

Сафін О. Д. доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології, Уманський державний
педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0001-5745-8635>

ЕМОЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ ЯК ЙОГО ОСОБИСТІСНИЙ РЕСУРС: ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ

За результатами експериментального дослідження автором виявлено, що формування емоційного компонента психологічної готовності зумовлює підвищення показників таких особистісних характеристик, як товариськість, домінантність, нормативність поведінки, впевненість, самоконтроль, екстраверсія, а також сприяє розвитку соціально-психологічних характеристик військових колективів через підвищення показників згуртованості, стійкості, референтності, зниження конфліктності.

Ключові слова: емоційний компонент; психологічна готовність; військова служба; адаптація; військовослужбовець; військова праця.

Вступ. Армійська дійсність висуває особливі вимоги до особистісних характеристик військовослужбовців, які починають службу у лавах Збройних Сил України. Це пов'язано з участю особового складу у бойових діях із захисту суверенітету та територіальної цілісності держави, новою якістю комунікативної взаємодії, зміною статусно-рольового стану, розлукою із близькими людьми, різкою зміною ритму фізіологічного функціонування, станом невизначеності, негативним сприйняттям найближчого майбутнього. Наслідком цього може бути зниження емоційного фону, переважання негативних емоцій, які дезорганізують діяльність, що проявляється у послабленні уваги, пам'яті, мислення, скутості рухів, втраті мети у зв'язку з утрудненням перебігу контролюючих і регулюючих функцій свідомості. У зв'язку з цим постає питання навчання військовослужбовців методам контролю та нейтралізації негативних емоцій, що порушують процес формування психологічної готовності до військової служби.

Мета дослідження – визначити вплив емоційного компонента психологічної готовності до військової служби на адаптацію військовослужбовців та успішність їхньої військової праці.

Теоретичне підґрунтя. Емоційний компонент психологічної готовності є одним із пріоритетних. Його значення

обумовлюється роллю емоцій у поведінковій регуляції, їхнім впливом на психічні пізнавальні процеси, якість та ефективність виконуваної діяльності, адаптацію до змін навколишнього середовища. Стресогенність як основна характеристика такої діяльності підвищує значущість розгляду проблеми емоційного компонента психологічної готовності як основи її подолання. Це підтверджується значною кількістю наукових праць, пов'язаних з емоційною саморегуляцією, емоційною стійкістю та напруженістю у контексті виконуваної діяльності (І.В. Андрух, В.М. Крайнюк, Л.М. Леженіна, С.Г. Лисюк, Н.Є. Пенькова, Л.М. П'янківська, О.О. Самойленко, Г.М. Ришко, Ю.О. Тептюк та ін.).

У структурі психологічної готовності до діяльності емоційний компонент виокремлювали Т.В. Жванія, С.М. Кучеренко, В.А. Моляко, С.А. Мул, М.Л. Смульсон, О.М. Сорока, Н.С. Сторожук, М.І. Томчук, О.В. Хуртенко та ін. Визначаючи його, вони використовували такі поняття, як: «емоційне збудження», «емоційне налаштування», «емоційна стійкість», «самоконтроль».

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, експеримент.

Результати і обговорення. Емоційний компонент психологічної готовності до діяльності тісно пов'язаний з іншими її структурними елементами, він сприяє

створенню оптимальної напруги, загальної активації організму на майбутню діяльність, спонукає, спрямовує та регулює її, забезпечує емоційну стабільність, несприйнятливості до зовнішніх стресогенних чинників. Емоційний компонент психологічної готовності військовослужбовців з числа молодого поповнення пов'язаний з їхньою ефективною адаптацією до військової служби. Їхнє співвідношення розкривається через екстремальність характеру військової служби за допомогою психологічних категорій «стрес», «фрустрація», «тривога» та їхніх емоційних складових [3; 5 та ін.].

При формуванні емоційного компонента психологічної готовності до діяльності основна увага приділяється способам управління емоційними станами людини, що розглядаються у світлі загальної теорії психічних станів на основі діяльнісного підходу, у нерозривному зв'язку з інтелектуальними, волевими та фізіологічними особливостями регуляції [4]. Формування емоційного компонента психологічної готовності до діяльності представляє собою процес, який будується на цілеспрямованому прищепленні способів організації діяльнісного змісту емоцій у послідовності та взаємозв'язку компонентів цілісної системи емоційної регуляції діяльності в єдності емоцій, інтелекту, волі, особистісних та психофізіологічних характеристик людини. Основним психологічним механізмом формування емоційного компонента психологічної готовності до діяльності є повторення та закріплення емоційних станів, що відповідають професійній спрямованості людини. Домінування таких станів у психіці сприяє появі нових рис у структурі особистості. Кількість і рівень володіння особистістю методами регуляції емоційних станів також визначають сформованість емоційного компонента психологічної готовності до діяльності. Кількість таких способів є великою, і у загальному вигляді їх можна розділити на способи, що застосовуються за допомогою дії ззовні, найчастіше колективно, та способи, що застосовуються в індивідуальному порядку при необхідності,

що є внутрішнім резервом саморегуляції людини. До найефективніших способів можна віднести дихальні вправи, нервово-м'язову релаксацію, аутогенне тренування, спорт, лібротерапію, функціональну музику. Крім того, можна виокремити ситуативні способи регулювання емоційного фону, які є важливими в екстремальних ситуаціях. До них відносять саморефлексію, моделювання, регуляцію у вигляді іншої емоції, переключення уваги, метод граничного уявного посилення можливості невдачі, метод селективної позитивної ретроспекції [2].

Формування психологічної готовності до військової служби та її емоційного компонента відбувається, зокрема, й у межах бойової підготовки, реалізуючись через здійснення психологічної підготовки, яка, будучи самостійною навчальною дисципліною, пронизує весь курс навчання. Завдання останньої вирішуються у вигляді двох груп методів, які багато у чому перетинаються із змістом формування емоційного компонента психологічної готовності до військової служби. Так, перша група методів покликана вирішувати завдання навчання військовослужбовців засобами свідомого контролю негативних емоційних станів. Друга група методів заснована на моделюванні ситуацій, наближених до реальних умов бою з метою появи емоційної стійкості та адаптованості до таких ситуацій. Як показники сформованості емоційного компонента психологічної готовності до військової служби використовувалися його основні характеристики – емоційна стійкість, емоційна напруга, а також інтегральний показник успішності діяльності, під яким розуміється загальний результат військової праці: успішність професійного навчання, внутрішня служба, дисциплінованість.

Основна ідея експерименту полягала у тому, що військовослужбовець розглядається не лише як об'єкт психокоригувальних впливів, а й як активний учасник (суб'єкт) формування у себе необхідних особистісних якостей. Формуванню емоційного компонента психологічної готовності до військової служби активно сприяли навчально-

виховний процес і повсякденна життєдіяльність військовослужбовців, які розглядалися як застосування методу моделювання процесу підвищення показників емоційної стійкості в обстежуваних.

Аналіз результатів емпіричного дослідження проводився з урахуванням психічних станів, особистісних рис військовослужбовців, групових параметрів, характеристик успішності діяльності, адаптації та їхнього взаємозв'язку з емоційним компонентом психологічної готовності. Результати обробки реєстраційних психодіагностичних бланків, що заповнювалися на етапах прибуття військовослужбовця до частини та відправлення його після закінчення зборів для подальшого проходження служби, свідчать про значну зміну показників емоційного компонента психологічної готовності. Так, середні значення емоційної стійкості (фактор С за опитувальником Р.Кеттелла), як основного показника сформованості емоційного компонента психологічної готовності до військової служби, до здійснення психологічного експерименту були практично ідентичними в обстежуваних КГ та ЕГ (5,86 та 5,87 відповідно). Після проведення експерименту показники емоційної стійкості підвищилися в обох групах, однак, при цьому відмінності у значеннях на початковому та завершальному етапах досягли високого рівня значущості лише в ЕГ ($t=3,45$ при $p\leq 0,001$). Слід зазначити і наявність значних відмінностей наприкінці експерименту між показниками емоційної стійкості в ЕГ і КГ ($t=2,72$ при $p\leq 0,01$), це свідчить, що проведені заходи сприяють формуванню емоційної стійкості.

В обстежуваних групах під час зборів поповнення знизилися показники напруженості (фактор Q4) і тривожності (фактор О). Разом з тим, як і у випадку з емоційною стійкістю, значні відмінності у зміні значень вищезгаданих факторів на початковому та завершальному етапах зборів були зафіксовані лише в ЕГ ($t=2,63$ при $p\leq 0,01$ для напруженості та $t=3,03$ при $p\leq 0,01$ для тривожності. Крім того, є значні відмінності за показниками тривожності і

напруженості між КГ і ЕГ наприкінці експерименту (відповідно $t=2,46$ при $p\leq 0,05$ і $t=3,23$ при $p\leq 0,01$), що також дозволяє зробити висновки про вплив проведених заходів щодо формування емоційного компонента психологічної готовності на зниження тривожності та напруженості.

Обробка отриманих даних за опитувальником Г.Айзенка дозволила виявити зниження під час проведення зборів поповнення значень нейротизму. Важливість цього фактора для дослідження визначається його високою зворотною кореляцією з емоційною стійкістю ($r=-0,52$, при $p\leq 0,01$), прямою кореляцією із тривожністю ($r=0,36$, при $p\leq 0,01$) та напруженістю ($r=0,42$, при $p\leq 0,01$). Г.Айзенк визначає його як емоційну нестійкість, характеризуючи через невірноваженість процесів збудження та гальмування, нервозність, нестійкість, погану адаптацію [1]. Проведений статистичний аналіз дозволяє зробити висновки, що значущі відмінності у зміні показників нейротизму відбулися лише в ЕГ як у порівнянні з КГ наприкінці експерименту ($t=2,07$ при $p\leq 0,05$), так і у порівнянні з початковим етапом ($t=2,65$ при $p\leq 0,01$), коли відмінності в обох групах за досліджуваним параметром були незначними (відповідно 9,63 та 9,51), що підтверджує висновки щодо впливу заходів психологічного експерименту на емоційну стійкість, тривожність та напруженість.

Конкретизувати результати проведеної роботи дозволив опитувальник наявності перешкод у встановленні емоційних контактів В.В. Бойка. Результати його обробки дозволяють дійти висновку, що після завершення зборів молодого поповнення за усіма показниками опитувальника в ЕГ є значні перевищення середніх значень порівняно з КГ. Крім того, під час статистичної обробки виявлено високу зворотну кореляцію з емоційною стійкістю (для усіх показників r не нижче 0,17 при $p\leq 0,01$). Проведений статистичний аналіз значних відмінностей даних, отриманих на початковому та кінцевому етапах зборів молодого поповнення, переконує у тому, що заходи психологічного експерименту вплинули на

підвищення здібностей військовослужбовців з управління власними емоціями, адекватність їхнього прояву, показники їхньої гнучкості та розвиненості; допомогли нівелювати домінування негативних емоцій в окремих учасників експерименту, позитивно вплинули на комунікативні характеристики через зниження показників параметра небажання зближуватись із людьми на емоційній основі.

Опитування батьків військовослужбовців, проведене на заключному етапі експерименту, надало можливість отримати додаткову інформацію, що свідчить про зміни в емоційному фоні цих військовослужбовців до та після проходження зборів з поповненням. Емоційне тло призовників на етапі до проходження зборів характеризувалося переважанням емоцій розгубленості (50,3%), смутку (67,1%), тривоги (63,1%) зі значною присутністю серйозності (35,1%), інтересу (20,9%). %) та страху (20,1%). Внаслідок проведених заходів в емоційних параметрах військовослужбовців відбулись значні зміни. Так, були зведені нанівець емоції відчаю та огиди. Різко знизилися показники смутку (до 32,7%), розгубленості (до 19,3%), тривоги (до 26,5%), страху (до 3,3%, гніву (з 8,7% до 2,3%). Разом з тим підвищились показники вираженості емоцій серйозності (з 35,3% до 50,5%), впевненості (з 7,3% до 23,3%), інтересу (з 20,7% до 24,9%) та радості (з 5,5% до 12,9%). Це свідчить про позитивні зміни, що відбулися за час проведення експерименту в емоційному фоні цих військовослужбовців і у цілому підтверджує результати, отримані при психологічному тестуванні. Таким чином, спеціально організовані заходи у межах зборів з поповненням сприяли формуванню емоційного компонента психологічної готовності до військової служби через підвищення показників емоційної стійкості, зниження тривожності та напруженості. Військовослужбовці стали грамотніше керувати власними емоціями, більш адекватно виявляти їх, збільшилися значення флексibility та розвиненості

емоцій, значно знизилась частка негативних емоцій.

Під час дослідження було виявлено взаємозв'язок емоційного компонента психологічної готовності з адаптацією до військової служби та успішністю військової праці обстежуваних. Враховуючи, що адаптація до майбутніх умов військової служби та успішність військової праці є головними завданнями роботи з поповненням, було здійснено порівняльний аналіз впливу формування емоційного компонента психологічної готовності на показники адаптаційних здібностей та інтегральний показник успішності діяльності. Статистичний аналіз показників адаптаційних здібностей після завершення експерименту в обстежуваних за допомогою t-критерію Ст'юдента дозволив встановити значні відмінності середніх показників адаптаційних здібностей між КГ та ЕГ ($t=2,05$ при $p\leq 0,05$). Крім того, значущі відмінності є і за інтегральним показником успішності діяльності ($t=2,04$ при $p\leq 0,05$). Враховуючи наявність високого кореляційного зв'язку між емоційною стійкістю та інтегральним показником успішності діяльності ($r=0,29$, при $p\leq 0,01$), емоційною стійкістю та адаптаційними здібностями ($r=0,23$, при $p\leq 0,01$), інтегральним показником успішності діяльності та адаптаційними здібностями ($r=0,15$, при $p\leq 0,05$), можна зробити висновки про те, що в ЕГ адаптація поповнення пройшла більш ефективно, їхня військова праця є більш успішною, вищим став і показник емоційної стійкості.

Доказом вище наведеного є і результати обробки тесту «САН». Так, виявилось, що показники самопочуття, активності та настрою, що є передумовами успішності виконуваної діяльності, наприкінці зборів з поповненням виявились значуще вищими в ЕГ (для самопочуття $t=2,12$ при $p\leq 0,05$; для активності $t=2,03$ при $p\leq 0,05$, для настрою $t=2,17$ при $p\leq 0,05$), тоді як на початку зборів вони не мали суттєвих відмінностей від показників у КГ. Показники тесту мають високу пряму інтеркореляцію як один з одним, так і з адаптаційними здібностями, емоційною стійкістю та з інтегральним показником

успішності діяльності (r не нижче 0,18 при $p \leq 0,01$), що дозволяє стверджувати, що між вищезазначеними показниками існує взаємозв'язок, а також про те, що організація роботи з формування емоційного компонента психологічної готовності у поповнення позитивно впливає на успішність військової праці та адаптацію до військової служби, підвищує рівень самопочуття, активності та настрою військовослужбовців. Аналіз результатів психодіагностики виявив взаємозв'язок деяких особистісних характеристик військовослужбовців з рівнем емоційного компонента психологічної готовності до військової служби. Оцінка особистісних рис проводилася за допомогою 16-факторного особистісного опитувальника Р.Кеттелла. Статистичний аналіз показників, отриманих у КГ та ЕГ, дозволив виокремити низку особистісних характеристик, які мають високий кореляційний зв'язок із показниками емоційного компонента психологічної готовності до військової служби, до яких належать: товариськість, домінантність, нормативність поведінки, впевненість, самоконтроль, екстраверсія. Результати 16-факторного особистісного опитувальника Р.Кеттелла було проаналізовано за допомогою t -критерію Стьюдента за допомогою виявлення статистично значущих відмінностей між показниками особистісних рис військовослужбовців ЕГ і КГ на початку і наприкінці зборів молодого поповнення. Під час статистичної обробки отримано дані, що свідчать про взаємозв'язок проведених заходів із низкою особистісних характеристик ЕГ (на відміну від КГ). Так, за фактором «товариськість» в ЕГ відбулося значне збільшення показників ($t=2,06$, $p \leq 0,05$), що призвело до розширення соціальних контактів серед поповнення, більш природної та невимушеної поведінки та емоційних проявів у взаємовідносинах. Отже, був вплив і на морально-психологічний клімат у військовому підрозділі в аспекті його згуртування, зменшення ймовірності появи штучно стигматизованих, ефективної адаптації призовників у нових соціальних

умовах. Значні відмінності за фактором «домінантність» ($t=2,37$, $p \leq 0,05$) свідчать про позитивний вплив на формування лідерських якостей, самостійність у прийнятті рішень, готовність брати на себе відповідальність за результати своєї діяльності, ініціативності. Вищезазначені якості можуть розглядатися як основа для формування командних якостей військовослужбовців та внесок у підготовку резерву для висування на командирські посади молодшого командного складу.

Здійснювані в процесі психологічного експерименту впливу сприяли формуванню сумлінності та почуття відповідальності за виконувану військову працю, стійкості моральних принципів, почуття обов'язку, точності та акуратності у повсякденному житті – фактор «нормативність поведінки» ($t=2,13$, $p \leq 0,05$). Наслідком цього стало підвищення внутрішнього порядку та дисципліни у підрозділі, що позначилося і на дотриманні військовослужбовцями статутних правил взаємовідносин, повазі до товаришів по службі. Формування емоційного компонента психологічної готовності до військової служби призвело до підвищення в обстежуваних впевненості у собі – фактор «впевненість» ($t=2,17$, $p \leq 0,05$) у власних силах та можливостях, що позначилося на появі та розвитку таких необхідних для військової праці якостей, як стресостійкість, сміливість, рішучість, активність, здатність не губитися при зіткненні із несподіваними обставинами. Розвиток впевненості у власних силах у можна розглядати як потенціал для вирішення несподіваних проблемних ситуацій, які можуть зустрічатися у подальшій службі.

Суттєві відмінності у показниках «самоконтролю» ($t=2,61$, $p \leq 0,01$) в ЕГ свідчать про підвищення загальної організованості, розвиток та формування вміння контролювати власні емоції та поведінку, переважання у вчинках чітко усвідомлених цілей та мотивів, усвідомлення соціальних вимог та піклування про свою репутацію у військовому колективі. Крім того, високий рівень самоконтролю як особистісної риси

свідчить про здатність організувати власний робочий час та порядок виконання роботи, розпочату справу довести до її логічного завершення. Усі ці якості можуть розцінюватися поряд із фактором «домінантність» як необхідні для майбутніх командирів підрозділів організаторські якості керівників, а у межах взводної, ротної ланки ці якості свідчать про підвищення керованості військового колективу та дисциплінованість окремо взятих військовослужбовців.

Результати обробки даних за особистісним опитувальником Г.Айзенка дозволили зробити висновки, що під час експерименту у військовослужбовців ЕГ на значному рівні підвищилися показники екстраверсії ($t=2,46$, $p\leq 0,05$). Цей показник свідчить про спрямованість особистості зовні, на оточуючих людей, зовнішні явища, події, схильність до спілкування, присутність оптимістичності, позитивних емоцій. Це надає підстави зробити висновки, що збільшення зовнішньої спрямованості дозволяє відволіктися від негативних думок, спогадів про домашні справи, перерозподіливши увагу на встановлення контактів із товаришами по службі та засвоєння нових знань.

Висновки. Військова праця супроводжується значною кількістю стресогенних чинників, які максимально проявляються на початковому етапі служби. Оскільки нейтралізація або зниження їхнього впливу визначаються багато у чому емоційною стійкістю та ступенем емоційної напруженості, найбільш пріоритетним компонентом

психологічної готовності у цей період є емоційний. Його формування веде до підвищення можливостей успішно здійснювати діяльність у напружених умовах, навчатися з предметів бойової підготовки, встановлювати позитивні взаємини у новостворених військових колективах. В процесі психологічного експерименту відбулося формування особистісних якостей, таких як товариськість, доміантність, нормативність поведінки, впевненість, самоконтроль, екстраверсія, які прямо взаємопов'язані із показниками емоційного компонента психологічної готовності до військової служби. На психологічному рівні такі характеристики сприяють прояву лідерських якостей, самостійності у прийнятті рішень, готовності брати відповідальність, стійкості моральних принципів, стресостійкості, активності, здатності не губитися при зіткненні із несподіваними обставинами, активнішої пізнавальної діяльності, вміння контролювати власні емоції і поведінку. На соціально-психологічному рівні результатом сформованості вищезазначених особистісних якостей є підвищення згуртованості та керованості колективу, покращення показників військової дисципліни та морально-психологічного клімату. Загалом організація роботи з формування емоційного компонента психологічної готовності серед поповнення позитивно впливає на успішність військової праці військовослужбовців та їхню адаптацію до військової служби.

Список використаних джерел

1. Айзенк Г. Исследования человеческой психики / Г.Айзенк. Перевод А.Озерова. – М.: Эксмо-Пресс. 2001. – 480 с.
2. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. - СПб.: Питер, 2012. – 464 с.
3. Селье Г. Стресс без дистресса / Г.Селье. - М., 1992. - 242 с.
4. Юрченко В.М. Теоретико-методологічні засади дослідження психічних станів людини: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / В.М. Юрченко; Інститут психології ім. Г.С. Костюка. – К., 2009. – 481 с.
5. Lazarus R.S. Fifty years of research and theory of R.S. Lazarus (An analyses of historical and perennial issues) / R.S. Lazarus. - New York, 1998. - 450 p.

References

1. Ajzenk G. (2001) Issledovanija chelovecheskoj psihiki [Research into the human psyche] / G.Ajzenk. Perevod A.Ozerova. – M.: Jeksmo-Press. – 480 s. (in Russian)
2. Izard K.Je. (2012) Psihologija jemocij [Psychology of emotions] / K.Je. Izard. - SPb.: Piter. – 464 s. (in Russian)

3. Sel'e G. (1992) Stress bez distressa [Stress without distress] / G.Sel'e. - M., 1992. – 242 s. (in Russian)
4. Jurchenko V.M. (2009) Teoretyko-metodologichni zasady doclidzhennja psyichnyx ctaniv ljudyny [Theoretical and methodological principles of research of mental states of the person]: dyc. ... d-ra psychol. nauk: 19.00.01 / V.M. Jurchenko; Inctytut psyichologii' im. G.C. Koctjuka. – K. – 481 c. (in Ukrainian)
5. Lazarus R.S. (1998) Fifty years of research and theory of R.S. Lazarus (An analyses of historical and perennial issues) / R.S. Lazarus. - New York, 1998. - 450 p.

Summary

Safin O. Doctor of Psychological Sciences, Full Professor,
Head of the Department of Psychology,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

**EMOTIONAL COMPONENT OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF A MILITARY
SERVANT AS HIS PERSONAL RESOURCE**

Introduction. Participation of servicemen in hostilities to protect the sovereignty and territorial integrity of the state, new quality of communicative interaction, change of status and role status, separation from relatives, abrupt change in rhythm of physiological functioning, state of uncertainty, negative perception of the near future. , which disrupt the activities manifested in the weakening of attention, memory, thinking, stiffness, loss of purpose due to the difficulty of the control and regulatory functions of consciousness. In this regard, the question arises of training servicemen in methods of control and neutralization of negative emotions that disrupt the process of forming psychological readiness for military service.

Purpose. To determine the influence of the emotional component of psychological readiness for military service on the adaptation of servicemen and the success of their military work.

Methods. Theoretical analysis, experiment.

Originality. In the process of psychological experiment, personal qualities were formed, such as sociability, dominance, normative behavior, confidence, self-control, extraversion, which are directly related to the indicators of the emotional component of psychological readiness for military service. At the psychological level, such characteristics promote leadership, independence in decision-making, willingness to take responsibility, stability of moral principles, resilience, activity, ability not to get lost in the face of unexpected circumstances, more active cognitive activity, ability to control their emotions and behavior. At the socio-psychological level, the result of the formation of the above personal qualities is to increase the cohesion and control of the team, improving military discipline and moral and psychological climate.

Conclusion. Thus, the organization of work on the formation of the emotional component of psychological readiness among young recruits has a positive effect on the success of military work of servicemen and their adaptation to military service. The formation of the emotional component of psychological readiness leads to increased personal characteristics such as sociability, dominance, normative behavior, confidence, self-control, extraversion, and promotes the development of socio-psychological characteristics of military teams by increasing cohesion, resilience, referentiality, reducing conflict.

Key words: emotional component; psychological readiness; Military Service; adaptation; serviceman; military work.

Recelved/Поступила: 25.05.22.

Сердюк О. А. викладач кафедри психології
Університету «Україна»
<https://orcid.org/0000-0002-4740-0592>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ ЛЮДИНОЮ РЕКЛАМИ PRODUCT PLACEMENT

У статті розкрито психологічні характеристики прихованої реклами та особливості її сприймання споживачем. Проаналізовано фактори впливу Product placement на свідомість споживачів. Встановлено, що Product placement можна вважати ефективною рекламною технологією та засобом впливу на споживача, що активізує запам'ятовування та впізнавання товару. Виявлено особливості ставлення споживачів до рекламних технологій. Визначено психологічні чинники ефективності реклами Product placement у порівнянні з іншими її видами, виявлено індивідуальні особливості запам'ятовування реклами людиною.

Ключові слова: рекламне повідомлення; пряма реклама; прихована реклама; реклама Product placement; запам'ятовування реклами; сприймання реклами.

Вступ. Сучасний ринок все більше і більше насичується конкурентоспроможними товарами і послугами. Безліч їх видів буквально «розштовхують» один одного, щоб привернути до себе увагу покупців. У більшості людей сформувався стійкий негативний образ реклами, проте відпрацьовані технології прямої реклами дають прекрасні результати, спонукаючи споживача купувати потрібний товар. Це підтверджується численними дослідженнями, спрямованими на вивчення ставлення до реклами, насамперед, ставлення до телевізійної реклами. Глядач нині став компетентним і більш розбірливим, що підвищило його вимогливість до реклами і зниження її ефективності. А це, звісно, веде до поступового підвищення професійного рівня виробників реклами та до активного пошуку фахівцями в сфері реклами інших способів залучення уваги споживачів до товару.

Вивчення психологічних особливостей реклами набуває все більшої актуальності, оскільки реклама сьогодні стає частиною повсякденної загальнодоступної культури, інформаційною складовою комунікаційних процесів, і є одним із показників розвитку суспільства. Саме цим зумовлено активний розвиток непрямої реклами на практиці та науковий пошук в цій сфері [1; 3; 10 та ін.]. У цій статті ми й розглянемо один із інструментів прихованої реклами – product placement.

Метою статті є аналіз психологічних чинників ефективності реклами Product placement у порівнянні з іншими видами реклами та виявлення індивідуальних особливостей запам'ятовування реклами людиною.

Теоретичне підґрунтя.

Прихована реклама – це набір технологій і методів по просуванню на ринок торговельної марки чи послуги, які зазвичай супроводжують пряму рекламу і спрямовані на досягнення оптимальних маркетингових результатів. При цьому використовуються комунікації, які входять у сферу діяльності рекламних агентств. Найчастіше засоби прихованої реклами більш креативні й ефективні, ніж використання прямої реклами в чистому вигляді [7; 11; 12].

Якщо пряма реклама спрямована, головним чином, на збільшення обсягу продажів, то мета прихованої реклами – домогтися необхідних позицій іміджу бренду, ставлення до нього потенційних споживачів і цільової аудиторії. Відповідно прихована реклама – це та реклама, в якій не використаний логотип або офіційний слоган рекламного замовника, не відображено продукція компанії. До цього виду реклами слід також віднести ненаголошене використання логотипу або продукції компанії на фоні головного об'єкта рекламного повідомлення. Деякі вчені вважають, що прихована реклама чинить більш потужний вплив на аудиторію саме завдяки тому, що прямим

об'єктом впливу на аудиторію стає саме підсвідомість. Її функціями є: помістити у свідомість населення ім'я і марку фірми, відірватися від конкурентів, запропонувати нову товарну домінанту, створити потребу в нових видах товарів, створити антирекламу конкуренту [2].

Першою з усіх форм прихованої реклами з'явився product placement (англ. розміщення продукту). Суть методу полягає в тому, що рекламований товар згадується в книзі або демонструється в кінофільмі або телесеріалі, причому високу якість цього товару може бути особливо підкреслено. За кордоном така технологія відома вже понад 80 років, а в Україні та країнах СНД вона з'явилася лише біля 15-20 років тому, коли пожвавилася вітчизняна кіно-і телеіндустрія, почали з'являтися серіали і реаліті-шоу.

Поширеними видами прихованої реклами стали реклама у офлайн, зокрема life placement (англ. розміщення в житті), а також в Інтернеті, в соціальних мережах, на форумах тощо [9]. Звичайно, у більшості країн прихована реклама заборонена, але оскільки її визначити досить складно та невідома практика покарання за приховану рекламу. Незважаючи на всі закони і декларації про рекламну етику, преса і телебачення наповнені прихованою рекламою – огляди, статті, репортажі і навіть новини наповнені вставленнями слів «я товару чи фірми».

З розквітом комерційного кіно в країнах СНД почалася епоха Product placement. Проте в українській мові даний феномен досі не має точної назви і найчастіше інтерпретується як «прихована, непряма» реклама [3; 4], яку психологія реклами характеризує як унікальну технологію управління масовою свідомістю і купівельною поведінкою.

Product placement – це технологія вплутування бренду, товару або послуги в сюжет твору, а значить, в життя кіно або телегероя, в його спосіб життя і його оточення. Це техніка проникнення, в підсвідомість захопленого сюжетом і грою глядача, який у цей момент без опору і сумнівів готовий прийняти практично будь-яку нав'язану йому ідею, думку, звичку [5; 8]. Отже, мета Product placement, як

правило, зводиться до того, щоб переконати потенційних покупців у корисності товару і необхідності купити його. Однак Product placement – технологія тонка, тому потребує високого професіоналізму. Напористий, нав'язливий Product placement може зіпсувати враження про бренд, продукт або послугу, відштовхнувши від нього споживачів.

Назви типів Product placement, покладені в основу класифікації, запропонованої С. Туркоттом, ґрунтуються на видах сенсорних каналів, по яких надходить і переробляється інформація про просування брендів. Отже, назви типів Product placement відповідають виду домінуючого каналу сприйняття інформації – візуальний, розмовний (аудіальний) і рухово-емоційний (мотиваційно-потребовий).

Одним із найбільш важливим фактором впливу Product placement на свідомість споживачів є *психологічна ідентифікація особистості з героєм реклами*, виставленим в кращому світлі. Психологічний механізм ідентифікації допомагає рекламодавцям продавати свої товари в художніх фільмах [9]. Ідентифікація є здатністю кожного, свідомо чи несвідомо, приписувати собі характеристики іншої людини або групи. Уявне порівняння себе з героєм телепрограми або телефільму, представлення себе на його місці або в аналогічній ситуації викликає емоційний відгук. Механізм ідентифікації з побаченим на екрані є одним з ключових в процесі ефективності послань Product placement, тому досягнення адресата відбувається дуже легко і ненав'язливо без тіні зомбування, за яке критикується традиційна реклама.

Одна із сучасних когнітивних психологічних теорій – «теорія культивування» – розглядає здатність образів ЗМІ, а повідомлення product placement відносяться саме до них, формувати уніфікований погляд телеглядачів (споживачів) на світ. Під впливом відеообразів уніфікуються всі основні сторони людського життя – політичні погляди, гендерні установки, погляди на питання здоров'я, вибору стилю

життя і життєвого шляху. Численні дослідження показують, зокрема, що від 30 до 40 % американських підлітків починають палити саме через наслідування екранним героям [8].

Іншим особливим механізмом впливу Product placement на споживчу поведінку служить *теорія соціального навчання*. Як відомо, класичні експерименти Альберта Бандури доводили силу впливу «соціального зараження», яке впливає на людей головним чином через інформацію, споживану ними через телебачення. У сучасному світі образи та моделі поведінки, тиражовані ЗМІ, стали одним із головних джерел соціалізації. У даному випадку, як вважають Н. Міллер і Дж. Доллард, наслідування, зокрема образами ЗМІ, як об'єкт інструментального наuczіння є ключовим чинником у формуванні феноменів соціалізації і конформності [11; 12].

Таким чином, впроваджений через ЗМІ в суспільну свідомість «помилковий» стереотип за ради виконання певного соціального замовлення звільняє людей від необхідності думати, доводячи тим самим його перцептивну реакцію до автоматизму. Саме автоматичне сприйняття того чи іншого стереотипу дасть зацікавленим особам можливість маніпулювати суспільною свідомістю, невід'ємною частиною якої є споживча поведінка. Спрощений образ-стереотип споживчої поведінки, впроваджуваний через Product placement, провокує аудиторію на аналогічне спрощене його сприйняття. Так, вибираючи напій для вечірки, молодим людям не потрібно довго думати. Звичайно ж, їх статусу належить пити Coca-Cola, в чому їх переконала численна реклама.

Просте послання провокує просте його сприйняття. У разі product placement роль соціального стереотипу суттєво зростає у порівнянні із прямою рекламою. Адже соціальний стереотип формується художнім героєм і його образ автоматично прив'язується до образу продукту, що просувається, закріплюючи у свідомості споживачів цей асоціативний зв'язок [6; 12].

Методи дослідження. Вибірку дослідження, яке спрямовувалось на вивчення психологічних особливостей запам'ятовування непрямої реклами, склали 60 студентів різних навчальних

закладів м. Києва. Вік досліджуваних 17-20 років, із них 36 хлопців та 24 дівчини. Вибірка є репрезентативною, оскільки в юнацькому віці формується зріле ставлення та розуміння рекламної діяльності, формується власна споживча поведінка.

Були використані такі методики дослідження: методика для вимірювання обсягу образної пам'яті, методика для визначення обсягу пам'яті при механічному та логічному запам'ятовуванні, анкета для виявлення особливостей запам'ятовування та сприймання реклами Product placement, (анкета розроблена нами відповідно задач дослідження і складається із двох частин: перша частина спрямована на виявлення ставлення людей до реклами на телебаченні та її ефективності; друга частина спрямована на виявлення ефективності реклами Product placement). При формуванні вибірки досліджуваних, однією із умов була вимога, щоб опитувані в не віддаленому минулому бачили кінофільми, реклама в яких підлягала оцінці. Оскільки ці кінофільми є досить популярними серед досліджуваної категорії осіб, то вибірку сформувати було не важко. Обробка отриманих результатів емпіричного дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.0.

Результати і обговорення. За результатами дослідження за методикою для визначення обсягу образної пам'яті було виявлено, що високі показники по шкалі образної пам'яті мають 14 осіб, що складає 23 % вибірки, середні показники мають 34 осіб (57 %) і низькі показники мають 6 осіб (13%). Виявлення обсягу образної короткочасної пам'яті показало, що дана властивість у всіх досліджуваних знаходиться в межах норми і має переважно високі та середні показники.

За результатами для виявлення переважання логічного чи механічного способів запам'ятовування встановлено, що у 36 осіб (60 %) переважає логічне запам'ятовування, в 8 осіб (13 %) переважає механічне запам'ятовування і для 16 осіб (27 %) характерна рівновага логічного та механічного запам'ятовування.

У результаті проведення аналізу анкетного опитування виявлено, що серед

більшості можливих способів проведення дозвілля переважають «сидіння» в інтернеті (59 %), перегляд телевізора (38 %), відвідування кінотеатру (23 %), запрошення друзів (18 %) тощо. Перегляд телепередач і фільмів в 15 % досліджуваних займає до 1 години, в 25 % – 1-3 години, 50 % досліджуваних дивляться фільми й телепередачі більше 3 годин в день.

Позитивне ставлення до реклами характерне для більш ніж 50 % досліджуваних, при цьому довіряють рекламі близько 25 % респондентів, вважаючи її основними соціальними наслідками – маніпулювання свідомістю споживачів (32 %), додаткові джерела доходу для держави (28 %), інформованість споживачів реклами (26 %). Більшість досліджуваних (73 %) зазначають, що реклама відволікає їх від перегляду фільмів, 14 % під час реклами займаються іншими справами, 5 % зазначили, що не помічають її.

В оцінці сприймання ролі та значення реклами 36 % опитаних відмітили, що реклама – це один із способів отримати інформацію про товар та його якість, 24 % вважають, що реклама завжди перебільшує якість товару, 8 % зазначили, що отримують задоволення від перегляду кваліфікованого якісного рекламного продукту, 7 % не довіряють рекламі, але дивляться її з метою отримання інформації та ін.

Стосовно прихованої реклами, то близько половини досліджуваних (46 %) помічають її і вважають ефективною. Факторами, що сприяють запам'ятовуванню прихованої реклами досліджувані вважають: користування рекламним товаром головним героєм; підкреслення якості товару; користі та зручності рекламного товару; привабливість товару тощо. Основними чинниками, що впливають на вибір товарів нашими досліджуваними є: відомість бренду; якість товару; дизайн товару; поради друзів.

Думки досліджуваних з приводу того чи краще запам'ятовується реклама, розміщена в художньому фільмі, чи телевізійний рекламний ролик поділились приблизно порівну. При цьому, очевидно, що прихована реклама в художньому

фільмі може і не усвідомлюватися як реклама, але, безумовно, вона впливає на запам'ятовування продукту, що є її перевагою. Стосовно реклами товару головним героєм фільму, що є переважаючим способом, реклами, досліджувані переважно зазначили виникнення інтересу та довіри споживачів – 42 % та 57 %, за умови популярності фільму чи головного героя.

Значна частина опитуваних вважає, що використання реклами у фільмах може нав'язувати глядачам певний стиль життя (62 %), а відповідно впливає їх інтереси та вибори як споживачів. З приводу питання чи часте застосування у фільмах та телепередачах реклами товару впливає на його впізнаваність та довіра до нього, більшість опитуваних (70 %) вважають, що так.

Дослідження взаємозв'язку індивідуальних властивостей пам'яті людини та запам'ятовування рекламного продукту здійснювалося шляхом визначення кореляційних зв'язків між типом запам'ятовування особистості (механічне чи смислове) та якістю запам'ятовування (кількість правильних відповідей).

Безумовно на якість запам'ятовування має значний вплив рекламний продукт. Тому фільми для визначення розміщеного в них product placement були вибрані з різною якістю вміщення рекламного продукту, що дасть змогу проаналізувати роботу різних механізмів, що працюють в рекламі даного формату.

Фільми, обрані нами для дослідження product placement: «Залізна людина» (за сюжетом позитивний головний герой сприятиме роботі механізму ідентифікації та запам'ятовування його образу); «Пана-досвідос» (у фільмі викликаються позитивні емоції розвантаження і на цьому фоні пиво Bud запам'ятовується, як пиво що п'ють, при будь яких нагодах, щоб просто розслабитись, чи весело провести час, однак перенасичення трансляції продукту може, водночас, дати плюс механічному запам'ятовуванню і мінус при логічному); «Доктор Хаус» (події фільму розгортаються у високопрестижній клініці і в ній демонструється техніка apple, що

Питання психології

навіює високі стандарти якості); «Таксі» (демонстрація завищених можливостей машини середнього класу Peugeot сприяє захопленню дизайном та якістю)» «*Generation P*» (часта поява бренду може сприяти механічному запам'ятовуванню, а наявність рекламної кампанії бренду –

логічному); «99 франків» (фільм перенасичений великою кількістю різних брендів, що може погано відображатися на їх запам'ятовуванні).

Аналіз отриманих відповідей досліджуваних показав наступний розподіл (рис.1):

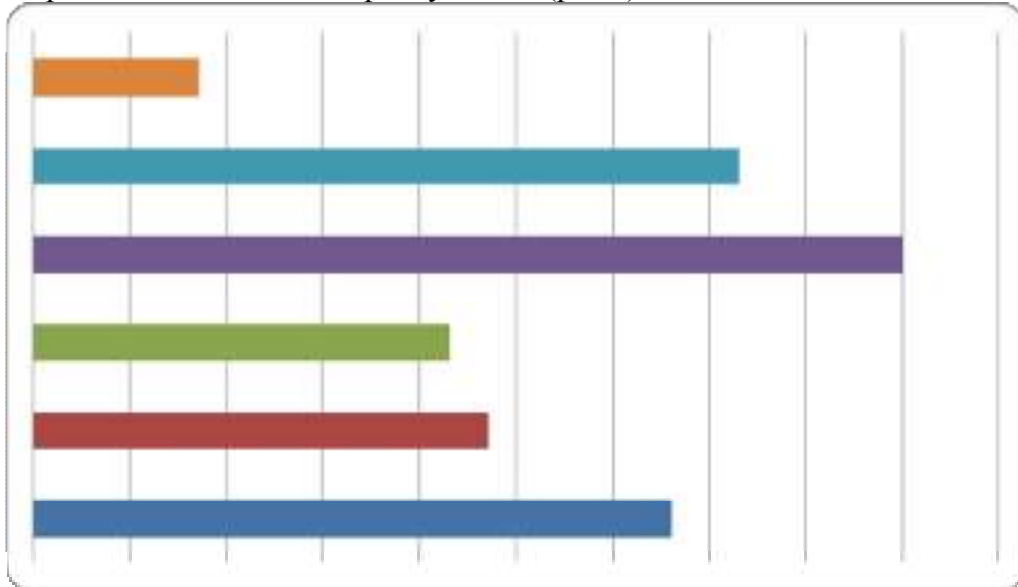

Рис. 1. Ефективність запам'ятовування реклами product placement у різних типах фільмів

Як видно із наведеного рисунка, правильну відповідь стосовно рекламованого автомобіля марки Audi у фільмі «Залізна людина» дали 40 досліджуваних (66 %).

У фільмі «Папа-досвідос» вміщена реклама (Product placement) пива Bud. Правильну відповідь дали 28 опитаних (47 %).

Правильну відповідь стосовно сигарет Parliament, що палить герой фільму «*Generation P*» дали 26 досліджуваних (43 %). А стосовно техніки Apple у серіалі «Доктор Хаус» правильно відповіли 54 осіб

(90 %), очевидно тому, що це серіал і реклама часто повторюється.

На рахунок автомобіля марки Peugeot у фільмі «Таксі» правильно відповіли 44 особи (73 %).

Про те, що герой фільму «99 франків» палить сигарети Camel правильно відповіли лише 10 досліджуваних (17 %).

У таблиці 1 зазначені кореляційні зв'язки між властивостями пам'яті досліджуваних та правильності відповідей на запам'ятовування рекламованого продукту.

Таблиця 1

Взаємозв'язок індивідуальних властивостей пам'яті досліджуваних та запам'ятовування рекламованих продуктів

	«Залізна людина»	«Папа-досвідос»	« <i>Generation P</i> »	«Доктор Хаус»	«Таксі»	«99 франків»
Образна пам'ять	0,64**	0,66**	0,52**	0,87**	0,74**	0,36*
Механічне запам'ятовування	0,55**	0,57**	0,54**	0,85**	0,55**	0,34*
Логічне запам'ятовування	0,63**	0,34*	0,66**	0,35*	0,71**	0,23*

Примітка: ** Кореляція значима на рівні 0.001; * Кореляція значима на рівні 0.05

Як бачимо із наведених даних таблиці 1 досліджувані із добре розвинутою образною пам'яттю добре запам'ятовують рекламу product placement, оскільки будь-яка реклама пов'язана із образною та механічною пам'яттю, в пам'яті зберігаються образи головних героїв реклами і фільмів.

Досліджувані із переважаючим розвитком логічної пам'яті добре запам'ятовують рекламу, пов'язану із пояснювальними сюжетами як, наприклад, у фільмі «Generation P», де головний герой і користується продуктом, і пояснює його суть, рекламуючи його. Логічна пам'ять дасть кращі результати при запам'ятовуванні прямої реклами, де упор робиться на логіку і здоровий глузд споживачів, тоді як прихована реклама орієнтована в основному на запам'ятовування образу рекламованого товару і співвіднесення його з головним героєм.

У досліджуваних з переважаючим розвитком механічної пам'яті запам'ятовування пов'язане із частою повторюваністю продукту, проте перенасичення різними товарами та брендами погано впливає на запам'ятовування як, зокрема, у фільмі «99 франків».

Висновки.

На основі проведеного аналізу теоретичного та емпіричного дослідження можна зробити наступні висновки:

1. Product placement можна вважати ефективною рекламною технологією та засобом впливу на споживача та сприяє підвищенню запам'ятовування та впізнавання товару. Більшість досліджуваних піддаються значному впливу прихованої реклами (в тому числі Product placement), оскільки значну частину їхнього часу займає перегляд телефільмів по телевізору, в кінотеатрах, використання інтернету.

2. Ставлення до реклами в цілому у досліджуваних позитивне. Соціальні наслідки розвитку рекламних технологій досліджувані оцінюють переважно як негативні для людей, за виключенням інформаційної функції, але позитивні для держави та розвитку економіки.

3. Пряма телереклама сприймається досліджуваними в цілому як нав'язлива на відміну від прихованої, яку переважна більшість досліджуваних помічають у фільмах і зазначають, що така реклама їх не дратує. Більшість досліджуваних також змогли відновити в пам'яті сюжет, пов'язаний з певним брендом. Незважаючи на негативне ставлення до реклами на телебаченні певної частини досліджуваних, більшість все ж вважає, що прихована реклама впливає на споживачів, сприяє формуванню певного стилю життя, а впровадження в сюжетну лінію фільму або шоу реклами допомагає орієнтуватися при виборі товарів і послуг.

4. Реклама, розміщена в художньому фільмі ефективніша рекламних роликів, особливо за умови її професійного впровадження та популярності фільму чи головного героя.

5. Високий розвиток образної пам'яті сприяє хорошему розвитку реклами у форматі Product placement. Досліджувані із переважаючим розвитком логічної та механічної пам'яті краще запам'ятовують рекламу, що викликає інтерес, захоплення та привабливість сюжету фільму чи головного героя.

6. Перенасичення рекламою (кількістю рекламованих товарів) спричинює витіснення образів пам'яті і знижує ефективність реклами.

Отже, на підставі отриманих результатів дослідження можна зробити висновок про те, що ефективність запам'ятовування рекламного продукту визначається якістю реклами та індивідуальними властивостями пам'яті людини.

Список використаних джерел

1. Балабанова, Л., Юзик, Л. Рекламний менеджмент. Київ: Центр навчальної літератури, 2017. 392 с.
2. Головчук Ю.О., Черноконь С.М. Психологічні аспекти впливу product placement на споживачів. *Економіка та суспільство*. 2018. №19. С. 342–346. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-52>

3. Кульчицька А.В., Мисковець О.В. Психолого-економічні особливості використання product placement у засобах масової комунікації. *Психологічні перспективи*. 2013. Вип. 22. С. 87–93.
4. Рябчик А. В. Методи психологічного впливу в рекламі. *Ефективна економіка*. 2018. № 11. DOI: 10.32702/2307-2105-2018.11.92
5. Cowley, E., Barron, C. When Product Placement Goes Wrong: The Effects of Program Liking and Placement Prominence. *Journal of Advertising*. 2008. Vol. 37, No. 1. pp. 89–98.
6. Dean, D. H. and Biswas, A. 'Third-party organization endorsement of products: An advertising cue affecting consumer prepurchase evaluation of goods and services'. *Journal of Advertising*. 2001. Vol. 30. No. 4., pp. 41–57.
7. Ferraro, R., Bettman, J. R., & Chartrand, T. L. The power of strangers: The effect of incidental consumer brand encounters on brand choice. *Journal of Consumer Research*. 2009. No. 35. pp. 729–741. doi:10.1086/592944
8. Gibson, B., Redker, C. Conscious and nonconscious effects of product placement: Brand recall and active persuasion knowledge affect brand attitudes and brand self-identification differently. *Psychology of Popular Media Culture*. 2014. No. 3. pp. 19–37. DOI:10.1037/a0032594
9. Jin, C., Villegas, J. The effect of the placement of the product in film: Consumers' emotional responses to humorous stimuli and prior brand evaluation. *J Target Meas Anal Mark*. 2007. No. 15. pp. 244–255. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jt.5750049>
10. Ruggieri, S., Boca, S. At the Roots of Product Placement: The Mere Exposure Effect. *Europe's Journal of Psychology*. 2013. Vol. 9. No. 2. pp. 246–258 DOI:10.5964/ejop.v9i2.522
11. Russell, C.A. Investigating the Effectiveness of Product Placements in Television Shows: The Role of Modality and Plot Connection Congruence on Brand Memory and Attitude. *Journal of Consumer Research*. 2002. Vol. 29, No. 3. pp. 306–318
12. Balasubramanian, S. K., Karrh, J. A., & Parwardhan, H. Audience response to product placements: An integrative framework and future research agenda. *Journal of Advertising*. 2006. No. 35. pp. 115–41. doi:10.2753/JOA0091-3367350308

References

1. Balabanova, L., Juzik, L. *Reklamnij menedzhment* [Advertising management], Kiiv: Centr navchal'noi literaturi, 2017. 392 s. (in Ukrainian)
2. Golovchuk Ju.O., Chornokon' S.M. Psihologichni aspekti vplivu product placement na spozhivachiv. *Ekonomika ta suspil'stvo*. 2018. №19. S. 342–346. (in Ukrainian)
3. Kul'chic'ka A.V., Miskovec' O.V. Psihologo-ekonomichni osoblivosti vikoristannja product placement u zasobah masovoї komunikacii [Psychological and economic features of product placement in mass communication]. *Psihologichni perspektivi*. 2013. Vip. 22. S. 87–93. (in Ukrainian)
4. Rjabchik A. V. Metodi psihologichnogo vplivu v reklamі [Methods of psychological influence in advertising]. *Efektivna ekonomika*. 2018. № 11. DOI: 10.32702/2307-2105-2018.11.92 (in Ukrainian)
5. Cowley, E., Barron, C. When Product Placement Goes Wrong: The Effects of Program Liking and Placement Prominence. *Journal of Advertising*. 2008. Vol. 37, No. 1. pp. 89–98.
6. Dean, D. H. and Biswas, A. 'Third-party organization endorsement of products: An advertising cue affecting consumer prepurchase evaluation of goods and services'. *Journal of Advertising*. 2001. Vol. 30. No. 4., pp. 41–57.
7. Ferraro, R., Bettman, J. R., & Chartrand, T. L. The power of strangers: The effect of incidental consumer brand encounters on brand choice. *Journal of Consumer Research*. 2009. No. 35. pp. 729–741. doi:10.1086/592944
8. Gibson, B., Redker, C. Conscious and nonconscious effects of product placement: Brand recall and active persuasion knowledge affect brand attitudes and brand self-identification differently. *Psychology of Popular Media Culture*. 2014. No. 3. pp. 19–37. DOI:10.1037/a0032594
9. Jin, C., Villegas, J. The effect of the placement of the product in film: Consumers' emotional responses to humorous stimuli and prior brand evaluation. *J Target Meas Anal Mark*. 2007. No. 15. pp. 244–255. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jt.5750049>
10. Ruggieri, S., Boca, S. At the Roots of Product Placement: The Mere Exposure Effect. *Europe's Journal of Psychology*. 2013. Vol. 9. No. 2. pp. 246–258 DOI:10.5964/ejop.v9i2.522
11. Russell, C.A. Investigating the Effectiveness of Product Placements in Television Shows: The Role of Modality and Plot Connection Congruence on Brand Memory and Attitude. *Journal of Consumer Research*. 2002. Vol. 29, No. 3. pp. 306–318

12. Balasubramanian, S. K., Karrh, J. A., & Parwardhan, H. Audience response to product placements: An integrative framework and future research agenda. *Journal of Advertising*. 2006. No.35. pp. 115–41. doi:10.2753/JOA0091-3367350308

Summary

Serdiuk O. lecturer at the Department of Psychology, University "Ukraine"

THE PSYCHOLOGICAL FEATURES OF HUMAN MEMORY ON PRODUCT PLACEMENT ADVERTISING

Introduction. The article examines a tool of hidden advertising - product placement; it describes the psychological characteristics of hidden advertising and the features of its perception by consumers. The studies on psychological features of advertising is becoming more and more actual, since advertising today is a part of everyday public culture, an informational component of communication processes and an indicator of societal development. This is the reason behind the active development of indirect advertising in practice and scientific research in this area.

Purpose: to analyse the psychological factors influencing the effectiveness of product placement advertising in comparison with other advertising types and to identify individual memorizing features for advertising.

Methods. The following methods were used in the research: the measuring of visual memory span, the method determining memory span during mechanical and logical memorization, the author's questionnaire identifying the peculiarities of memorization and perception for product placement advertising (the questionnaire consisted of two parts: to identify people's attitudes towards television advertising and its effectiveness; to identify the effectiveness of product placement advertising). The research sample consisted of 60 students from various educational institutions in Kyiv. Their age was 17-20 years, 36 were boys and 24 were girls. The sample was representative, since a mature attitude and understanding of advertising, as well as one's own consumer behaviour is formed in youth. The obtained data were processed with SPSS Statistics 21.0, a computer program for statistical data processing.

Originality. The factors that revealed how product placement influenced on consumer consciousness were analysed. Peculiarities of consumers' attitudes towards advertising technologies were revealed. The psychological factors influencing the effectiveness of product placement advertising in comparison with other advertising types were determined, and the individual features of advertising memorising by peoples were revealed. The high development of visual memory contributes to good memorizing of advertising in the product placement format. The respondents with predominantly developed logical and mechanical memory remembered better advertising that aroused interest, admiration, with attractive plots or main characters.

Conclusion. 1. Product placement can be considered an effective advertising technology and a means influencing consumers' behaviour that helps increase product memorising and recognition. The respondents were influenced significantly by hidden advertising (including Product placement), as a significant part of their time was devoted to watching TV movies, movies in cinemas or Internet using. 2. The respondents' attitude towards advertising was, in general, positive. The respondents estimated the social consequences of the developing advertising technologies mainly as negative, except its informational function; but the respondents estimated positively ad influence on the state and economic development. 3. Direct TV advertising was generally perceived by the respondents as intrusive, in contrast to hidden advertising, which the vast majority of the respondents noticed in movies and noted that such advertising did not annoy them. 4. Advertising placed in a feature movie was more effective than commercials, especially if it was professionally implemented and a movie or its main character was popular. 5. Oversaturation with advertising (an excessive number of advertised goods) caused image displacement out of memory and reduced advertising effectiveness.

Keywords: advertising message; direct advertising; hidden advertising; Product placement advertising; memorizing of advertising; perception of advertising.

Received/Поступила: 08.08.22.

Теслюк В. М. кандидат психологічних наук,
доцент Національний університет біоресурсів і
природокористування України
<https://orcid.org/0000-0003-1112-428X>

Берестян О. В. студентка магістратури Національний
університет біоресурсів і природокористування України

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті проаналізовані основні закономірності психічного розвитку особистості молодшого школяра. Відображено результати емпіричного дослідження розвитку особистості молодшого школяра. Здійснено діагностику продуктивності і стійкості уваги, розумового розвитку, мотивації до навчання, креативності та рівня тривожності молодших школярів.

Ключові слова: розвиток; молодший школяр; увага; розумовий розвиток; мотивація; креативність.

Вступ. Сучасне оновлення всіх сфер життєдіяльності суспільства потребує якісної нової освіти, яка відповідає б міжнародним стандартам. Початкова школа, яка є наступним етапом після дошкільного періоду дитинства, забезпечує подальше становлення особистості дитини, її психічний, соціальний, фізичний розвиток.

Сучасна школа має тримати орієнтир не тільки на озброєння системою знань школярів, а, в першу чергу, на їх особистісний розвиток. У Концепції Нової української школи зазначено, що «У навчанні будуть враховані вікові особливості фізичного, психічного і розумового розвитку дітей... Дітей навчатимуть справлятися зі стресом та напругою. Педагогічні задачі вирішуватимуться в атмосфері психологічного комфорту та підтримки. Нова українська школа буде розкривати потенціал кожної дитини...» [4, с.18]. Тому оновлення української школи потребує актуалізації внутрішнього потенціалу учнів у процесі тих видів діяльності, які природно забезпечують саморозвиток дитячої особистості.

Мета статті – дослідити особливості розвитку особистості молодшого школяра в умовах закладу освіти.

Теоретичне підґрунтя. У сучасній психолого-педагогічній науці є величезний доробок із розвитку особистості у різних видах діяльності. Згідно з теоретичними положеннями Б.Г. Ананьєва, Л.С. Виготського, В.В. Давидова, Г.С. Костюка,

О.М. Леонтьєва, С.Д. Максименка, С.Л. Рубінштейна та ін. діяльність розглядається як основа психічного розвитку та становлення особистості. Особлива увага вченими приділяється навчальній діяльності. На сучасному етапі розвитку вітчизняної психолого-педагогічної науки продовжується пошуку нових методів розвитку особистості школяра.

Розв'язання цих проблем можливе на основі впровадження новітніх освітніх технологій, які б забезпечили всебічний розвиток особистості дитини шкільного віку. Разом із іншими дослідниками, ми вважаємо, що однією з таких технологій є інтерактивне навчання, яке є потужним засобом розвитку особистості молодших школярів. У ході інтерактивного навчання активізуються такі психологічні процеси, як увага, сприймання, пам'ять і мислення, знижується рівень тривожності. Цей феномен досліджували: Б.Г. Ананьєв, Г.О. Балл, Л.І. Божович, В.В. Давидов, А.К. Маркова, С.Д. Максименко, Ю.І. Машбиць, С.В. Підлісна, В.В. Рибалка, М.Л. Смульсон.

Методи дослідження. Теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація теоретичних даних для уточнення сутності базових понять досліджуваної проблеми; емпіричні – констатувальний експеримент, спостереження, бесіда, опитування, психодіагностичні методики для вивчення особливостей розвитку молодшого школяра.

Результати і обговорення. Молодший шкільний вік – це період активного психічного і особистісного розвитку учнів 6-10 років, які навчаються в початковій школі. У цьому віці центром психічного розвитку дитини стає формування довільності всіх психічних процесів. Психічний розвиток є процесом кількісних та якісних змін, що відбуваються у ході діяльності та спілкування молодшого школяра. Для психічного розвитку характерні такі закономірності:

1) гетерохронність: нерівномірний, хвилеподібний характер розвитку окремих психічних процесів особистості. Для кожної психічної властивості є сензитивний період, коли вона розвивається найінтенсивніше;

2) асинхронність: різні психічні функції мають різні сензитивні періоди за тривалістю і за віком їх настання.

3) стадіальність: етапи розвитку мають певну послідовність і взаємозв'язані. Новий етап розвивається на основі попереднього і вносить свої корективи у психіку дитини.

Характеристиками кожної стадії психічного розвитку виступають соціальна ситуація розвитку, основні новоутворення психіки й особистості та провідна діяльність. Під соціальною ситуацією розвитку розуміють співвідношення зовнішніх і внутрішніх умов розвитку психіки особистості. Вона визначає ставлення дитини до оточуючого та вимоги дорослих до дитини. Вікові новоутворення – це новий тип будови особистості та її діяльності, психічні зміни, що виникають у цьому віці й визначають перетворення в свідомості дитини, її внутрішнє й зовнішнє життя. Це ті позитивні надбання у психіці, які дозволяють перейти до нової стадії її розвитку [5].

У кожному віковому періоді вагомі зміни у психічному розвитку особистості забезпечує провідна діяльність, завдяки якій формуються основні особистісні новоутворення, відбувається перебудова психічних процесів і виникають нові види діяльності.

Емпіричне дослідження нами проводилось у спеціалізованій школі І-ІІІ ступенів №260 з поглибленим вивченням української мови та літератури міста Києва.

Загалом експериментом було охоплено 61 учень 4-х класів віком 10 років. Усіх досліджуваних було розділено на експериментальну та контрольну групи (експериментальна група – 4-Б клас, контрольна – 4-А клас).

Розподіл усіх учнів на контрольну та експериментальну групи дає змогу порівняти результати дослідження на етапі констатувального експерименту із результатами отриманими після проведення формувального експерименту.

У ході констатувального експерименту ми зупинились на дослідженні таких показників розвитку особистості молодшого школяра: продуктивність і стійкість уваги, розумовий розвиток, мотивація до навчання, креативність та рівень тривожності молодших школярів.

Увага – це той психічний процес, що є фундаментом оптимального функціонування всієї пізнавальної діяльності молодших школярів. Від її розвитку та здатності підтримувати увагу, залежать якість, успішність сприйняття та засвоєння навчального матеріалу. Зазначимо, що обсяг уваги, розподіл, переключеність із віком збільшуються, проте увага стає вибірковою.

Для дослідження уваги ми скористалися методикою «Коректурна проба» [1]. Показники коректурної проби ідентифікують такі властивості уваги як стійкість, обсяг, розподіл, концентрація, коливання. Дана методика дозволяє отримати великий спектр показників, аналіз яких надає можливість характеризувати такі властивості уваги, як стійкість, концентрація, розподіл.

Порівняльний аналіз результатів діагностики продуктивності та стійкості уваги в експериментальній та контрольній групах показав, що на констатувальному етапі дослідження показники уваги в групах практично не відрізнялися. В обох групах переважав низький рівень (відповідно 40% і 41%) (див. табл. 1).

Коли дитина йде до школи значно збільшується обсяг інформації, яку необхідно засвоювати щоденно. Хоча психічні процеси молодшого школяра розвиваються інтенсивно, але нерівномірно. Під впливом навчання

починається перебудова всіх пізнавальних процесів. Загальними характеристиками психічних процесів мають стати довільність, продуктивність і стійкість.

Табл.1

Порівняльний аналіз результатів діагностики продуктивності та стійкості уваги в експериментальній і контрольній групах (у %)

Рівень продуктивності і стійкості уваги	Експериментальна група	Контрольна група
Дуже високий	-	-
Високий	11%	12%
Середній	39%	38%
Низький	40%	41%
Дуже низький	10%	9%
Всього	100%	100%

Розумовий розвиток – це ступінь розвитку в дитини пізнавальних інтересів, сформованість умінь міркувати, обґрунтовувати свої думки, діяти адекватно до вимог старших, виявляти інтерес до пізнання навколишнього середовища, здатність швидко і правильно розуміти те, що їй говорять, вибудовувати власні судження, користуватися поняттями й узагальненнями.

Психолого-педагогічні дослідження свідчать про те, що в шкільному молодшому віці закладаються основи навчальної діяльності, психічні процеси набувають довільності, досягається достатній рівень розумового розвитку. Відомо, що розумова діяльність у дітей формується в процесі навчання під керівництвом вчителя.

Одне з найважливіших завдань сучасної освіти полягає у формуванні особистості, яка має високий рівень розумового розвитку, здатної ефективно засвоювати нові знання і застосовувати їх на практиці. Тому пошук нових психолого-педагогічних підходів до розвитку

розумової активності молодших школярів стає все актуальнішим.

У педагогічному словнику розумовий розвиток визначається як процес розвитку, вдосконалення інтелектуальної сфери й пізнавальних здібностей людини. Найінтенсивніше розумовий розвиток відбувається у ранньому дитинстві, підлітковому та юнацькому віці; у зрілому віці – дещо повільніше і головним чином у професійній сфері, у похилому віці процес розумового розвитку поступово затухає [3].

Для дослідження розумового розвитку молодших школярів ми скористалися методикою діагностики розумового розвитку Е.Ф. Замбацявічене [3]. У ході експерименту було проведено порівняння показників розумового розвитку молодших школярів експериментальної та контрольної груп. Порівняння показало, що в обох групах переважають високий та середній рівні розумового розвитку. Показники недостатнього (нижчого за середній) рівня нижчі у контрольній групі, у порівнянні з експериментальною (див. рис.1).

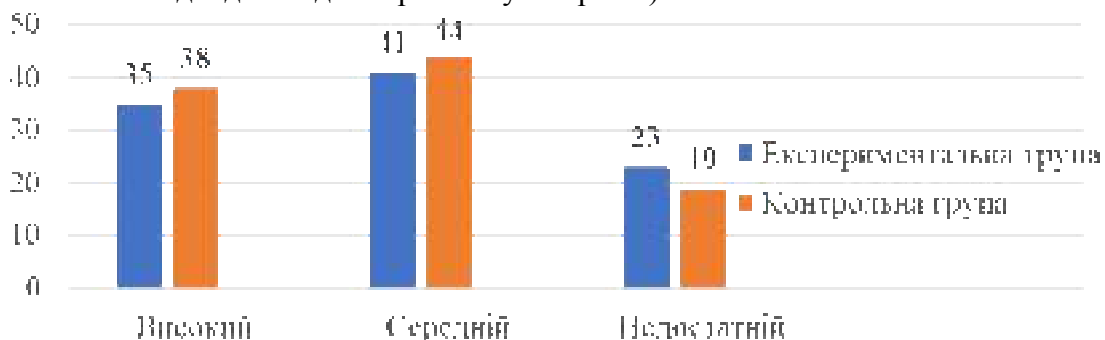

Рис.1. Порівняльний аналіз результатів діагностики рівнів розумового розвитку молодших школярів (у %)

Базовим компонентом організації є мотивація. Ефективність навчального навчальної діяльності молодшого школяра процесу перебуває в прямій залежності від

розвитку мотиваційної сфери учня, яка потребує цілеспрямованого педагогічного впливу.

Так як молодший шкільний вік має великі ресурси формування шкільної мотивації, дозволяє формувати якості, які необхідні для життя в епоху швидких змін: відповідальність, ініціативність, самостійність, що можливо тільки за наявності високого рівня шкільної мотивації. Головний зміст мотивації у цьому віці – навчити вчитися, так як, це якраз той період, під час якого закладаються основи мотивації навчання, від якої залежить рівень пізнавальних здібностей людини в майбутньому. Навчальна мотивація – це процес, який

запускає, спрямовує й підтримує зусилля, спрямовані на здійснення навчальної діяльності. Це складна комплексна система, створена мотивами, цілями, реакціями на невдачі, наполегливістю й установками учня [2].

Дослідження мотивації до навчання ми здійснювали за допомогою методики «Шкалована самооцінка ПФС (задоволеність від навчання)» [1]. Порівняльний аналіз показав, що в учнів експериментальної та контрольної груп рівні мотивації до навчання майже не різняться. В двох групах переважають середній (відповідно 44% і 43 %) та нижче середнього рівні (відповідно 30% і 31%) мотивації до навчання (див. рис.2).

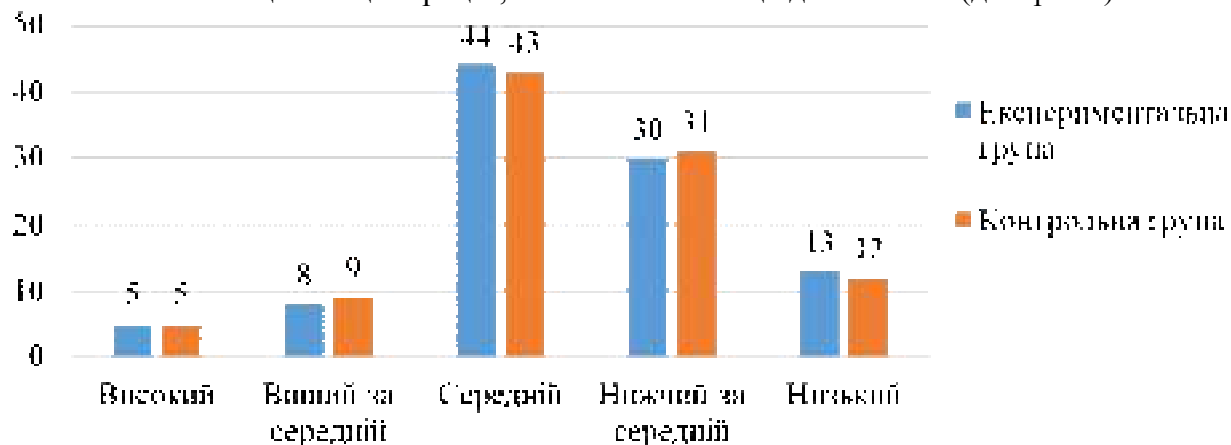

Рис. 2. Порівняльний аналіз результатів діагностики задоволеності від навчання у молодших школярів (у %)

Одним із пріоритетних напрямків модернізації сучасної освіти залишається спрямованість на розвиток творчого потенціалу школяра. У молодшому шкільному віці складаються сприятливі передумови для засвоєння креативних зразків і перетворення власного досвіду творчої діяльності як важливого джерела особистісного зростання і саморозвитку. Велика кількість фахівців вважають, що традиційне навчання в початковій школі не забезпечує стабільного розвитку креативності та спеціальних творчих здібностей учнів.

С.Д. Максименко визначає поняття «креативність» як природну властивість особистості, яка існує з початку життя людини. Це найвища форма активності. Креативність – це така активність, яка втілюється в продуктах творчості. Завдяки креативності людина виражає себе, свій

внутрішній світ, змінюючи його. Вона творить не тільки зовнішній світ, але й свій власний (внутрішній) [5].

На думку Е.П.Торренса креативність означає здатність копати глибше, дивитися краще, виправляти помилки, поринати в глибину, проходити крізь стіни, запалювати сонце, будувати замок на піску, вітати майбутнє.

Е.П. Торренс вважав, що креативність пов'язана з загостреним сприйняттям недоліків, пробілів та дисгармонії у знаннях, що окреслює творчу проблему, стимулює пошук рішення, виникнення, формування та перевірку гіпотез, їхню модифікацію та знаходження результату [11].

Розвиток креативності учнів відбувається на всіх етапах шкільного навчання, проте молодший шкільний вік – сенситивний період для розвитку креативності. Тому варто із метою розвитку

креативності у шкільне навчання включати спеціальні прийоми, методи та технології.

Для дослідження креативності у молодших школярів ми скористалися тестом творчого мислення Е.П.Торренса [9].

Дослідження підтвердило, що в учнів обох класів переважає середній та достатній рівні розвитку креативності, показники високого рівня в обох групах низькі (див. рис.3).

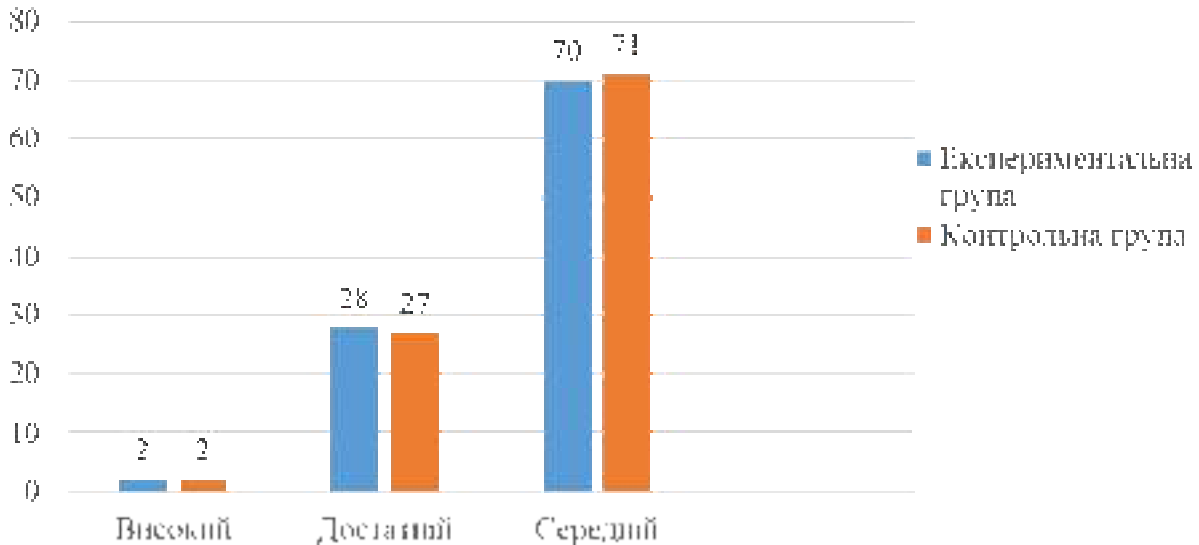

Рис. 3. Порівняльний аналіз результатів діагностики креативності в експериментальній і контрольній групах (у %)

Креативність є інтегральною характеристикою, суб'єктивною детермінантою творчості. На її розвиток та формування впливають особливості й умови протікання діяльності.

У початковій школі учні стикаються з однією з найпоширеніших проблем – шкільною тривожністю. Це явище негативно впливає на всі сфери життя молодшого школяра: здоров'я та стан психіки, спілкування з однолітками і учителями, успішність в школі та самореалізацію. Тому однозначно важливим завданням є зниження рівня шкільної тривожності, що допоможе учням легше долати труднощі, знаходити вихід із конфліктних ситуацій, і, як результат, створить умови для самореалізації, сприятиме досягненню позитивних результатів у спілкуванні, навчальній діяльності.

З метою дослідження шкільної тривожності ми скористалися тестом шкільної тривожності Філіпса [7]. Методика дослідження шкільної тривожності Філіпса надає можливість глибше і суттєво дослідити не лише загальну тривожність учня початкової школи, а й наступні її фактори: переживання соціального стресу;

фрустрація потреби у досягненні успіху; страх самовираження; страх ситуації перевірки знань; страх невідповідності очікуванням оточуючих; низька фізіологічна опірність стресу; проблеми і страхи у відносинах із учителями.

Зупинимось на змістовній характеристиці факторів:

1. Загальна тривожність у школі – загальний емоційний стан дитини, пов'язаний із різними формами його включення в життя школи.

2. Переживання соціального стресу – емоційний стан дитини, на тлі якого розвиваються його соціальні контакти.

3. Фрустрація потреби у досягненні успіху – несприятливий психічний фон, який дозволить дитині розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату.

4. Страх самовираження – негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.

5. Страх ситуації перевірки знань – негативне ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень, можливостей.

6. Страх невідповідності очікуванням оточуючих – орієнтація на значимість інших в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, тривога з приводу оцінок.

7. Низька фізіологічна опірність стресу – особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосовність дитини до ситуацій стресогенного характеру, що підвищують вірогідність

неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища.

8. Проблеми і страхи у відносинах із учителями – загальний негативний емоційний фон відносин із дорослими в школі, знижує успішність навчання дитини [7].

Результати дослідження шкільної тривожності у молодших школярів відображені в таблицях 2 і 3.

Табл. 2

Результати шкільної тривожності (експериментальна група у %)

№	Рівні тривожності	Фактори							
		1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Низький рівень	15,6	3,1	12,5	18,8	12,5	34,4	37,4	28,1
2.	Середній рівень	25	15,6	12,5	21,9	31,2	12,5	25	15,6
3.	Високий рівень	40,6	34,4	25	21,9	31,2	28,1	31,2	25
4.	Дуже високий рівень	18,8	46,9	50	37,4	25	25	6,3	31,2
Всього учнів:		31	31	31	31	31	31	31	31

Примітки: 1 – загальний рівень тривожності; 2 – переживання соціального стресу; 3 – фрустрація потреби у досягненні успіху; 4 – страх самовираження; 5 – страх ситуації перевірки знань; 6 – страх невідповідності очікуванням оточуючих; 7 – низька фізіологічна опірність стресу; 8 – проблеми і страхи у відносинах із учителями.

Табл. 3

Результати шкільної тривожності (контрольна група у %)

№	Рівні тривожності	Фактори							
		1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Низький рівень	14,6	3,1	13,5	18,8	12,5	33,4	37,4	29,2
2.	Середній рівень	25	16,6	11,5	21,9	31,2	13,5	25	14,6
3.	Високий рівень	39,6	33,4	25	21,9	31,2	28,1	31,2	25
4.	Дуже високий рівень	20,8	46,9	50	37,4	25	25	6,3	31,2
Всього учнів:		30	30	30	30	30	30	30	30

Примітки: 1 – загальний рівень тривожності; 2 – переживання соціального стресу; 3 – фрустрація потреби у досягненні успіху; 4 – страх самовираження; 5 – страх ситуації перевірки знань; 6 – страх невідповідності очікуванням оточуючих; 7 – низька фізіологічна опірність стресу; 8 – проблеми і страхи у відносинах із учителями.

Результати дослідження підтвердили, що велика частка учнів експериментальної та контрольної груп мають високий (відповідно 40,6% і 39,6%) і дуже високий (відповідно 18,8% і 20,8%) рівень шкільної тривожності. У значного відсотка учнів було виявлено високий і дуже високий рівні тривожності за факторами «переживання соціального стресу» і «фрустрація потреби у досягненні успіху», що зумовлює розвиток у них негативного і амбівалентного ставлення до навчання. Відмітимо, що ці показники навіть є вищими, у порівнянні з показниками загальношкільної тривожності.

Отримані результати у ході дослідження підтверджують той факт, що явище шкільної тривожності потребує

обов'язкової його корекції. Адже як стверджують психологи, що під час навчання кількість здорових дітей зменшується у п'ять разів. Зниження рівня тривожності сприяє підвищенню рівня самооцінки, переживанню почуття душевного комфорту, успішнішому навчанню, швидкій адаптації до шкільного життя та навчальної діяльності.

Із метою зниження шкільної тривожності в учнів початкової школи, дослідники пропонують включати в навчальний процес психологічні ігри, як основний елемент інтерактивного навчання [55; 10]. У початковій школі використання психологічних ігор має за мету: концентрація та переключення уваги учнів, зміна виду діяльності, забезпечення

чергування розумових та фізичних навантажень, формування в учнів навичок міжособистісної взаємодії. Уроки, які включають психологічні ігри проходять динамічніше і цікавіше. Учні працюють під час уроків активніше, більше встигають та отримують задоволення від навчання. Психологи пропонують проводити такі ігри на всіх уроках. Особливу увагу приділити першокласникам, які ще не звикли до тривалої напруженої діяльності та тільки адаптуються. Першокласники швидко стомлюються, знижується їхня увага, набридає одноманітність.

Тому психологічні ігри пропонують провадити в шкільну практику як один із ефективних методів організації навчальної діяльності молодших школярів. Успіх інтерактивного навчання, а також позитивний фізіологічний і емоційний вплив на учнів залежить, насамперед, від правильного вибору гри. При її виборі

потрібно враховувати форму проведення занять: урок, перерва, виховна година, група подовженого дня, позакласний захід.

Висновки. Отже, емпіричне дослідження особливостей розвитку молодшого школяра, таких показників розвитку його особистості як продуктивність і стійкість уваги, розумовий розвиток, мотивація до навчання, креативність та рівень тривожності підтвердило необхідність здійснення спеціальної психокорекційної роботи з цією віковою категорією учнів.

Наступним етапом дослідження з даної проблематики є вивчення інших показників розвитку особистості молодого школяра та його дермінант, пошук ефективних технологій, методів, які б сприяли особистісному розвитку, розробка серії психологічних ігор, які можна використовувати під час проведення різних шкільних та позашкільних форм навчання.

Список використаних джерел

1. Адаптація дитини до школи. Київ: Мікрос-СВС, 2003. 111 с.
2. Воляннюк А. С. Мотивація як фактор підвищення навчальної успішності молодших школярів. *Наук. збірн. «Актуальні питання гуманітарних наук»*. Том 1, № 27, С. 241–245.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 374 с.
4. Концепція Нової української школи. URL: https://www.pedrada.com.ua/files/articles/2365/Koncepcija_Nova_ukrainska_shkola_MON_2016_Pedrada.pdf (дата звернення: 27.05.2022).
5. Максименко С.Д. Генетико-психологічні проблеми становлення особистості. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому просторі: кол. моногр. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 400 с.
6. Методика визначення розумового розвитку молодших школярів Е. Ф. Замбачявічене. URL: https://stud.com.ua/82660/psihologiya/metodika_vivchennya_rozumovogo_rozvitku_ditey_zambitsyaviche ne (дата звернення: 07.11.2021).
7. Оцінка рівня тривожності (тест шкільної тривожності Філіпса). URL: <https://vseosvita.ua/library/ocinka-rivna-trivoznosti-test-skilnoi-trivoznosti-filipsa-219796.html> (дата звернення: 10.11.2021).
8. Підлісна С.В. Використання психологічних вправ на уроках в початковій школі. Психолого-педагогічні засади інноваційних технологій розвитку особистості: метод. посіб. Київ, 2021. 169 с.
9. Психологічна діагностика інтелекту, мислення, креативності дитини /упоряд.: С. Максименко, Л. Кондратенко, О. Главник. Київ: Мікрос-СВС, 2003. 112 с.
10. Теслюк В. М. Індивідуальний стиль педагогічного спілкування викладача: теоретико-методичний аспект: моногр. Київ: Ліра-К, 2015. 250 с.
11. Torrance E. P. The Search for Satori and Creativity. Buffalo N.Y.: Creative Education Foundation, 1979. 253 p.

References

1. Adaptatsiia dytyny do shkoly. [Adaptation of the child to school.] Kyiv: Mikros-SVS, 2003. 111 s. (in Ukrainian)
2. Volianiuk A. S. Motyvatsiia yak faktor pidvyshchennia navchalnoi uspishnosti molodshykh shkoliariv. [Motivation as a factor in improving the academic performance of primary school students.] *Nauk. zbirn. «Aktualni pytannia humanitarnykh nauk»*. Tom 1, № 27, S. 241–245. (in Ukrainian)
3. Honcharenko S. U. Ukrainskyi pedahohichnyi slovnyk. [Ukrainian pedagogical dictionary.] Kyiv: Lybid, 1997. 374 s. (in Ukrainian)

4. Kontseptsia Novoi ukrainskoi shkoly. [The concept of the New Ukrainian school.] URL: https://www.pedrada.com.ua/files/articles/2365/Koncepcija_Nova_ukrainska_shkola_MON_2016_Pedrada.pdf (data zvernennia: 27.05.2022). (in Ukrainian)
5. Maksymenko S.D. Henetyko-psykholohichni problemy stanovlennia osobystosti. Psykholohichni chynnyky samodeterminatsii osobystosti v osvithnomu prostori: kol. monohr. [Genetic and psychological problems of personality formation. Psychological factors of self-determination of the individual in the educational space.] Kirovohrad: Imeks-LTD, 2013. 400 s. (in Ukrainian)
6. Metodyka vyznachennia rozumovoho rozvytku molodshykh shkoliariv E. F. Zambatsiavichene. [Methods for determining the mental development of primary school students E. F. Zambatsiavichene.] URL: https://stud.com.ua/82660/psihologiya/metodika_vivchennya_rozumovogo_rozvitku_ditey_zambatsiavichene (in Ukrainian)
7. Otsinka rivnia tryvozhnosti (test shkilnoi tryvozhnosti Filipisa). [Assessment of anxiety (Phillips school anxiety test).] URL: <https://vseosvita.ua/library/ocinka-rivna-trivozhnosti-test-shkilnoi-trivozhnosti-filipsa-219796.html> (in Ukrainian)
8. Pidlisna S.V. Vykorystannia psykholohichnykh vprav na urokakh v pochatkovii shkoli. Psykholohopedahohichni zasady innovatsiinykh tekhnolohii rozvytku osobystosti: metod. posib. [The use of psychological exercises in primary school lessons. Psychological and pedagogical principles of innovative technologies of personality development.] Kyiv, 2021. 169 s. (in Ukrainian)
9. Psykholohichna diahnozyka intelektu, myslennia, kreatyvnosti dytyny [Psychological diagnosis of intelligence, thinking, creativity of the child.] /uporiad.: S. Maksymenko, L. Kondratenko, O. Hlavnyk. Kyiv: Mikros-SVS, 2003. 112 s. (in Ukrainian)
10. Tesliuk V. M. Indyvidualnyi styl pedahohichnoho spilkuvannia vykladacha: teoretyko-metodychnyi aspekt: monohr. [Individual style of pedagogical communication of the teacher: theoretical and methodological aspect.] Kyiv: Lira-K, 2015. 250 s. (in Ukrainian)
11. Torrance E. P. The Search for Satori and Creativity. Buffalo N.Y.: Creative Education Foundation, 1979. 253 p. (in USA)

Summary

Teslyuk V. candidate of psychological sciences, associate professor National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Berestyan O. Magistr National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

STUDY OF PERSONAL STUDENT PERSONALITY DEVELOPMENT

Introduction. Modern renewal of all spheres of society requires quality new education that would meet international standards. Primary school, which is the next stage after the preschool period of childhood, provides further development of the child's personality, his mental, social and physical development. A modern school should focus on equipping students with a system of knowledge, on their personal development. The renewal of the Ukrainian school requires the actualization of the inner potential of students in the process of those activities that naturally ensure the self-development of the child's personality.

Purpose – to investigate the peculiarities of the development of the personality of a junior schoolchild in an educational institution.

Methods. Theoretical – analysis, comparison, generalization, systematization of theoretical data to clarify the essence of the basic concepts of the problem; empirical – observational experiment, observation, conversation, survey, psychodiagnostic techniques to study the peculiarities of the development of junior high school.

Originality. The algorithm of research of indicators of development of the personality of the younger schoolboy is offered in the article. The results of the study can be used in the work of teachers, practical psychologists, educators of extended day groups, in the training and retraining of educators.

Conclusion. An empirical study of the development of junior high school students, such indicators of his personality development as productivity and stability of attention, mental development, motivation to learn, creativity and anxiety confirmed the need for special psycho-correctional work with this age group.

The next stage of research on this issue is to study other indicators of personality development of young students and their determinants, finding effective technologies, methods that would promote personal development, developing a series of psychological games that can be used in various school and extracurricular activities. The study found that a feature of the development of junior high school students is the compliance of basic indicators with low and medium levels.

Key words: development; junior high school student; warning; mental development; motivation; creativity.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 07.06.22.

Шеленкова Н. Л. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології, Уманський державний
педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-6488-9078>

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ЛІДЕРСТВА У МОЛОДІ

У статті проведено теоретичний аналіз основних підходів до розуміння гендеру. Розглянуто явище гендерної ідентифікації. Охарактеризовано зв'язок категорії гендеру та лідерства. Проаналізовано результати емпіричного дослідження гендерного аспекту лідерства студентської молоді.

Ключові слова: гендер; біологічна стать; ідентичність; гендерна ідентичність; лідер; лідерство; теорії лідерства.

Вступ. В усі часи існування суспільства питання організації суспільної діяльності торкалося відносин між лідерами та тими, хто їм підпорядковується. В рамках цього питання формувалися та розвивалися теорії лідерства, що згодом глобалізувалися та включали в себе все більшу кількість міжпредметних зв'язків. Проблема лідерства поступово виникала в усіх сферах життєдіяльності і, як наслідок, набула великої цінності, у тому числі і у сфері освіти. Сьогодні концепція лідера не лише розкриває критерії до керівника різноманітних соціальних груп, а й вимагає дослідження системи управління в цілому, з урахуванням закономірностей формування, розвитку та реалізації лідерських навичок. Крім того, актуальні соціальні процеси в світі сьогодення все частіше вимагають розгляду гендерного аспекту лідерства.

Мета статті – дослідження гендерних аспектів лідерства серед молоді, що навчається в закладах вищої освіти.

Теоретичне підґрунтя. Дослідження в цьому напрямку проводилися такими відомими вченими, як Дж. Роузнер, Е. Іглі, Ш. Бюрн, Я. Джорстед, Дж. Боуменом та С. Суттон, Р. Кетнер, Дж. Спенс, С. Бем, Р. Хауз та Дж. Хант, Дж. Бергем, Ф. Фідлер та К. Шнейер, Б. Джонсон, Дж. Віткін, С. Картер, та дослідники вітчизняної психології: Г. Андреева, Р. Кричевський, В. Зазикін, М. Сікач, А. Чірікова, О. Здравомислова, Т. Бендас, О. Качарян.

Дослідження лідерства у сфері вищої освіти проводилися такими вченими, як Р. Танненбаум, У. Шмідт, І. Вешлер, В. Врум, Ф. Йеттн, П. Херсі, Д. Джонсон та інші. Серед вітчизняних дослідників великих внесок у дану область внесли Ф. Хміль, В.

Лозниця, Л. Філатова, Л. Новохацька, а також численні роботи колективу науковців Інституту вищої освіти НАПН України під керівництвом С. Калашнікової.

Методи дослідження. Реалізуючи мету наукової статті, було використано загальнонаукові методи дослідження: аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, системний аналіз, синтез та узагальнення наукової літератури; емпіричні: спостереження, бесіда, методики для дослідження когнітивного аспекту гендерної ідентифікації особистості шляхом співвіднесення результатів по шкалам маскулінності-фемінності («Статеворольовий опитувальник С. Бем»), для визначення основних стратегій міжособистісної взаємодії за показниками «Домінування» та «Дружелюбність» («Діагностика міжособистісних стосунків Т. Лірі (в адаптації Л. Собчик)»), для визначення рівня сформованості лідерських якостей у опитаних студентів («Діагностика лідерських здібностей (Є. Жариков та Є. Крушельницький)»); статистичні методи обробки – процедури описової статистики (знаходження відсоткових співвідношень).

Результати і обговорення. Останні півстоліття активно розвивається галузь гендерних досліджень, що на даному етапі здатна висвітлити фундаментальні засади існування людини під відмінним, неочевидним кутом. Гендерні дослідження – комплекс міждисциплінарних заходів, що об'єднує в собі наукові пошуки таких областей, як психологія, соціологія, політологія, педагогіка, економіка тощо, та через призму основних положень (гендер, маскулінність, фемінність), розкриває різноманітні аспекти соціальної взаємодії

(класові, расові, політичні, рольові, національні відносини) [10]. Одним із таких аспектів ми бачимо особливості світоглядних та рольових орієнтацій молоді, що навчається у закладах вищої освіти.

Розпочинаючи аналіз, доцільно висвітлити центральні поняття та їх дефініції.

Гендер – комплекс соціокультурних, поведінкових, соматичних та репродуктивних характеристик, що забезпечують індивіду особистий, соціокультурний правовий статус чоловіка чи жінки [5]. Досить часто поняття гендеру протиставляють поняттю біологічної статі індивіда. Біологічна стать – сукупність анатомо-фізіологічних ознак людського організму, що дозволяє відтворювати потомство та розрізняти серед організмів як чоловічі або жіночі особини, так і один із розрядів живих істот, що різняться за цими ознаками [6].

Виходячи з даних вище визначень, можемо сформулювати головну відмінність між поняттями гендеру та біологічної статі. Гендер – перш за все, поняття, що розкривається в контексті соціуму та описує поведінкові прояви, чи ціннісні орієнтації особистості. Біологічна стать має виключно біологічний сенс та не здатна описати прояви індивіда у соціумі опираючись на теоретичну базу психологічної та соціологічної наук. Крім того, варто зазначити, що для тенденцій в розумінні цих понять сьогодні, характерне поєднання, змішування двох факторів: соціального та біологічного.

Однак, цілком розкрити дані поняття неможливо, лише сформулювавши визначення та проаналізувавши їх співвідношення. Таким чином, постає необхідність аналізу основних підходів до розуміння гендеру.

Загалом можна виділити три основні теорії гендеру. Перша теорія розглядає гендер як соціальний конструкт [6]. Провідною ідеєю цього підходу є розуміння статевої диференціації як моделі, що продовжує моделюватися культурою. Головною проблемою соціального моделювання статі є визначення останньої як онтологічної категорії, що, в свою чергу, виправдовує ідею диференціації наданих можливостей для розвитку представникам кожної статі. Процес конструювання

гендеру означає – створення таких відмінних ознак між представниками двох статей, які не є природними [6].

Гендер, як соціальний конструкт, має такі характеристики: біологічна стать; поширені в суспільстві статево-рольові стереотипи; гендерний дисплей, що являє собою варіації поведінкових проявів у відповідності до норм, приписаних ролям чоловіка та жінки [6].

Центральні поняття даної теорії є гендерна роль та гендерний стереотип. Відповідно, гендерна роль – система відповідності всіх людських проявів певним соціальним стандартам. Гендерна роль виражає гендерну ідентичність, остання є внутрішнім переживанням ролі. Гендерний стереотип – стійкий, спрощений образ поведінки і характеристик чоловіка чи жінки [6].

Друга теорія розглядає гендер як певну структуру чи мережу, таким чином, трактуючи його як стратифікаційну категорію. Гендер розглядається в сукупності з рядом інших стратифікаційних категорій, таких як вік, клас, раса.

У становлення гендеру з позиції статусу та структури, можуть розглядатися наступні його компоненти [7]:

1. Стать/sex (біологічна категорія) як дане людині поєднання генів і геніталій; гормональний набір на конкретному етапі онтогенезу;

2. Стать/sex (соціальна категорія) як засноване на типі геніталій, призначення, отримане при народженні;

3. Статева ідентичність/sex-gender як усвідомлення себе в якості представника однієї статі, відчуття свого тіла з позицій жіночого чи чоловічого, усвідомлення своєї приналежності до статі в контексті соціуму;

4. Стать/gender як процес прийняття ролі, навчання певним поведінковим діям, що відповідають певному гендерному статусу;

5. Стать/gender як статус і структура характеризується завершенням формування гендерного статусу індивіда в громадській структурі відносин між статями [7].

Для третьої теорії гендеру характерне його розуміння як культурної метафори, таким чином, уявлення про чоловіче та жіноче засновані на елементах культурних символів [4]. Чоловіче – божественне, духовне, раціональне, культурне; жіноче –

гріховне, тілесне, чуттєве, природне. Категорія чоловічого вважається домінуючим, позитивним і значущим, а жіноче – підпорядкованим, негативним, вторинним. Дана тенденція призводить до формування певної ієрархії, а окремі явища та їх оцінка набувають статевого контексту.

Отже, гендер – багатоаспектне соціальне явище, специфіка якого полягає у відображенні людиною уявлень про певні соціальні ролі, що являють собою комплекс соціальних норм та індивідуальних особливостей особистості [4; 6; 7; 11].

Процес усвідомлення індивідом своєї статевої приналежності, фемінності чи маскулінності, наслідування тієї чи іншої соціальної ролі, називають гендерною ідентифікацією [4;11].

Окремі автори явище гендерної ідентифікації розглядають поряд зі статево-рольовою ідентифікацією та описують останню як стадійний процес. За даними Я.Л. Комінського і М.Х. Мелтасса, більшість авторів поділяють статево-рольову ідентифікацію на дві складові: 1) статева ідентичність як розуміння своєї належності до певної статі та єдність свідомості і поведінки індивіда; 2) статево-рольова ідентичність як знання і засвоєння чоловічої та жіночої ролі [6].

Узагальнюючи аналіз явища гендерної соціалізації, можемо сказати, що закономірності перебігу даного процесу часто визначаються особливостями вікового періоду життєдіяльності людини. Таким чином, для більш детального розгляду вищезазначених понять, постає необхідність аналізу особливостей людини в контексті конкретного віку, в нашому випадку – юність.

Головними новоутвореннями юнацького віку є: саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, установка на свідому побудову власного життя, поступове залучення до різних сфер життя. Загалом, розвиток всіх психічних процесів набуває характеру особистісно-направленого та пов'язаний з переживаннями власних можливостей, якостей, бажань тощо. Для юності характерне посилення самоконтролю, становлення самооцінки тощо.

Лідерство – особлива система організації суспільної діяльності, сутність якої полягає у співвідношенні «ведучий – ведений» [2]. Як сам феномен лідерства, так і особливості його прояву спостерігаються в будь-якій ситуації, де має місце діяльність групи.

Маємо змогу логічно пов'язати категорії гендеру та лідерства і, таким чином, спостерігати явище гендерного аспекту лідерства.

Загалом, можемо виділити чотири напрямки розуміння взаємодії гендеру та лідерства [8]:

1. Перший напрямок базується на положенні про те, що лідерство біологічно обумовлене та властиве лише чоловікам.

2. Другий напрямок розглядає явище у руслі цивілізації, а головним чинником лідерства вважає соціальну роль.

3. Третій напрямок як чинник ефективності керівництва розглядає гендерну роль, що формується в процесі ідентифікації та завдяки ряду різноманітних факторів.

4. Четвертий напрямок увагу приділяє питанню способів досягнення лідерства у чоловіків та жінок.

Варто зазначити, що поділ цих підходів відбувається лише умовно. Однак, на нашу думку, вищезазначені формулювання відповідають на питання, поставлені радше соціологією, ніж психологією, а отже питання неопосередкованої взаємодії гендеру та феномену лідерства в контексті психічної діяльності досі не розкриті.

В області гендерних аспектів лідерства можна виділити такі напрямки дослідження, при яких:

- домінуючим вважається гендерний аспект;
- перевага надається лідерським якостям;
- як гендерний, так і лідерський аспекти розглядаються як рівнозначні.

Розглянемо основні концепції в контексті першого підходу. Висунута Б. Гутек концепція гендерного потоку, згідно з якою особливості сприйняття підлеглими лідера знаходиться в залежності від статі останнього. Р. Кетнер, у своїй концепції токенизму припускає, що особливості динаміки групових процесів полягають у пропорційному співвідношенні представників різних категорій у групі [8].

Оперуючи поняттями «домінанти» та «токени» він стверджує, що представникам тієї статі, яка є менш чисельною в групі (токени) важче здійснювати свою професійну діяльність та кар'єрний ріст через цілеспрямований вплив представників протилежної статі, більш чисельної групи (домінанти).

Розроблена Дж. Боуменом та С. Суттоном теорія гендерного відбору лідерів, виходить з припущення, що люди на всіх рівнях організації життєдіяльності висувають різні вимоги до лідерів, спираючись на їх стать.

Особливої уваги в рамках першого підходу заслуговують теорії, в яких дослідники намагалися поєднати маскулінність та фемінність в категорію андрогінії. Так, Дж. Спенс під андрогінією має на увазі поєднання високої маскулінності та фемінності [3]. В свою чергу, С. Бем в андрогінії вбачає баланс між маскулінністю та фемінністю [1]. Головною проблемою цих теорій є соціальний аспект сприйняття фемінності та маскулінності окремо один від одного. Таким чином, на практиці, стремління людини до підвищення своєї маскулінності чи фемінності, задля досягнення успіху в певному соціумі, може призвести до внутрішнього конфлікту.

До другого напрямку досліджень належать наступні концепції. Розроблений Р. Хауз та Дж. Хантом ситуаційно-посадовий підхід, що особливості лідерства пов'язує, в першу чергу з посадою, яку займає чоловік чи жінка. Згідно з цим підходом, чоловіки та жінки, що виконують свою професійну діяльність в якості лідера та є успішними, не повинні суттєво відрізнятися один від одного своєю поведінкою та ефективністю праці [2].

Статусна теорія Дж. Бергера процес сприйняття людини групою пов'язує із соціальним статусом цієї людини. Відповідно, якщо одній статі в суспільстві надається більше прихильності, то представникам статі протилежної буде значно складніше здійснювати кар'єрний ріст [2].

Імовірнісна модель, розроблена Ф. Фідлером та К. Шнеером, розбіжності в ефективності чоловічого чи жіночого лідерства припускає лише у тому випадку, коли проявляються різні стилі лідерської

поведінки. Однак, дослідження цю гіпотезу не підтвердили [2].

В рамках третього напрямку було проведено численні дослідження присвячені впливу стереотипів на сприйняття лідерських ролей представників чоловічої та жіночої статей.

За результатами проведених з Б. Джонсон досліджень, Е. Іглі розробила соціально рольову теорію гендерних відмінностей лідерів [9]. Головним положення теорії є думка про те, що чоловіки та жінки для досягнення успіху повинні відповідати певному гендерному стереотипові.

З метою дослідження гендерних аспектів лідерства студентської молоді нами було проведене емпіричне дослідження на базі Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. У дослідженні взяли участь здобувачі факультету соціальної та психологічної освіти.

В дослідженні був використаний статеворольовий опитувальник С. Бем [1], що призначений для дослідження когнітивного аспекту гендерної ідентифікації особистості шляхом співвіднесення результатів по шкалам маскулінності-фемінності.

Діагностика маскулінності та фемінності опитаних нами студентів здійснювалася з метою визначення гендерних особливостей вибірки. Методика передбачала визначення числового показника, значення якого відповідало б типу статево-рольової поведінки: маскулінність, фемінність, андрогінність. Таким чином, ми отримали наступний результат: переважна більшість опитаних (94%) – є представниками андрогінного типу статево-рольової поведінки, виявляючи, таким чином, як чоловічі (маскулінні) так і жіночі (фемінні) ознаки. Решта опитаних (6%) – є представниками фемінної статево-рольової поведінки.

Виходячи з результатів опитувальника, можемо підтвердити актуальність явища деформації маскулінності та фемінності, що проявляється у поєднанні обох ознак у структурі особистості опитаних нами студентів. Андрогінність, при цьому, передбачає саме гармонійне поєднання характеристик, що, як вважається, підвищує адаптаційні можливості особистості.

Щодо типових фемінних особливостей, можемо сказати, що сюди відносяться такі риси, як: поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття, співпереживання.

Виходячи з показників та висновків по основним параметрам (особливості маскулінних, фемінних та статевонейтральних якостей) можемо зробити висновок про те, що, з точки зору необхідних для успішного лідерства гендерних особливостей, більшість членів вибірки не є лідерами. Роблячи такий висновок, ми ґрунтуємося на, по-перше – деякому протиріччі між твердженнями «Здібність до лідерства» та «Схильність вести людей за собою», що полягає в нерівномірному розподілі кількості виборів, адже здатність до лідерства передбачає схильність вести людей за собою. По-друге, явище владності як здатності людини підпорядкувати оточуючих, або себе власній волі є необхідністю в процесі здійснення лідерства, незалежно від його стилю. По-третє, більш ніж 40% опитаних визнають, що в діяльності не є результативними, а це, в свою чергу, в поєднанні з іншими характеристиками не може відповідати образу лідера. Аналітичність, безумовно, є важливою якістю лідера, однак процес здійснення лідерства висуває перед людиною більшу кількість вимог.

Методика «Діагностика міжособистісних стосунків Т. Лірі (в адаптації Л. Собчик)» проводилась з метою визначення основних стратегій міжособистісної взаємодії за показниками «Домінування» та «Дружелюбність».

Отримавши результати стосовно основних стратегій поведінки в міжособистісних стосунках за шкалами «Домінування – підпорядкування» та «Дружелюбність – ворожість» в концепціях «Я-реальне» та «Я-ідеальне» маємо можливість зробити такі висновки:

По-перше, яскраво вираженою є тенденція студентства до домінування, про що говорить велика різниця між показниками «Домінування» в концепціях «Я-реальне» та «Я-ідеальне» (65% від'ємних значень та 73% позитивних відповідно).

По-друге, можемо констатувати стійку тенденцію до позитивної міжособистісної взаємодії, про що говорить зростання показника за фактором «Дрежулюбність» в

концепції «Я-ідеальне» (65%), порівняно з тим же показником концепції «Я-реальне» (57%). Важливим також є те, що всі від'ємні значення за даним показником в концепції «Я-ідеальне» відповідають адаптивній поведінці, чого не можна було спостерігати в концепції «Я-реальне».

По-третє, згідно з основними положеннями стосовно інтерпретації результатів по даній методиці, чим більша різниця між показниками шкал в концепціях «Я-реальне» та «Я-ідеальне», тим більший рівень незадоволеності особистості власними можливостями та якостями.

Узагальнивши, можемо стверджувати наявність певного конфлікту між стратегіями поведінки студентів зараз та в бажаному майбутньому, що зумовлений, згідно з концепцією Т. Лірі, неадекватною постановкою цілей.

Проаналізувавши показники за шкалами та найбільш часто обрані твердження можемо констатувати незадоволену потребу в самовираженні, домінуванні та в високому соціальному статусі серед студентів. Окремої уваги заслуговують особливості прояву фактору «Дружелюбності», що має високі значення в обох концепціях (понад 55%).

Методика «Діагностика лідерських здібностей (Є. Жариков та Є. Крушельницький)» проводилась з метою визначення рівня сформованості лідерських якостей у опитаних студентів. Лідерські здібності, за даною методикою, оцінюються за трьома рівнями: високий, середній та низький. Кожен рівень відповідає конкретному числовому значенню.

Так, результати опитування показують, що у 62% респондентів лідерські здібності на низькому рівні, у решти 38% - на середньому рівні, представників яскраво виражених лідерських здібностей за даною методикою виявлено не було.

При аналізі гендерного аспекту було виявлено, що лідерські здібності юнаків (43% відповідей) знаходяться на низькому рівні; лідерські здібності дівчат (57% відповідей) знаходяться на низькому (19%) та середньому (38%) рівнях.

Розглянемо окремі аспекти результатів опитування:

З 50-ти тверджень, передбачених методикою, нами, в рамках дослідження, було виділено групи питань, що

відповідають певному аспекту діяльності особистості: емоційно-вольовий, когнітивний та світоглядний.

Узагальнивши відповіді на питання з кожного аспекту, можемо дійти наступних висновків:

По-перше, для емоційно-вольової сфери представників вибірки характерна неготовність відстоювати власні переконання та тенденція до уникання конфліктів, розважливість у прийнятті рішень та низький рівень стійкості до стресу, тенденція до зниження мотивації до діяльності у разі виникнення перешкод.

По-друге, дослідження когнітивного аспекту лідерських здібностей опитаних показало деяке протиріччя, що полягає у приписуванні студентами собі характеристик лідера, які, однак, не відповідають питанням, що стосуються ситуацій прояву лідерства.

По-третє, світоглядний аспект лідерських здібностей опитаних має наступні характеристики: більшість студентів підтримують ідею демократичного стилю управління, важливими для лідера якостями, реципієнти вважають його характерологічні особливості, виходячи з відповідей на

окремі питання, можемо зробити припущення про високу цінність, що надається образу лідера студентами. Цікавим є і те, що більшість опитаних не прагнуть до лідерства, віддаючи перевагу самостійній діяльності, обираючи, таким чином, відсутність відповідальності за інших та незалежність.

Висновки. В ході емпіричного дослідження ми з'ясували гендерні особливості лідерства сучасної молоді. По-перше, лідерство сприймається студентами як явище позитивне. У юнаків та дівчат спостерігається яскраво виражена тенденція до домінування, яка, однак, має характер незадоволеної потреби в соціальному визнанні та самовираженні. Поєднуючи в собі різноманітні статево-рольові характеристики, студенти зіштовхуються з протиріччями, що не дозволяють їм задовольнити власні потреби. Цікавим є те, що, незважаючи на неуспішність у прояві лідерства, студенти продовжують будувати свої патерни взаємодії з соціумом, виходячи зі слідування таким цінностям, як: взаємодопомога, взаєморозуміння, щирість, відкритість, доброзичливість та добропорядність.

Список використаних джерел

1. Боровцова М. С. Статево-рольовий опитувальник С. Бем (BSRI): можливості використання в умовах сучасності. *Актуальні проблеми практичної психології : матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару*. Глухів, 2012. С. 5-7.
2. Загурська С. Гендерний підхід у вивченні політичної діяльності та лідерства. *Освіта регіону*. Київ, 2012, №3. С. 95-99.
3. Іванченко С.М. Багатовимірна модель генедера. *Соціальна психологія*. 2007. №4. С. 157-173.
4. Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. К.: "К.І.С.", 2004. 536 с.
5. Синявський В.В. Психологічний словник / за ред. Побірченко Н.А. К.: Наук. світ, 2007. 274 с. С. 56-57.
6. Словник гендерних термінів. URL: <http://a-z-gender.net/ua/stat.html> (дата звернення: 17.04.2022).
7. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. С. 230-232.
8. Appelbaum S. Gender and leadership? Leadership and gender? A journey through the landscape of theories. *Leadership & Organization Development Journal*. 2003. P. 43-51.
9. Eagly A. H. Sex differences in social behavior: A social role interpretation. Hillsdale, NJ, 1987. P. 305.
10. Healey J. F. Race, ethnicity, gender, and class; the sociology of group conflict and change. 5th ed. Portland, OR. 2010.
11. Liben, L. S., Bigler, R. S. (2002). The developmental course of gender differentiation: Conceptualizing, measuring, and evaluating constructs and pathways. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 67, vii–147.

References

1. Borovtsova M. S. (2012). Statevo-rolovyi opytuvalnyk S. Bem (BSRI): mozhlyvosti vykorystannia v umovakh suchasnosti. [Gender-role questionnaire S. Bem (BSRI): possibilities of use in modern conditions]. *Aktualni problemy praktychnoi psykhologii : materialy Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru*. Hlukhiv. S. 5-7. (in Ukrainian).

2. Zahurska S. (2012). Hendernyi pidkhd u vyvchenni politychnoi diialnosti ta liderstva. [Gender approach in the study of political activity and leadership]. Osvita rehionu. Kyiv. №3. S. 95-99. (in Ukrainian).
3. Ivanchenko S.M. (2007). Bahatovymirna model henedera. [Multidimensional model of genera]. Sotsialna psykholohiia. №4. S. 157-173. (in Ukrainian).
4. Osnovy teorii genderu: Navchalnyi posibnyk [Basics of gender theory]. K.: "K.I.S.", 2004. 536 s. (in Ukrainian).
5. Syniavskiy V.V. (2007). Psykholohichni slovnyk / za red. Pobirchenko. [Psychological dictionary]. N.A. K.: Nauk. svit. 274 s. S. 56-57. (in Ukrainian).
6. Slovnyk hendernykh terminiv. [Dictionary of gender terms]. URL: <http://a-z-gender.net/ua/stat.html> (data zvernennia: 17.04.2022). (in Ukrainian).
7. Shapar V.B. (2007). Suchasnyi tlumachnyi psykholohichni slovnyk. [Modern explanatory psychological dictionary]. Kharkiv : Prapor. S. 230-232. (in Ukrainian).
8. Appelbaum S. Gender and leadership? Leadership and gender? A journey through the landscape of theories. *Leadership & Organization Development Journal*. 2003. P. 43-51.
9. Eagly A. H. Sex differences in social behavior: A social role interpretation. Hillsdale, NJ, 1987. P. 305.
10. Healey J. F. Race, ethnicity, gender, and class; the sociology of group conflict and change. 5th ed. Portland, OR. 2010.
11. Liben, L. S., Bigler, R. S. (2002). The developmental course of gender differentiation: Conceptualizing, measuring, and evaluating constructs and pathways. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 67, vii–147.

Summary

Shelenkova N. PhD in Psychology, Associate Professor,
Associate Professor of Psychology Chair,
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

GENDER PECULIARITIES OF LEADERSHIP MANIFESTATION IN YOUTH

Introduction. The article provides a reader with a theoretical analysis of the main approaches to understanding gender. The phenomenon of gender identification is considered. The relationship between the category of gender and leadership is characterized. The results of empirical research of gender aspect of student leadership are analyzed.

The purpose of the article is to make a research of the gender aspects of leadership among young people studying in higher education institutions.

Methods. The following general scientific research methods have been used: analysis of scientific sources on the research problem, system analysis, synthesis and generalization of scientific literature; empirical: observation, interview, methods for studying the cognitive aspect of gender identification of a personality by correlating the results on the masculinity-femininity scales ("Gender-role questionnaire of S. Bem"), for determining the main strategies of interpersonal interaction on the indicators "Dominance" and "Friendship" ("Diagnostics of interpersonal relations of T. Leary (adapted by L. Sobchuk)"), to determine the level of formation of leadership qualities in surveyed students ("Diagnostics of leadership abilities (E. Zharykov and E. Krushelnitsky)"); statistical processing methods such as descriptive statistics procedures (finding of percentage relations).

Originality. The results obtained are used in research of gender aspects of student leadership, carried out by Gender Centre of Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University. The knowledge of gender peculiarities of a leader allows regulating the process of interaction with higher education students to improve conditions for realization of their leadership qualities in various spheres of student group life and student self-government.

Conclusion. The aim was achieved through the tasks solved in the course of the research. Firstly, the essence of the concept of leadership and its gender aspect was revealed. Secondly, we analysed the main theoretical approaches to the research on the problem of gender peculiarities of leadership. In addition, an empirical study was conducted. The main gender peculiarities of leadership among applicants for higher education institution were identified based on the research results. The main gender features of leadership among student have been identified. We see the direction of further research in the analysis of social and psychological factors influencing the implementation of the gender aspect of leadership in HEIs.

Key words: gender; biological sex; identity; gender identity; leader; leadership; leadership theories

Received/Поступила: 09.07.22.

*Яремко П. Г. ад'юнкт Національний університет
оборони України імені Івана Черняховського
<http://orcid.org/0000-0003-4978-6772>*

ВПЛИВ ДЕПРИВАЦІЇ НА ОСОБИСТІСТЬ

Стаття присвячена проблемі впливу депривації на психіку й особистість сучасної людини. З'ясовано, що один із варіантів такого розвитку – депривований розвиток, зумовлений станом «психічна депривація». Психічна депривація проявляється у незрілості чи спотворенні особистісного розвитку та психофізіологічної діяльності організму. Підсумовано, що депривація залежить від зовнішніх і особистісних чинників, які, своєю чергою, мають об'єктивний чи суб'єктивний характер.

Ключові слова: депривація; деприваційні фактори; психічна депривація; потреби особистості; психіка; соціальні умови; невизначеність.

Вступ. Проблема депривації у діапазоні різних її різновидів сьогодні приваблює дедалі більше уваги з боку дослідників різних наукових галузей – педагогів, соціологів, медиків, психологів. Поняття «депривація», що увійшло до психологічного словника в середині вісімдесятих років минулого століття, в буквальному сенсі означає «позбавлення». Через різні обставини людство неодноразово стикалося з деприваційними наслідками, але вивчення цього явища почалося тільки в середині 40-х років двадцятого століття. Актуальність його дослідження посилюється, оскільки, так як в даний час спостерігається тенденція до збільшення кількості людей з деприваційними порушеннями.

Психічна депривація є психічним станом, що виник у результаті таких життєвих ситуацій, де суб'єкту не надається можливості задоволення деяких його основних (життєвих) психічних потреб достатньою мірою і протягом досить тривалого часу. Деякі варіанти порушеного розвитку самі є причиною виникнення деприваційних явищ, що додатково обтяжує процес розвитку. Тобто обмежені можливості здоров'я, такі як сліпота, глухота, порушення опорно-рухового апарату людини можуть самі викликати деприваційні розлади. Наслідки депривації залежать від її глибини, тривалості та рівня сензитивності до потреби на даному етапі розвитку. За словами О. Сидокренко, від ступеня тяжкості залежать прояви деприваційних розладів [9]. Апелюючи до важливості виокремлення деприваційних факторів, Ю. Терлецька описує досить характерні її загальні симптоми та симптомокомплекси, що включають:

затримку та спотворення інтелектуального розвитку (від легких тимчасових, парціальних затримок до глибокої розумової відсталості), збіднення когнітивної сфери; емоційні розлади у вигляді різного роду депресивних станів, а також глибоких та стійких спотворень емоційного фону у вигляді збідненості емоційного реагування, нездатності до співпереживання та ін; вольові порушення у вигляді пасивності, слабкості та виснажливості спонукань і мотивів, а також комунікативних порушень – від легких аутистичних тенденцій аж до так званого парааутизму; розлади інстинктивної сфери та функціональні соматовегетативні прояви, серед яких найчастішими є порушення апетиту, сну. Нині в науковій літературі накопичено значний інформаційний масив знань про феномен депривації, водночас питання конкретизації деприваційних факторів часто залишається поза межами дослідницької уваги сучасних вчених.

Мета статті полягає визначенні особливостей впливу депривації на особистість.

Теоретичне підґрунтя відбивається в резюмуванні поглядів сучасних науковців на проблему психічної й соціальної депривації. У процесі конкретизації апелювали до науково обґрунтованих висновків Ю. Візнюка, котрий виявив континууми психічної депривації як негативного чинника психогенези особистості [1, с. 115]; С. Вільдгрубе щодо особливостей прояву структурних компонентів самоствавлення осіб, які перебувають в умовах соціальної депривації [2, с. 23]; Я. Гошовського, котрий здійснив системний теоретико-емпіричний

дискурс феноменології депривації [3, с. 85]; Д. Гуріна, якому вдалось довести вагомість депривації як сучасного фактору детермінації злочинності неповнолітніх [4, с. 186]. Взято до уваги резюмування Н. Дмитріюка щодо теоретико-методологічних засад вивчення проблеми депривації у психологічній науці [5, с. 126].

Розширили коло наукових пошуків відомості про депривацію як соціально-педагогічну проблему (О. Красницька [6]); вікову динаміку дезадаптивних проявів депривованих неповнолітніх (В. Мартинюк [7]); соціально-психологічну характеристику феномена депривації (О. Сидоренко [8]); вплив соціальної та економічної депривації науково-педагогічних працівників на їх професійну діяльність (Ю. Терлецька [9]); взаємозв'язок відчуттів тривоги, страху та агресії в розвитку психічної й соціальної депривації (М. Томчук [10]); теоретико-емпіричні результати дослідження феномену емоційної депривації (Н. Цумарева [11]); депривацію в сучасному вимірі зарубіжної Ф. Абдула (F. Abdulla) [13] літератури.

Методи дослідження. В основу дослідження деприваційних факторів покладено теорію депривації П. Таунсенда, Т. Гарра та ін. Задля досягнення мети статті використано такі методичні підходи: порівняльно-генетичний, що дозволяє провести аналіз еволюції вивчення феномену депривації, що дає можливість виявити та систематизувати сучасні теоретичні підходи до виокремлення деприваційних факторів в українській та зарубіжній науковій думці; структурно-функціональний, що передбачає розгляд психологічних феноменів з погляду їх структурування. Крім того, робота ґрунтується на теорії ідеальних типів М. Вебера, що дозволило відштовхуватись від типології сучасної депривації й виокремити фактори, що детермінують виникнення деприваційної поведінки людей.

Результати і обговорення.

У загальному розумінні значення терміна «депривація» (від лат. – позбавлення, втрата) пов'язане з фінансовою практикою середньовічної католицької церкви і буквально означає позбавлення духовної особи певної статті доходу (бенефіція). В даний час термін «депривація» широко циркулює в науковому обігу соціального та гуманітарного знання, зокрема психології,

соціології, соціальної психології та педагогіки та носить міждисциплінарний характер. У науку цей термін запровадили психологи завдяки англійському психоаналітику Джону Боулбі, який вважав, що результатами незадоволених у ранньому дитинстві потреб у материнській любові стають затримки в емоційному, фізичному та інтелектуальному розвитку дитини. Тривалий час із поняттям «депривація» працювали переважно психологи, котрі позначали цим терміном психологічний стан особливого роду, що виникає в умовах тривалого позбавлення чи суттєвого обмеження можливостей задоволення людиною життєво важливих потреб: фізичних, психологічних, духовних.

За словами Я. Гошовського, «депривація спричиняє неадекватний модус свідомості, негативно впливає на розвиток самосвідомості, породжує відхилення у формуванні самооцінки, шкодить психічному здоров'ю, служить причиною розладів і дисгармоній у процесі особистісного становлення. Нагромадження різноманітних видів депривації (соціальна, сімейна, сенсорна, материнська, комунікативна, афективна, матеріальна та ін.) призводить до нівелювання індивідуальної психоструктури особистості. Несформованість ключових життєвих орієнтирів, аксіологічна дихотомія, страждання через утрату (ненабуття) сенсу життя, почуття знехтуваності, самотності і занедбаності породжують своєрідний екзистенційний вакуум, який обмежує особистісний потенціал депривованої людини. Водночас, веде мову далі автор, депривація призводить до амбівалентності й розщеплення, тому одним із домінантних станів особистості можна назвати маргінальність як межове перебування в когнітивному дисонансі, на зламі двох або кількох культурних (субкультурних) систем. Це породжує кризу ідентичності й ускладнює набуття статевих, соціально-статусних ролей і пояснюється хронічною фрустрованістю різного виду потреб, браком саморефлексії, тривалою залежністю від інших, несформованістю власних засобів досягнення депривованими дітьми бажаного, тобто пригніченням екзистенційного самоствердження як наслідку прищепленої безпорадності» [3, с. 92].

Депривація традиційно сприймається як стан, який породжує чи може породити в індивіда чи групи відчуття власної знедоленості у порівнянні з іншими індивідами (чи групами) чи з інтерналізованим набором стандартів. За темпоральними характеристиками депривація може бути короткочасною (ситуативною), тривалою та постійною. У сучасній науковій літературі під психічною депривацією розуміється патологічне незадоволення потреб у результаті відокремлення особистості від джерел їх задоволення; психічний стан, що у результаті життєвих ситуацій, у яких суб'єкт немає можливостей задоволення життєвих психічних потреб повною мірою протягом тривалого часу. Дослідники класифікують деприваційні явища залежно від характеру потреби. Класифікація за Н. Дмитріюк включає наступні види:

- сенсорна депривація – наприклад, у сліпих / слабозорих, глухих / слабочуючих;
- емоційно-соціальна депривація – наприклад, у вихованців дитячих будинків та інтернатних установ внаслідок нестачі спілкування, емоційного тепла, соціальної ізольованості;
- материнська та сімейна депривація – недостатність материнського тепла та емоційного резонансу у спілкуванні з дитиною, відсутність батьків/матері (справжнє сирітство) або відсутність сім'ї при живих батьках (соціальне сирітство), тривала сепарація від сім'ї/матері [5, с. 121].

Тоді як Ю. Терлецька розширює цю класифікацію:

- емоційна депривація – приховане сирітство у сім'ї при перекручуванні функціонування психобіологічної системи мати-дитя;
- соціальна депривація – справжнє сирітство, кинуті діти, безпритульні;
- сенсорна депривація – сліпота, глухота, гіпокінезія;
- когнітивна депривація – інформаційний голод – діти, виховані тваринами або при мінімальному спілкуванні – безмовне, нетактильне або інше, аналогічного типу, виховання;
- перманентне фізичне (зокрема, сексуальне) та психологічне насильство в сім'ї;
- монотонія – одноманітна, ригідна, монотематична діяльність, що звужує

загальний світогляд, ініціативу. В науковій літературі знаходимо чотири форми психічної депривації:

I. Депривація стимульна (сенсорна): знижена кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість і модальність. можливості розуміти, передбачати і регулювати те, що відбувається ззовні.

II. Депривація значень (когнітивна): надто мінлива, хаотична структура зовнішнього світу без чіткого впорядкування та сенсу, яка не дає можливості розуміти, передбачати та регулювати те, що відбувається ззовні.

III. Депривація емоційного відношення (емоційна): недостатня можливість для встановлення інтимного емоційного ставлення до будь-якої особи або розрив подібного емоційного зв'язку, якщо такий вже був створений.

IV. Депривація ідентичності (соціальна): обмежена можливість засвоєння автономної соціальної ролі.

Таким чином, виходячи з класифікації, можна виявити фактори, що впливають на виникнення деприваційних порушень. Розвиток людини в матеріальній та духовній реальності світу може бути сприятливим чи несприятливим. Вплив цих реальностей на організм, що розвивається, опосередкований внутрішнім механізмом, перебудова якого і детермінує специфіку індивідуального розвитку. Один із варіантів такого розвитку – депривований розвиток, зумовлений станом «психічна депривація». Психічна депривація проявляється у незрілості чи спотворенні особистісного розвитку та психофізіологічної діяльності організму. Вона виникає у дитячому віці внаслідок незадоволення основних потреб дитини та насамперед потреби приналежності до природного біосоціального середовища. Потреби виступають ключовим внутрішнім фактором в механізмі формуванні психічної депривації, його «рушійною силою».

Своєю чергою В. Мартинюк стверджує, що основний мотив потреби у безпеці полягає у тому, щоб бути коханим, бажаним та захищеним від небезпеки чи ворожого світу [7]. Вона вказує на життєву значущість задоволення потреб у безпеці та захисті у маленьких дітей через їх безпорадність та повну залежність від дорослих людей. Тут важливою авторка бачить материнську турботу у вигляді передачі дитині почуття

впізнаваності, сталості, тотожності переживань, теплоти, любові, радості, довіри та ін. У цих умовах дитина з почуттям довіри сприймає навколишній світ як безпечне та стабільне місце, людей як дбайливих та надійних. У сім'ях, де не створена навколо дитини атмосфера любові та турботи, вона не відчувається в безпеці, стає недовірливою, у неї формуються установки страху, підозрілості та побоювань за себе, що переходять у гостру депресію.

Особливо виражені негативні сторони процесу розвитку в умовах виховання поза сім'єю. У зв'язку з цим Зигмунд Фрейд писав, що переживання біологічного від'єднання від матері є травмуючим для дитини і спричиняє тривогу. Спочатку негативні реакції спрямовані на найближче оточення, що відкидає дитину, потім поширюються на весь світ і виявляються у своїй повноті з дорослішанням.

З якістю материнського догляду за дитиною Ерік Еріксон пов'язував негативні сторони першої психологічної кризи. Конкретні причини він бачив у ненадійності, неспроможності матері підтримувати сталість навколишнього середовища дитини, у крайніх випадках відкидання дитини.

Однак здоровий розвиток дитини не є результатом виключно розвитку почуття довіри, він швидше зумовлений сприятливим співвідношенням довіри та недовіри, оскільки зрозуміти, чому не слід довіряти, так само важливо, як і зрозуміти, чому довіряти необхідно. Ця здатність передбачати небезпеку та дискомфорт важлива для інтеграції з реальністю. Придбане почуття довіри готує ґрунт для досягнення певної автономії та самоконтролю, уникнення почуття сорому, сумніву та приниження, досягнення ініціативності, ідентичності тощо.

Як відзначає М. Томчук, Дж. Боулбі припускав наявність вроджених компонентів специфічної системи управління поведінкою, які ініціюють активність дитини стосовно близького дорослого і, отже, навколишнього світу. Свої ідеї Боулбі розвинув у теорії прихильності дитини до матері – фундаментальної для психології розвитку та загалом психологічного знання [10]. Досліджуючи сутність прихильності, Дж. Боулбі вважав, що прихильність через стимуляцію дослідницької поведінки дитини сприяє розвитку її моторної та пізнавальної

сфер. Природою цього феномену дослідник розглядає процеси глибинної пам'яті (когнітивні карти або «робочі моделі»), в яких зберігаються образи та зразки взаємодії зі світом, близькими людьми, які повторюються під час спілкування з іншими людьми. З набуттям нового досвіду спілкування схеми поведінки дитини перебудовуються.

Нині Ю. Візнюк з позицій теорії вчення припустив, що в умовах ізоляції дитини від природного середовища обмежене надходження стимулів унеможливає постійний процес їх оцінки та переоцінки, за допомогою якого організм створює моделі та стратегічні схеми з метою контакту з середовищем. Якщо депривація потреб має початок у дитинстві, створення подібних дієвих моделей стає неможливим. Якщо ж депривація відбувається пізніше, під загрозою перебуває їх збереження, оскільки моделі і стратегічні дії, раніше засвоєні, безперервно піддаються виправленню та регуляції.

Як зазначає М. Цумарева, в деприваційних умовах порушується процес дозрівання механізмів особистісного розвитку та поведінки, що сприяють соціалізації та індивідуалізації людини, – механізмів ідентифікації та відокремлення. Саме через навчання, що виступає як умова формування складних функціональних систем – ідентифікації та відокремлення, розвиваються складні форми психічної діяльності.

Перебудовуючись і набуваючи нових властивостей, вроджені передумови ідентифікації та відокремлення поступово виростають у вищі, власне людські механізми розвитку та буття особистості, а також в усвідомлювані способи самопрезентації, способи та технології спілкування, усвідомлювані способи та технології ідентифікації та відокремлення [11, с. 62].

З позицій Я. Гошовського в деприваційних умовах, в яких порушені відносини дитини з близьким дорослим, спотворюється процес становлення «... емоційної та культурної причетності малюка до людського роду», втрачаються можливості набуття власної індивідуальності, почуття власної гідності, реалізації домагання визнання [3, с. 86]. Ці спостереження пояснюють природу

інфантилізму, який простежується у депривованих дітей.

Представлені наукові погляди на механізм розвитку депривації пояснюють виникнення відомих деструктивних форм поведінки за умов переривання зв'язків дитини з близькими людьми, як-от протест, розпач, відчуження, зниження базового почуття довіри до світу, анаклітична депресія, маразм.

Потрібно наголосити, що деприваційні умови життєдіяльності є екстремальними для людини, оскільки до них її психофізіологічна організація не готова. В умовах збіднених виховних і соціальних впливів порушується механізм регулярного психічного розвитку, який зумовлює його правильність і постійність. Механізм набуває іррегулярного характеру, і під загрозою виявляються процеси організації, контролю результативності та коригування психічної діяльності. Наслідком є порушення цілісності, спрямованості, організованості поведінки людини.

Продовжуючи, відзначимо, що О. Красницька, звертаючись до виокремлення зовнішніх факторів депривації, відзначає, що депривація може бути наслідком незнання соціальних ролей, що детермінує соціальну відчуженість. Така депривація впливає на перебіг соціалізації: депривований суб'єкт не підготовлений до відповідного виконання низки ролей, яких очікуватимуть від нього в суспільстві. Люди з відхиленнями в поведінці зазнають серйозних труднощів у різних життєвих ситуаціях. Ці соціальні ситуації впливають на виникнення соціальної депривації.

До таких життєвих ситуацій можна віднести: призупинення з різних причин уже створеного зв'язку між суб'єктом і його соціальним середовищем; дитину віддають до дитячого садка; зміна персоналу; перехід суб'єкта з одного закладу до іншого; розлучення батьків тощо [6, с. 25]. Дослідниця підкреслює, що «залежно від форми соціальної депривації дослідники виділяють:

1) вимушену ізоляцію, коли група в цілому і кожен її член виявляються відірваними від соціального оточення незалежно від їх бажання або волі суспільства (наприклад, заблукала в тайзі експедиція);

2) примусову ізоляцію, коли незалежно від бажання людей суспільство свідомо відокремлює їх, ізолюючи в межах закритих груп (наприклад, засуджені в умовах різних виправно- і виховно-трудових установ і т. п.);

3) добровільну ізоляцію, коли люди за власним бажанням об'єднуються в межах закритих груп (сектанти, ченці, пустельники);

4) добровільно-вимушену, або добровільно-примусову, ізоляцію, коли досягнення якоїсь значущої для людей цілі пов'язано з неприємною, а нерідко і тяжкою необхідністю різко обмежити свої контакти зі звичним оточенням (наприклад, професійно-спеціалізовані навчальні заклади інтернатного типу, але при цьому в певному сенсі елітарного характеру – інтернати для особливо обдарованих дітей та підлітків, спортивні школи-інтернати, суворовські училища) [6, с. 27].

Вважали за доцільне виділили два параметри середовища, що найбільше впливають на розвиток депривованих станів:

1) мінливість – стійкість;

2) залежність – незалежність.

На думку авторів, одноманітне середовище поглиблюватиме пасивність, надто мінливе – стимулюватиме надмірний, ненасичуваний інтерес. Середовище з вираженою емоційною байдужістю сприятиме розвитку байдужості до людей. Навпаки, середовище, де можливість створення емоційного зв'язку перевищить можливість створення власної автономії, викликати постійний емоційний голод, надмірну вимогу уваги та любові оточуючих.

У природних життєвих ситуаціях психічна депривація, як правило, має комплексний характер. Тільки в експериментальних умовах видається можливим певною мірою ізолювати та контролювати деприваційні впливи лише одного або, частіше, двох близьких видів: сенсорну та когнітивну депривацію, з одного боку, і афективну та соціальну депривацію, з іншого боку. До зовнішніх факторів психічної депривації відносяться:

1) досить рідкісні випадки крайньої соціальної ізоляції, класичними документованими прикладами якої можна вважати історію Віктора з Авейрона, Амалі та Камалі, Каспара Хаузера;

2) будь-які форми досить тривалої фізичної розлуки дитини з матір'ю та (або) сім'єю, що виникає з різноманітних причин;

3) недостатність сімейної турботи. Цей перелік відображає поступове уточнення та сильне дроблення зовнішніх умов психічної депривації, яке прийнято серед сучасних дослідників.

Іншою характерною рисою сучасних досліджень психічної депривації, крім інтересу до окремих специфічних її форм, є вивчення індивідуальних відмінностей у реакціях людей на ті самі деприваційні ситуації. Так, С. Вільдгрубе резюмуючи напрацювання науковців, пропонує перелік факторів, що визначають природу індивідуальних відмінностей, й, водночас, виступають внутрішніми умовами психічної депривації. До них відносяться:

- 1) вік;
- 2) попередній досвід психічної депривації з урахуванням віку, на який він припадав;
- 3) стать;
- 4) темперамент (чи конституція);
- 5) соматичні та (або) психічні відхилення;
- 6) рівень освіти;
- 7) стан здоров'я;
- 8) соціально-професійний статус;
- 9) адаптація/деадаптація до сучасних умов та ін.

Безумовно, депривація залежить від зовнішніх і особистісних чинників, які, своєю чергою, мають об'єктивний чи суб'єктивний характер. Зовнішні – фактори, створені соціальним оточенням, інститутами та інфраструктурою (на макро-, мезо- та мікрорівні). Особистісні фактори безпосередньо пов'язані з людиною, її внутрішнім світом. Об'єктивний характер факторів депривації пов'язаний з тим, що вони існують незалежно від волі та свідомості людей. Суб'єктивні чинники

виникають у результаті поведінки та взаємодії людей. Об'єктивність чи суб'єктивність чинника визначається тим, чи може людина вплинути на нього, враховуючи свої потреби, бажання тощо.

За словами Я. Гошовського, «тривалість депривації є негативним чинником особистісного розвитку. Темпоральність є потужною детермінацією базових конструктивів самосвідомості депривованого підлітка, тому існує тісна залежність між тривалістю, часом і мірою його позбавлення від впливу деприваційних умов та успішністю всього подальшого особистісного становлення. Якісне насичення, багатство, адекватність і стабільність ресоціалізації дитини навчально-виховного закладу закритого типу безпосередньо залежать від градуїзованості темпоральної деприваційної шкали – пізніші форми мають полегшений, згладжений, малопомітніший вплив у порівнянні з гостротою ранніх форм депривації» [3, с. 85].

Висновки. Депривація – явище, що виникає в обставинах, коли періодично або тривалий час обмежуються (або зникають) можливості людини у задоволенні її нагальних, життєво важливих чи особистісно значущих потреб. Відхилення у поведінці, порушення у діяльності, відчуження (усунення) від взаємодії з оточуючими свідчать про потребу значущості та необхідності для людини того, чого вона позбавлена або обмежена у можливостях це здійснювати. Наслідком нетривалого впливу депривації стає деприваційний досвід, відповідно до якого людина у кожній подібній ситуації буде проявляти себе цілком певним (передбачуваним) чином. Деприваційні поразки наступають у результаті тривалого впливу депривації і характеризуються негативними, а в конкретних (індивідуальних, особливих) випадках незворотними наслідками.

Список використаних джерел

1. Візнюк Ю. Психічна депривація як негативний чинник психогенези особистості. *Arena nauki. Kwartalne miedzynarodowe czasopismo naukowe*. № 1 (1) 2017. С.110-117.
2. Вільдгрубе С. О. Особливості прояву структурних компонентів самоставлення осіб, які перебувають в умовах соціальної депривації. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди. Психологія*. 2013. № 45 (2). С. 22-28.
3. Гошовський Я. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс. *Психологія і суспільство*. 2011. №. 1 (43). С. 85-95.
4. Гуріна Д. П. Депривація як сучасний фактор детермінації злочинності неповнолітніх. *Право і суспільство*. 2015. №. 4 (3). С. 184-189.

5. Дмитріюк Н. Д. Теоретико-методологічні засади вивчення проблеми депривації у психологічній науці. *Актуальні проблеми психології. НАПН України, Інститут психології імені Г.С. Костюка*. 2015. Т.12. Вип. 21. 114-124.
6. Красницька О. В. Депривація як соціально-педагогічна проблема. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2013. № 1. С.24–28.
7. Мартинюк В. О. Вікова динаміка дезадаптивних проявів депривованих неповнолітніх. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2018. № 3 (47). Т.2. С. 104-110.
8. Сидоренко О. А. Соціально-психологічна характеристика феномена депривації. *Теоретичні і прикладні проблеми психології : збірник наукових праць*. 2010. С.81-85.
9. Терлецька Ю. М. Вплив соціальної та економічної депривації науково-педагогічних працівників на їх професійну діяльність : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Острого, 2014. 356 с.
10. Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : Віндрук, 2018. 199 с.
11. Цумарева Н. В. Теоретико-емпіричне дослідження феномену емоційної депривації. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки : збірник наукових праць*. 2021. № 2 (21). С. 62-69.
12. Яремко П. Г., Красницька О. В. Депривація в теоретичному вимірі сучасної науки. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends*. 2021. Volume 3. С. 58-60.
13. Abdulla F, Kasese-Hara M. Care worker perspectives on the socioemotional adjustment of orphans in residential homes. *An International Interdisciplinary Journal for Research, Policy and Care*. Vol. 15, 2020 Issue 1. P. 77- 84. DOI: <https://doi.org/10.1080/17450128.2020.1719250>.

References

1. Vizniuk Yu. (2017) Psykhichna depriyvatsiia yak nehatyvnyi chynnyk psykhohenezy osobystosti [Mental deprivation as a negative factor in the psychogenesis of personality]. *Arena nauki. Kvartalne miedzynarodove czasopismo naukowe*. № 1 (1). S.110-117. (in Ukrainian)
2. Vildhrube S. O. (2013) Osoblyvosti proiavu strukturnykh komponentiv samostavlennia osib, yaki perebuvaiut v umovakh sotsialnoi depriyvatsii [Features of manifestation of structural components of self-attitude of persons who are in conditions of social deprivation]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S.Skovorody. Psykholohiia*. № 45 (2). S. 22-28. (in Ukrainian)
3. Hoshovskyi Ya. (2011) Fenomenolohiia depriyvatsii: systemnyi teoretykoempirychnyi dyskurs [Phenomenology of deprivation: systemic theoretical and empirical discourse]. *Psykholohiia i suspilstvo*. №. 1 (43). S. 85-85. (in Ukrainian)
4. Hurina D. P. (2015) Depriyvatsiia yak suchasnyi faktor determinatsii zlochynnosti nepovnoletnikh [Deprivation as a modern factor in determining juvenile delinquency]. *Pravo i suspilstvo*. №. 4 (3). S. 184-189. (in Ukrainian)
5. Dmytriuk N. D. (2015) Teoretyko-metodolohichni zasady vyvchennia problemy depriyvatsii u psykholohichnii nautsi [Theoretical and methodological principles of studying the problem of deprivation in psychological science]. *Aktualni problemy psykholohii. NAPN Ukrainy, Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka*. Т.12. Vyp. 21. 114-124. (in Ukrainian)
6. Krasnytska O. V. (2013) Depriyvatsiia yak sotsialno-pedahohichna problema. Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia [Deprivation as a socio-pedagogical problem]. *Psykholoho-pedahohichni nauky*. № 1. S.24–28. (in Ukrainian)
7. Martyniuk V. O. (2018) Vikova dynamika dezadaptivnykh proiaviv depriyvovanykh nepovnoletnikh [Age dynamics of maladaptive manifestations of deprived minors]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii : zb. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. № 3 (47). Т.2. S. 104-110. (in Ukrainian)
8. Sydorenko O. A. (2010) Sotsialno-psykholohichna kharakterystyka fenomena depriyvatsii [Socio-psychological characteristics of the phenomenon of deprivation]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii : zbirnyk naukovykh prats*. № 4. S.81-85. (in Ukrainian)
9. Terletska Yu. M. (2014) Vplyv sotsialnoi ta ekonomichnoi depriyvatsii naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv na yikh profesiinu diialnist [Influence of social and economic deprivation of scientific and pedagogical workers on their professional activity]: *dys. ... kand. psykol. nauk* : 19.00.07. Ostroh. 356 s. (in Ukrainian)
10. Tomchuk M. I. (2018) Psykholohiia tryvohy, strakhu ta ahresii osobystosti v osvitnomu protsesi [Psychology of anxiety, fear and aggression of the individual in the educational process]: monohrafiia. Vinnytsia : Vindruk, 199 s. (in Ukrainian)
11. Tsumarieva N. V. (2021) Teoretyko-empirychne doslidzhennia fenomenu emotsiinoi depriyvatsii [Theoretical and empirical study of the phenomenon of emotional deprivation]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho*

natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. *Psykhologichni nauky : zbirnyk naukovykh prats.* № 2 (21). S. 62-69. (in Ukrainian)

12. Yaremko P. H., Krasnytska O. V. (2021) Depryvatyia v teoretychnomu vymiri suchasnoi nauky [Deprivation in the theoretical dimension of modern science]. *Theoretical and empirical scientific research: concept and trends.* Volume 3. S. 58-60. (in Ukrainian)

13. Abdulla F, Kasese-Hara M. (2020) Care worker perspectives on the socioemotional adjustment of orphans in residential homes. *An International Interdisciplinary Journal for Research, Policy and Care.* Vol. 15, Issue 1. R. 77- 84. DOI: <https://doi.org/10.1080/17450128.2020.1719250>. (in English)

Summary

Yaremko P. adjunct National Defence University
of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi

INFLUENCE OF DEPRIVATION ON PERSONALITY

The article is devoted to the problem of impact of deprivation on the psyche and personality of a modern person. It has been found that one of the variants of such development – a deprivation development, caused by the state of «mental deprivation». Mental deprivation is expressed in immaturity or distortion of personal development and psychophysiological activity of the organism. It appears in children's age due to the not satisfying the child's basic needs and, above all, the need to belong to the natural biosocial environment. Needs become the key internal factors in the mechanism of formation of mental deprivation, its «driving force».

The purpose of article is in distinguishing and short description of deprivation factors.

Methods of research. The study of deprivation factors is based on the theory of deprivation by P. Townsend, T. Garr, and others. To achieve the purpose of article, the following methodical approaches have been used: comparative-genetic, which allows conducting an analysis of the evolution of investigation of the phenomenon of deprivation, which makes it possible to identify and systematize modern theoretical approaches to distinguishing deprivation factors in Ukrainian and foreign scientific opinion; structural-functional, which involves considering the psychological phenomena from the point of view of their structuring. Besides, the work is based on the theory of ideal types by M. Weber, which allowed to move away from the typology of modern deprivation and to single out the factors that determine the occurrence of deprivation behavior of people.

Scientific novelty. It has been identified the external and internal deprivation factors, which make negative influence to the personality of modern human.

Research results. It has been determined that deprivation conditions of life are extreme for a person, because his/her psychophysiological organization is not ready for them. Mechanism of regular mental development that causes its correctness and permanence is disrupted in the conditions of impoverished educational and social influences. The mechanism gets irregular nature and the processes of organization, effectiveness control, and adjustment of mental activity appear to be under threat. The consequence is a violation of the integrity, orientation, and organization of human behaviour. The defined external and internal deprivation factors, which cause the negative influence to the personality of modern human. The external factors include rather rare cases of extreme social isolation, classic documented examples of which can be considered the story of Victor of Aveyron, Amalie and Kamala, Kaspar Hauser; any forms of quiet long-lasting physical separation of the child from the mother and (or) family, arising for various reasons; lack of family care. That list reflects a gradual refinement and strong fragmentation of the external conditions of mental deprivation, which is accepted among modern researchers. Internal deprivation factors include: age; previous experience of mental deprivation, taking into account age at which he fell; sex; temperament (or constitution); somatic and (or) mental abnormalities; educational level; health state; social and professional status; adaptation/maladaptation to modern conditions, etc. It has been determined that deprivation depends on the external and personal factors, which, in their turn, have objective or subjective nature. The external – are factors, created by social environment, institutions and infrastructure (at macro, meso, and micro levels). Personal factors are directly related to a person, his/her inner world. Objective nature of deprivation factors is related to the fact that they exist independently of people's will and consciousness. Subjective factors appear as a result of behaviour and interaction of people. The objectivity or subjectivity of a factor is determined by whether a person can influence it, taking into account his/her needs, desires, etc.

Key words: deprivation; deprivation factors; mental deprivation; needs of personality; psychics; social conditions; indeterminacy.

Received/Поступила: 12.07.22.